

BETEKINTŐ

2014/3. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Szécsényi András: Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról

Papp István: A magyar Jud Süss

Kádár Lajos *Ártatlanok?* című színdarabjának története I. rész

Sz. Kovács Éva: Egy embermentő kálváriája

In memoriam dr. Pétery János (1892–1975)

Gellért Ádám: Csatári László és az 1944-es kassai deportálások

Laczó Ferenc: Alvilági társasutazások keresztúti állomásai

A háborús évekbeli üldöztettség korai elbeszéléseiről

Frojimovics Kinga: Magyar zsidó menekültek és magyar zsidó tömegsírok a második világháború utáni Ausztriában

Schwarcz Viktor tevékenysége 1945 és 1950 között

Soós Mihály: „Szlavkó” és az ÁVH

Megadja Ferenc Miklós nyilas pártszolgálatos beszerzésének és Nyugatra szökésének története

Kovács Tamás: Az elmaradt szembenézés

Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr-alezredes a népbíróság előtt* (Budapest, Scolar – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2014)

Fogalomtörténeti vázlat a munkaszolgálatról

Bevezetés

Az utóbbi időben ismét megszorodni látszanak a második világháború alatti munkaszolgálatokkal kapcsolatos közéleti megnyilvánulások. Ezeket többnyire a holokauszt valamelyik megemlékezési napján fellángoló indulatok, esetleg egy polemikus kiállítás vagy – kisebb részben – frissen publikált szakmunkák generálják. Számos esetben mindez a történetírást is érinti.

Körükből egyetlen esetet emelek most ki. A közelmúltban Ungváry Krisztián történész és Csapody Tamás jogász-szociológus „csapott össze” Ungvárynak a Nyílt Társadalom Archívum (OSA) Centrális Galériájában megnyílt Don-kanyar időszak kiállítás megnyitóján elmondott beszéde kapcsán.¹ Ungváry nem állított mást a Don-kanyarbeli második magyar hadsereg munkaszolgálatosaira fókuszálva, egyúttal a kérdést mégis tágabb perspektívában értelmezve, mint hogy a második világháborús munkaszolgálat – a történetírást korábban jellemző és ma is szívós gyökerekkel bíró állítással ellentétben – valójában nem volt „mozgó vesztőhely”. Annak dacára sem, hogy a Donnál részt vevő 43 000, jórészt zsidó (vagy a hatályos törvényeknek megfelelően annak minősített keresztény) személy mintegy 50%-os veszteségi aránnyal élte túl a csatát és a visszamenekülést (a honvédek 25%-os veszteségével szemben).² A háború egészét vizsgálva viszont megállapította, hogy a „muszosok” lényegesen nagyobb arányban éltek túl a háborút, mint a hagyományos alakulatokban harcoló sorkatona társaik.³ Csapody, a bori munkaszolgálat kiváló ismerője – reagálva a történész szavaira – ezzel szemben leszögezte, hogy Ungváry állítása téves, mert nem számítja bele a honvédkeret „saját hatáskörében” elkövetett tömeggyilkosságait,⁴ valamint a gyilkosságoknak eladdig a katonák közötti ismeretlen, példátlan formáit sem. (Közöttük a dorosicsi sortüzet, melynek során magyar honvédek a visszavonulás során 1943 tavaszán több száz muszosra rágyújtották a pajtát, a menekülőket pedig lelőtték.) Megjegyzi, hogy pl. a 6000 fős magyar bori kontingens háromnegyede is az éhezés, a gyógyszerhiány, a verések és kivégzések miatt pusztult el.⁵ Végkövetkeztetése ennek alapján: a második világháborús munkaszolgálatra „a doni munkaszolgálatostól, Sallai Elemértől származó megnevezést nem csak igaznak, de pontosnak és találónak is tartom”.⁶ Nem célom, hogy a továbbiakban tájékoztatást nyújtsak arról, hogy a honi történettudományban a munkaszolgálat kérdését milyen viták övezték és szegélyezik ma is. A fenti példa talán világossá teszi, hogy a szakmában, a témában járatos kutatók között gyökeres ellentétek feszülnek. Nagyjából ez a dichotómia figyelhető meg például Szakály Sándor és Karsai László értelmezéseiben is. Ennek nyomán nem oktan feltételezés, hogy a mai közvéleményben minden bizonnyal – ha egyáltalán – még zavarosabb kép jelenik meg a témát illetően, ha egy tudósítást, interjút, cikket olvas vagy lát.

Mi volt tehát a háborús munkaszolgálat?

Ahhoz, hogy a kérdéses intézmény mibenlétét közelebbről megvizsgáljuk, röviden érdemes visszanyúlnunk azokhoz a fontosabb történeti interpretációkhoz, amelyek a témában napvilágot láttak. A következőkben három, a téma vizsgálatában jelentős életművet alkotó kutató (Karsai Elek, Randolph L. Braham, Szita Szabolcs) „szemüvegén” keresztül igyekszem láttatni a kutatástörténetet, úgy, hogy közben kiegészítem a bemutatandó adott mikroterületet érintő lényegesebb, mások általi megállapításokkal is.

A szocialista diktatúra sok sorstragédiát (Trianon, '56 stb.) elnyomott, tabusított.⁷ Így volt ez a második világhégest követően a németek és szlovákok erőszakos és embertelen kitelepítésével, és így esett a holokauszttal is. A munkaszolgálatot egyértelműen a zsidósághoz kötötte a hatalom: ez a Rákosi-időszakban azt jelentette, hogy – mint a szocialista társadalom egységét megbontani képes csoport által alkotott intézmény – sokáig még a vizsgálata is veszélyesnek minősült. Míg a koalíciós években a közvetlen élmények hatása alatt visszaemlékezések sora, valamint Vihar Béla és Lévai Jenő munkái megjelenhettek, 1948-tól fogva jobb volt nem szóba hozni, a szenvedéseket firtatni. Pláne nem írni róla. Még akkor sem (s ez jelzi akkori vélt veszélyességét), ha ezáltal az egységesen fasisztának ítélt Horthy- és Szálasi-rezsimeken lehetett (volna) nagyot ütni.⁸ Ez az andicsi hozzáállás lassacskán, a kádári konszolidációval kezdett oldódni. A munkaszolgálatról, pontosabban a második világháborús, zsidókat diszkrimináló munkásszázadokról írni elsőként az 1960-as évektől lehetett. Persze ekkor még nem akárkinek. A feladatot a kitűnő levéltáros és történész, Karsai Elek vállalta magára. Kétkötetes, 1962-ben, a Magyar Izraeliták Országos Képviselői Gondozásában megjelent – máig meghatározó – forráskiadásához terjedelmes bevezető tanulmányt mellékel. Karsai az MSZMP szakmán belüli „erős embere volt”, megbízható káder, nem mellesleg pedig maga is zsidó munkaszolgálatos túlélő, tehát tanú. A Horthy-korszak feltárásába illeszkedő projektben általánosságban megállapította, hogy a munkaszolgálat speciális magyar jelenség, amelynek célja az volt, hogy az 1938 májusa óta megjelenő zsidótörvényekkel másodrendű állampolgárokká süllyesztett embereket a háborús háttérországban vagy a fronton honvédelmi kiegészítő munkára vezényeljék, úgy, hogy megtiltsák a számukra fegyverviselést, és a hadsereget segítő munkaerőként alkalmazzák őket.⁹

Karsai téziseit komoly levéltári kutatásra, elsősorban a Hadtörténelmi Levéltár és a Magyar Országos Levéltár fennmaradt, ám módfelett töredékes iratállományára, részben pedig visszaemlékezésekre alapította. A munkaszolgálat alapjait az 1939: II. (honvédelmi) törvényekre vezette vissza. Ennek 230. paragrafus (1–2. bekezdés) kimondta: *„A katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú, annak az évnek január hó 1. napjától, amelyben huszonnegyedik életévét betölti, annak az évnek december hó 31. napjáig terjedő idő alatt, amely évben huszonnegyedik életévét betölti, egy ízben három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető. Azok az ifjak, akik állítási kötelezettségüknek huszonnegyedik életévük betöltése után tesznek eleget, a közérdekű munkaszolgálatra a sorozásukat követő egy éven belül kötelezhetőek. [...] Közérdekű munkaszolgálatra, az állandóan az ország területén lakó azok az ifjak is kötelezhetőek, akiknek állampolgársága nem állapítható meg.”*¹⁰

Látható, hogy itt – az 1939. július 1-jével hatályba lépett, majd az 5070/1939. ME. sz. rendelettel szabályozott, a kezdeti, mintegy másfél esztendőben még nem kiforrott szisztémájú közérdekű munkaszolgálat esetében – nem volt szó zsidókról, lényegében a fegyverviselésre ténylegesen alkalmatlanokat sújtotta. Ez a helyzet azonban csakhamar megváltozott, és rajtuk kívül a Horthy-korban leginkább megbízhatatlanokként és az államrendre veszélyes elemekként veszélyesnek tekintett egyes nemzetiségeket (főként a románokat, de pl. a németeket nem) és a zsidókat akarták a fegyveres honvédelmi szolgálatból kivonni. A Románia ellen elrendelt mozgósítás után, 1940. július második felétől e közérdekű munkaszolgálatosok közé már olyan, 18 és 42 év közötti zsidókat soroztak be, akiket *„nemzethűség szempontjából megbízhatatlanoknak”* tartottak, különleges vagy politikai jelzővel illetve őket.¹¹ (Később a korhatárt 60 éves korig kiterjesztették.) Ezen diszkriminatív lépést követően mind nagyobb számban alakultak meg a katonai honvédség keretében, tisztek alárendeltségében fungáló munkaszolgálatos századok. Mellettük – ugyancsak a közérdekű munkaszolgálat részeként – tábori (vegyes) századokat is létrehozottak, amelyekbe az ugyanezen korosztályokból rekrutált, *„nemzethűség szempontjából megbízható”* zsidókat sorozták.

A zászlóaljok, századok, szakaszok honvédségi kisegítő munkáját az 1939. július 1-jén felállított Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport szervezte meg. Ennek vezetője a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) volt. A Csoport osztályokból állt (41–48. osztályok). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt a „*katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkásalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését*”.

1941 tavaszára rendeződött a munkásszázadok meglehetősen kaotikus rendszere. Így a megbízhatatlannak tartottakból nemzetiségi, illetve a származásuk alapján zsidónak minősülők számára létesített kisegítő (zsidó) munkásszázadok alakultak. A századokat számokkal látták el, s ezek alapján irányították mozgásukat. A zsidó munkaszolgálatosokra vonatkozó folyamatot a három évvel korábbi honvédelmi törvényt novellaként módosító 1942: XIV. törvénycikk pecsételte meg, midőn kimondta: „*Zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. [...] A kisegítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztési rendfokozatuk volt, illetőleg karpaszományt viseltek; tartalékos tiszti kiképzésre nem jelentkezhetnek. A jelen bekezdés rendelkezéseit a szolgálat teljesítésének körén kívül is megfelelően alkalmazni kell.*”¹²

Karsai Elek ennek nyomán az inentől 1944 őszéig, a nyilas hatalomátvételig számított időperiódust lényegében egy egységként kezelte, s vizsgálata fókuszában a zsidó munkaszolgálatos zászlóaljok és századok álltak. Helyzetük, egy rövid periódust leszámítva (1942 szeptemberétől 1943 júniusáig, nagybacsoni Nagy Vilmos tárcavezetése idején), fokozottan, a zsidótörvényekkel párhuzamosan romlott, egyrészt a jogszabályi keretek egyre inkább kirekesztő jellege, másrészt a munkakörülmények és a bánásmód konstans eldurvulása miatt. Eklatáns példája ennek, hogy a munkaszolgálatosok számára 1940-től kötelezően viselt nemzetiszín karszalag, illetve a zöld kabáthajtóka-jelzés helyett 1941. augusztus 19-én elrendelték a sárga karszalag viselését, a kikeresztelkedettek pedig fehér karszalagot voltak kénytelenek hordani; 1942. március 17-étől nem viselhettek semmiféle katonai jelzést. 1940 novemberétől a muszosokat kezdték megfosztani az egyenruhától, eleinte lényegében az egyes századparancsnokok kedvétől függően, 1942 márciusától pedig már HM-rendelettel.¹³ Az egyre romló életfeltételek 1944-re már a hátszágban is embertelenek voltak. Sebők Lajos visszaemlékezésben megjegyzi, hogy 1944 nyarán „*behívónk kincstári felszerelést ígért számunkra. Ez természetesen, mint annyi más, hazugságnak bizonyult. Így sokan cipő nélkül teljesítették a kíméletlen magyar munkaszolgálatot.*”¹⁴ Karsai Elek kétségtelenül részletes és korrekt distinkciói az egységes elbeszélésmódot nem törlik meg.

Részletesen bemutatta, hogy a kisegítő (zsidó) munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmód a jogszabályi szigort követve a valóságban hogyan durvult el, hangsúlyt helyezve „*a keretlegények*” (a muszosokat felügyelő század- és zászlóaljparancsnokok, illetve honvéd beosztottjaik) tényleges kegyetlenkedéseire, közönyére. Nem célom e tanulmányban a munkaszolgálatosok belső életének bemutatása, ezért csak utalok rá, hogy Karsai megkülönbözteti az országhatáron belüli és az országhatáron túlra, hadművelési területre vezényelt több tucat század közti alapvető eltéréseket. Míg Magyarországon többnyire honvédségi kisegítő munkára használták őket (bányamunka, vasútjavítás, mezőgazdasági tevékenység), addig a fronton, 1941 ősztől a honvédséghez képest is rossz ellátás, megaláztatások sora és nem megfelelő életkörülmények vártak rájuk: honvéd feletteseik nemegyszer disznóólakban szállásolták el őket, vagy télen is a szabad ég alatt kellett éjszakázniuk.

A hadművelési területen robotoló muszosok közül leginkább a 2. magyar hadseregben résztvevők szenvedtek. Ők nappal a frontvonalban – mondván, inkább egy zsidó haljon

meg előbb, mint egy keresztény – rendszeresen aknát szedtek.¹⁵ Erre őket egyébként egy kormányrendelet kötelezte, amelyet még 1939 nyarán a HM keretén belül csoportfőnöki hatáskörrel létesített Közérdekű Munkák Országos Felügyelőjének (KMOF) igazgatása alatt hoztak meg. A KMOF zászlóajakra tagosította (1941-re már összesen 13 zászlóaljra), azokon belül pedig századokra tagolta a munkaszolgálatos egységeket. Az arányokra és a fokozódó igénybevételre jellemző, hogy míg 1942 szeptemberében 152 század (kb. 38 000 fővel) tartózkodott hadműveleti területen, 1944 októberére 520 század (kb. 110 000 fő) dolgozott elszórtan az ország megnagyobbodott területén.¹⁶ A pontos adatokkal azonban Karsai óta adós a történettudomány: igaz, hogy művében megkísérelte számba venni az egyes századok számát és mozgását, ennek dacára a fentiekben említett forráshiány miatt ez a feltérképezés hiányos maradt, következőleg nem is nyerhetünk róla koherens képet.

Szükséges hozzátenni, amit Karsai érintett csak, s majd a későbbi feltárás és a visszaemlékezők adatközlései nyomán lett világos: az 1944-es tömeges zsidódeportálások idején egy-egy musz-behívó (ún. SAS-behívó) ezek életét mentette meg az auschwitzi pusztulástól. Ez idő tájt ugyanis már akkora munkaerő-hiány állt be, hogy a HM 7200-as rendeletében a 18 és 30 év közötti férfiak ezreit még a gettókba címzett behívókkal igyekezett kivinni. . Más szóval, a munkaszolgálat ezekben a hetekben felnőtt férfiak tömegének jelentett túlélés lehetőséget.¹⁷ A behívók kézbesítését az Endlösungot irányító német Eichmann-kommandó és a vitéz Endre László vezette magyar együttműködők igyekeztek szabotálni. Sokszor úgy is, hogy a szabadságra hazatérőket vagy SAS-behívóval rendelkezőket utcai razziák során elfogták, és „hozácsapták” az auschwitzi transzportokhoz.

Mindezerős feszültséget okozott a hadsereggel, elsősorban a Horthy támogatását élvező Hennyey Gusztáv altábornaggyal, akit a munkaerőhiány enyhítésén túl humanitárius szándékok is vezéreltek.¹⁸

Karsai Elek kétkötetes munkája úttörő jelentőségűnek bizonyult, amennyiben a következő mintegy három évtizedben csupán minimális vonatkozásban módosították megállapításait, amelyek lényege bekerült a mainstream történeti tudatba és ma is uralja a Horthy-korral foglalkozó munkák derékhadát. Ezt követően Magyarországon komoly feltáró munkára az 1980-as évekig kellett várni: addig ugyanis ezt a kényes, többoldalú felelősséget feszegető témát a kádári kultúrpolitika jobbnak látta jegelni. Nem csoda tehát, ha a munkaszolgálat kérdéskörét külföldi tudós, történetesen az Amerikában élő, erdélyi zsidó származású, úgyszintén egykori munkaszolgálatos, Randolph L. Braham kezdte feszegetni. Braham nem történész, hanem politológus volt New Yorkban. Munkaszolgálatos tapasztalatai meghatározták érdeklődését, a releváns forrásokat viszont mélyebben nem ismerhette. Ismert és hasznosított viszont nem csekély szekunder forrást. Munkája 1977-ben érett kötetté, amelyben Karsai Elek nyomán 1939-től datálja a szisztéma felállítását, valódi működését viszont csak 1941 nyarától elemezte.¹⁹ A szerző összekapcsolta a munkaszolgálat fogalmának egészét (1939–1945) a zsidódeportálásokkal, mintegy párhuzamba állítva azokat. Így a munkaszolgálatot egyértelműen – és mint látni fogjuk, sokáig egyetlen hiteles narratívaként – a holokauszt részeként ábrázolta.²⁰ Néhány apróság, így nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter tárcavezetése alatti általános helyzet ideiglenes enyhülésének Karsaihoz képest is árnyaltabb ábrázolása, módosítja a képet. Lényeges differencia ugyanakkor, hogy Braham megkülönbözteti az 1939-es törvényi megalapozást az előzményektől. Utóbbi már 1919-re datálja, amikor is Horthy Miklós fővezér a megbízhatatlannak tartott szervezett munkásságot ki akarta zárni a hadseregből, s „*a nemzet szempontjából halaszthatatlanul fontos*” közmunkákat kellett végezniük. Bár ilyen alakulatok valóban felálltak, rövidesen leszerelték őket. Braham monumentális, kétkötetes, először 1981-ben publikált holokausztmonográfiájában, hangsúlyosan kezelve a kérdést, külön fejezetet szentelt a munkaszolgálat témájának, lényegében hasonló megközelítéssel. Sok pontatlanságot tartalmazó, először az USA-ban megjelent művében elsősorban a

politikatörténeti háttérrel vizsgálja, s csak marginálisan, nem kellő súllyal a munkaszolgálatos hétköznapok világát, a mindennapok összetett valóságát.²¹ Ez a köztörténet-centrikus hozzáállás egyébként történetírásunk egyéb szegmenseit is jellemzi, így Brahm angol nyelvű műve ilyen szempontból nem keltett feltűnést. Alapműve csakhamar magyarul is megjelent.²² Ez a politikatörténet-centrikus, posztpozitívista szemléletmód jellemzi további, a témában hasznos munkáit is.²³

A munkaszolgálat történetét kutató harmadik kiemelkedő történész Szita Szabolcs, aki ugyan átvette Karsai és Brahm érveit és megállapításait, számos vonatkozásban viszont meg is haladta azt. Szita és később mások is – jobbára (de nem mindig!) inkább 1941-től, tehát a kisegítő (zsidó) munkásszázadok rendszere kialakításának idejétől tárgyalta a muszosok történetét, a megelőző éveket mintegy előzménynek tekintve.²⁴ Szita az 1980-as évek legelejétől intenzíven kutatta az 1944-es nyugat-magyarországi munkaszolgálat és kényszermunkások történetét is. Számos könyve és tanulmánya koherens egységet alkot.²⁵ Alap kutatásainak köszönhetően az elmúlt 2-3 évtizedben lényegesen többet tudunk a szisztéma egyik térben is időben is jól elkülöníthető szakaszáról, az 1944-es Birodalmi Védőállás építésében részt vevő zsidó munkaszolgálatosok sorsáról, valamint a mai Ausztria területére (akkor Németország Ostmark tartománya) deportált üldözöttek munkájáról, szenvedéseiről, életkörülményeiről, a német hadigépezet fenntartásában betöltött szerepükről. Vitatja, illetve lényegesen árnyalja viszont a korábbi képet azáltal, hogy az 1944. október 15. utáni, nyilas korszakbeli munkaszolgálatot, az ún. erődítő kényszermunkát alapvetően megkülönbözteti munkáiban a korábbi munkafajtáktól, s azt bizonyítja be, hogy ennek egyetlen célja (lásd a német határon munkaszolgálatosok által ásott Birodalmi Védőállást – Südostwall) a náci hatalom minél további fenntartása volt. A korábbiaktól eltérően az itt dolgozók mozgó sánctáborokban dolgoztak, s a nyilas pártszolgálatosok és honvéd katonák által felügyelt mintegy 15–17 000 magyar munkaszolgálatos túlélési esélyei – a még a korábbinál is szegényesebb ellátás és az orvosi felszerelések teljes hiánya miatt – rendkívül kedvezőtlenek voltak. A rendkívüli hidegben végzett munkát túlélő munkaszolgálatosok ezreit 1945 első hónapjaiban átadták az SS-nek, s így a Birodalmi Védőállás építésében részt vettek (más, gyalogmenetben a határra hajtott zsidó állampolgárral együtt) náci koncentrációs táborokba kerültek.

Ha a kötelező jellegű magyar munkaszolgálat történetével foglalkozó írásokat szemügyre vesszük, alig esik szó arról (ha egyáltalán említésre kerül), hogy a férfiak mellett nők is részt vettek benne. A feltárás hiányát (ezúttal különösen) a mérhetetlen forrásszűkösség okozza, s valószínűnek látszik, hogy a női muszosok kétéves története örökre homályban marad. Pedig női munkaszolgálatosokat – a fokozott férfimunkaerő-kiesés pótlására – a hátszágban a HM 1943-tól alkalmazott (375 300/1943. XVIII. BM sz. rendelet). Igaz, honvédelmi munkakötelezettség címén már a 2620/1941. ME. sz. rendelet értelmében mezőgazdasági munkára igénybe lehetett venni a 14–70 éves korosztályból férfiakat és nőket is, de ez egyrészt nem a zsidóság ellen irányult, másrészt marginális maradt.²⁶ Elsőként Brahm, majd pedig a megállapításait saját élményeire (is) alapító Elek Mária írt a munkaszolgálatos nők sorsáról, amely jórészt üzemi munkát, romeltakarítást jelentett. Felettük a KMOF-en belül a női munkaszolgálat országos főfelügyelője diszponált (Sturm Dénes nyugállományú ezredes). A főfelügyelőiséget 1944-ben a HM 46. osztályaként a Honvédelmi Munkaszervezet kebelében véglegesítették Marton Dénes ezredes irányítása alatt.²⁷ A nyilas vezetők viszont komolyan számoltak a zsidó nők munkaerejének katonai célú kihasználásával. Igaz, erre vonatkozóan ellentmondó parancsokkal találkozunk. Október 26-án minden zsidónak minősülő 16–40 éves nőnek kötelezően be kellett vonulnia. November elején a varrni tudó 16–50 évesek felé megismételték a bevonulási felhívást, de nem sokkal később ismét a 16 és 40 év közötti zsidó nők számára írta elő a HM, hogy vonuljanak be „*honvédelemmel kapcsolatos munkaszolgálatra*”. A női munkaszolgálatosok sorsa ekkor a fent említett erődítő kényszermunkás férfiakéval kapcsolódott össze.²⁸

Végül, de nem utolsósorban említést érdemel a cigány munkásszázadok története is. A hazai romákat sem a háborús magyar kormányzat(ok), sem a német megszálló szervek generálisan nem üldözték. Ennek dacára 1944 tavaszától egyes vármegyék saját hatáskörben komplett családokat hurcoltak el és vittek kényszermunkára, amely tevékenység jobbára repülőter-építést vagy különféle mezőgazdasági munkákat jelentett. Mindezt sem korabeli jogszabályok, sem a történeti emlékezet nem nevezi munkaszolgálatnak. Júliustól fogva került a Honvédelmi Minisztériumban napirendre a kérdés. A tárcsa – amely a romákat nem kezelte nemzetiségként – augusztus 24-én rendelte el a cigány munkásszázadok felállítását: szeptember 20-ig félszáz századot (10–12 000 fő) irányoztak elő. A rendelet furcsasága volt, hogy nem definiálta a cigányság fogalmát. Még nagyobb problémát okozott, hogy a törvényhatóságok általánosságban csak kevés embert tudtak összeszedni, így csupán néhány század felállítására került sor, amelyeket a helyi katonai állomásparancsnokságok alá helyeztek. Civil ruhában dolgoztak, megkülönböztető jelzést viseltek. A több száz cigány munkaszolgálatos sorsáról keveset tudunk. Az utolsó rájuk való utalást a vasvári járás főszolgabírájának 1945. március 20-ai jelentésében találjuk. Szita Szabolcs bő tíz évvel ezelőtti megállapítása – annak dacára, hogy a rendszerváltozás óta a téma kutatásában historiográfiai előzmények nélkül komoly eredmények születtek²⁹ – sajnálatos módon ma is igaz: *„A cigány munkaszolgálat története hiányzik a hazai szakkönyvekből, ahogy a köztudatból is. Feltárása további kutatómunkát igényel.”*³⁰

Az újabb kutatás megállapította azt is, hogy *„a közérdekű munkaszolgálatnak 1939. július 1-jei hatályba lépésekor »nem volt diszkriminációs jellege«*. A diszkrimináció leghamarabb 1940 augusztusában bukkant fel és vált egyre szigorúbbá: a zsidó muszosokat 1942-ig megfosztották az egyenruha viselésétől, az idősebbek nem hordhatták az első világháborúban megszerzett kitüntetéseiket, sárga karszalagot kényszerítettek rájuk. Szita további összefoglaló tanulmányaiban³¹ a munkaszolgálat fogalomkörébe nemcsak bevonta, de hangsúlyosan ismertette a zsidó (közérdekű, majd kisegítőnek nevezett) nemzetiségi munkásszázadok sorsát is. Mellette csupán egy kutató munkásságában kapnak hangsúlyos szerepet a nemzetiségi munkásszázadok: az 1943/1944-es magyar bori munkaszolgálatosok útját a történettudományban ritka, interdiszciplináris módszerekkel feltáró Csapody Tamás jogász-szociológus műveiben.³² A bori munkaszolgálat egyébként is speciális szeptora vizsgált témáknak, hiszen ide nemzetiségiek, vallási meggyőződésük miatt munkaszolgálatra kötelezettek, politikaiak és természetesen zsidók is kerültek. A témát e tanulmányban a kimerítően alapos feldolgozás okán mellőzöm.

Az utóbbi évek hazai holokauszt-irodalmában és néhány memoárrészletben tettek említést a kisegítő és közérdekű századokból létesített büntető századok tevékenységéről is. Az említett kutatók és a későbbiekben mások tovább finomították a munkaszolgálat szerkezetét témakörében szerzett ismereteket. Így példának okáért azt, hogy az egyenruha viselésére vonatkozó diszkriminációs jogszabály valójában lassan a helyi viszonyok függvényében realizálódott. A munkaszolgálat vizsgálatában továbbra is elsősorban a holokausztkutatók dominálnak (Karsai László, Kádár Gábor és Vági Zoltán), illetve kisebb részben a második világháború búvárló hadtörténészek (Ungváry Krisztián, Bonhardt Attila, Szabó Péter és mások). Sajnálatos, hogy ezek a művek nemigen emlékeznek meg a fentiekben említett nemzetiségi munkaszolgálatról, s ennek hiányában a munkaszolgálat fogalmából ezek a szerencsétlen emberek kizáródnak. A zsidó munkaszolgálatosokkal összefüggő kutatások fókuszában az utóbbi években az embermentés áll. Nem szükséges ennek fontosságát ecsetelni, hiszen Reviczy Imre, Ocskay László és más emberséges katonatisztek bátor helytállása valóban példamutató lehet. A munkaszolgálatosokhoz való humánus hozzáállás példái (ami a kellő élelemmennyiség engedélyezésétől a muszosokkal való engedékeny bánásmód különféle fokaiig terjed) ma már jól feltártak, filmek, könyvek szólnak a témáról, az életeket mentő keresztény lakosok, katonák pedig a Világ Igaza elismerésben is részesültek. E

vizsgálatok azonban azt állapították meg, hogy az ilyesfajta pozitív hozzáállás nem volt jellemző a honvédtisztek és a keretlegények körében.

Végül szükséges megemlíteni, hogy a zsidó és a nemzetiségi munkásszázadok tagjainak mentalitástörténeti-mikrotörténeti vizsgálatával adós a történettudomány. Miként néhány évvel ezelőtti vitacikkében Gyáni Gábor arra a holokausztörténészek munkásságával kapcsolatosan általánosságban felhívta a figyelmet, az állami szervek helyett új narratívaként az „áldozatok hangját” megszólaltató és főként azt középpontba állító történeti interpretációk száma csekély.³³ Természetesen az eddigi művekből számos, elsősorban politikatörténeti, szervezettörténeti tény ismert, de a muszosok mindenkor változó viszonyrendszere, a hadműveleti területeken robotoló ezreknek a honiakkal való kapcsolattartási lehetőségei, az egymás között korántsem ismeretlen lopások, besúgások, a korrupció, élelmezési kérdések és egy sereg további összetevő nemigen. Elsőként a fentiekben felsorolt kutatók (elsősorban Braham, Csapody, Karsai és Szita) munkáira támaszkodva, ám jórészt az áldozatok és túlélők által termelt tárgyi, képi és dokumentációs kútfőkre alapozva Huhák Heléna virtuális kiállítása tett arra érzékeny kísérletet, hogy a munkaszolgálatosokra ráerakodott mitikus tiszteletet leporolja.³⁴ Munkája a zsidó munkaszolgálatosok jellegzetesnek ítélt életútjainak a kiválasztásán alapszik, ennek révén belülről, az ő szemszögükből, dokumentált sorsukon keresztül új fénytörésbe kerül a „lapátos hadsereg” rendszere és az, hogy a második világháborús kötelező munkaszolgálat térben és időben roppant heterogén, a helyi viszonyoktól nagyban meghatározott volt, így sommás képet semmiképpen sem célszerű alkotni erről az intézményről. Huhák a tábori postaszolgálat bemutatásakor nagyban épített egy amatőr kutató kiváló, a közelmúltban napvilágot látott könyvének megállapításaira. Munkája összességében lehetővé teszi, hogy disztingváltabb fogalmat alkossunk a tárgyról.³⁵

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy a munkaszolgálat fogalomkörébe a 2000-es évek derekáig lényegében az 1939-es, már többször idézett honvédelmi törvénnyel – speciális magyar jelenségként – létesített honvédelmi szisztémát vonta be a szakirodalom. (Ezen belül pedig szinte kizárólag a zsidó munkaszolgálatosok históriáját.) E rendszer egy találó summázat szerint *„nem tükrözött kifejezetten antiszemita szándékot, de egyes részei jogi keretet biztosítottak a későbbi zsidóellenes lépések számára. A munkaszolgálat szervezetének kialakítása azonban már antiszemita szellemben történt. Kezdetben a zsidók még nem láthattak el fegyveres szolgálatot, [és] de tényleges tisztek és tiszthelyettesek nem lehetettek.”*³⁶

A zsidó munkaszolgálatosok összeszűnését csupán megbecsülni lehet. Ez részben a már említett központ levéltári forráshiányból, továbbá a zászlóaljok és századok kaotikusnak tűnő mozgásából ered. Ezért a történészek érthetően rendre tartózkodtak-tartózkodnak nemcsak a résztvevők, de különösen a halottak számának megállapításától. Rendre csupán „tízezrekről” beszélnek, ismét nem törődve azzal, hogy az 1939 és 1945 között különféle módon működött szisztéma egyes szegmensei között sokszor jelentős különbségek vannak. A háborús embervesztéssel kapcsolatosan statisztikai vizsgálatokat alkalmazó Stark Tamás mértékadó kutatásai szerint az 1938 és 1945 közötti területgyarapodásokkal megnőtt országterülettel számolva kb. 25 000 főre rúg a munkaszolgálatos halottak száma.³⁷

Újabb utak a kutatásban: a munkaszolgálat gyökerei

Egynémely elmúlt évtizedbeli, hadtörténeti jellegű írásban kiütközik, hogy a munkaszolgálat fogalmi kérdése mégsem ennyire egyértelműen értelmezhető. Kis Gergő Barnabás és Szabó Péter 2004-ben finoman jelezte, hogy *„ez az intézmény bizonyos formában a tengelyhatalmak szövetséges államainak mindegyikében létezett, csupán Magyarországon szervezték meg katonai keretek között.”*³⁸ A *„bizonyos formában”*

formula egy évvel később Bonhardt Attila írásában kibővült, amennyiben – talán elsőként – jelezte, hogy a munkaszolgálatnak német előzményei vannak. Részben helyesen jegyezte meg: *„A trianoni korlátokkal sújtott Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között nem volt munkaszolgálat. Bár a 30-as évek végén a hazafias nevelés és a katonai előképzés keretében a magyar főiskolák és egyetemek hallgatói a nyári szünetekben a német Arbeitsdienst mintájára egy-két hónapos önkéntes munkatáborozáson vettek részt, ahol a folyószabályozásokon, csatornaépítéseken vagy egyéb nemzetgazdaságilag fontos munkálatokon dolgoztak, ez az építőtáboroszerű tevékenység nem volt azonos a katonai jellegű munkaszolgálattal.”*³⁹

A hadtörténész fejtegetése különben nem volt teljesen újszerű. Az 1980-as években a Horthy-kori ifjúsági mozgalmakat vizsgáló Tóth Pál Péter megjegyezte: *„Ha kutatásaim során nem botlottam volna bele, akkor sem gondoltam volna, hogy például az »énekítő ifjúság« mozgalom, az »ifjúsági parlament« vagy az építőtáborozás nem csupán 1945 utáni valóságunk terméke. Pedig nem az, mert az első kettő a húszas évek legvégén, a harmadik pedig a harmincas évek közepén jelent meg a hazai ifjúsági mozgalomban.”*⁴⁰ Mindenesetre a munkaszolgálat foglalkozó holokausztörténészek rendre figyelmen kívül hagyták a munkaszolgálat szempontjából talán túl problematikusnak gondolt kérdést. Jellemző módon az utóbbi időben azonban nem „céhbeli”, hanem egy amatőr kutató, Dán János firtatta a kérdést a második világháborús tábori postát feldolgozó kitűnő könyvében.⁴¹

A mondottak tükrében érthetetlennek tűnik, vajon mire utal a fenti Tóth Pál Péter-idézet? Arról van szó, hogy – amint azt az utóbbi néhány évben végzett kutatásaink nyomán igyekeztünk megvilágítani⁴² – a „munkaszolgálat” terminus technicus nem az 1939-es honvédelmi törvényben került elsőként leírásra, hanem az 1930-as évek derekán honosodott meg, mégpedig a legnagyobb egyetemi és főiskolai/társadalmi tömegszervezet, a Turul Szövetség kezdeményezésére. A hazai kutatók gyakorlatilag negligálták ezt aényt, amint azt is, hogy e kifejezés a két világháború közötti Európa ismert mozgalmaira utal. Az „Arbeitsdienst-mozgalom” eszméje ugyanis az első világháború idején alakult ki és csakhamar elterjedt több európai országban. Az első világháború sokkja Európa-szerte megváltoztatta a régi és újonnan létrejött államok társadalomhoz való viszonyát. A tomboló munkanélküliség leküzdésére az egyes országok különféle gazdaságpolitikai válaszokat adtak. A demokratikus országokban az állami tőkeinjekció, a munkahelytervezés, az ipar- és gazdaságfejlesztés mellett a civil szektorban is megindult egyfajta önszervezési mozgalom.

A munkatáborok eszméje az első világháború idején alakult ki. A középosztályban is megnövekvő munkanélküliek számára az ifjúság egyes csoportjai olyan önszerveződő akciókat kezdeményeztek, melyek segítségével az állásukat veszített polgárok jövedelemhez juthatnak, mégpedig úgy, hogy közben nem vonnak el munkalehetőséget a felvevőpiacról sem. A résztvevők – akik közé nők nem jelentkezhetek – munkatáborokban dolgoztak, jellemzően vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépítési, útjavítási munkálatokban vettek részt. A szisztéma a háborút követő másfél évtizedben egész Európában elterjedt, legerősebb gyökerekkel Svájcban, Németországban, Bulgáriában, Olaszországban és a skandináv államokban rendelkezett. Ezekben az államokban az ifjúság maga létesített munkaosztásokat, hogy helyi szinten segítsék az önkormányzatokat az útépítési, fakitermelési, folyószabályozási munkákban. Az egyetemista és főiskolás diákok főleg a nyári szünetben önkéntesen vállalták a néhány hetes fizikai munkát, amiért cserébe az önkormányzatoktól ellátást, munkaeszközöket, néhol szerény zsebpénzt is kaptak. Az évek elteltével a legtöbb államban kiépült az egyetemi/diák munkaszolgálat professzionális rendszere. A diákok néhány hétig szabályos táborokban nyertek elhelyezést az adott település támogatásával, cserébe pedig ingyen segédmunkaerőt biztosítottak.

Az egyik legjobban működő szisztéma Svájcban bontakozott ki 1925-től: a községi, kisvárosi, ritkán pedig tartományi közmunkák teljesítését az egyetemi és főiskolai diákszervezetek olcsó bérért cserében vállalták el. A kezdeményezés sikeresnek bizonyult s népszerűvé vált az alpesi állam fiataljai körében. A svájci állam 1935-ben ezt a működő rendszert törvényi erővel egységesítette és professzionális módon továbbfejlesztette (neve: Schweizerischen Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst – SZFA), amelynek révén csakhamar a munkatáborok állami minőségbiztosítás melletti rendszere valósult meg. A munkavégzés színvonalát garantálta, hogy a SZFA vezetésében demokratikus módon az állami, tartományi, diákszövetségi, egyszersmind pedig a politikai pártok delegáltjai is képviseltettek.⁴³ A gazdasági kabinet munkaszolgálatot felügyelő szerve (Eidgenössische Zentralstelle für Arbeitsbeschaffung) fennhatósága alatt az önkéntes, 16–24 éves fiatal munkanélkülieket és diákokat egyaránt foglalkoztató nyári munkatáborok a második világháborúig működtek.

Az intézmény megjelent másutt is, 1939-ig összesen mintegy húsz országban. Dániában 1917-ben, Svédországban és Bulgáriában 1920-ban, Norvégiában 1922-ben, Angliában, Romániában és Hollandiában 1931-ben, Németországban – az 1931-es sikertelen kezdemények után – 1933-ban. Csehszlovákiában szudétanémet kezdeményezésként létezett 1933-tól az ország német megszállásáig, amelynek 47 munkatáborában kereken ezer 18–24 éves önkéntes fiatal végzett közmunkát. Angliában az International Voluntary Service táboraiban (amely később svájci mintára szervezett nemzetközi programjaival sok külföldi fiatalot is fogadott) 1920-tól létezett munkaszolgálat, Ausztriában, Romániában 1932-ben. Lengyelországban 1933-tól engedélyezték a működésüket. Észtországban, Lettországban 1934-ben, Belgiumban és Magyarországon 1935-ben, Görögországban és Spanyolországban 1937-ben. Belgiumban, Luxemburgban, Romániában önkéntes alapon került bevezetésre, utóbbi államokban jobbra egyetemistákat és főiskolásokat, csekélyebb részben pedig munkanélkülieket foglalkoztattak.⁴⁴ Látható tehát, hogy az önkéntes ifjúsági munkaszolgálat a két világháború közti Európa többnyire sikeres, de mindenképpen népszerű szerveződésének tekinthető. Működési és felépítési formájuk többnyire megegyezett: mindenütt az egyetemi és főiskolai – Nyugat-Európában egymással szoros kapcsolatokat fenntartó – diákság honosította meg férfi tagjai számára, majd hosszabb-rövidebb idő elteltével az egyes államok munkaügyi, oktatásügyi minisztériumai professzionizálták s egyben védtek, jogszabályokkal garantálták folyamatos működésüket. Ezek a táborok nem termeltek gazdasági hasznot, leginkább a középosztály anyagi megerősödését és a különféle társadalmi csoportok közelebb hozását szolgálták.⁴⁵ A legtöbb ország fogadott külföldi önkénteseket is. Ebben élen járt a svájci SZFA és az angol International Voluntary Service, amelyek egy-egy táborában magyar megfigyelők is részt vettek. Néhány országban (Németországban, Bulgáriában, Angliában, Hollandiában, Lengyelországban és Ausztriában, majd 1937-től Magyarországon is) a nők számára külön tábort létesítettek, ezek azonban – Németország kivételével – jobbra évi néhány száz munkanélküli állami foglalkoztatásában kimerültek, jelentőségük a férfítáborokhoz mérve elenyészőnek mondható.⁴⁶ A mozgalomnak tekinthető, egyetemi és/vagy munkanélkülieket foglalkoztató munkaszolgálat, munkatáborozás azonban kiterjedt a kontinensen túlra is. A korabeli művek, feldolgozások nem egységesen foglalnak állást azt illetően, hogy mely államokban tekintik a munkaszolgálat fogalomkörébe tartozónak a tábort, de annyi bizonyos, hogy a két világháború között – különféle eszmei tartalmakkal – működött az USA-ban, Új-Zélandon, Kanadában, Kínában, Ausztráliában, Japánban is európai mintára kialakított munkaszolgálat.⁴⁷

A tendencia a kötelezővé tétel lett. Bulgáriában, Németországban, Lengyelországban, Romániában az 1930-as évekre a kötelező munkaszolgálat állami rendszere megvalósult és sikeresen működött a második világháborúig. Különösen fontos kiemelni Németországot: az 1931-ben létesített Freiwilliger Arbeitsdienst (FAD) – külön férfi és női – táboraiban 1932-ig országszerte már mintegy 200 000 fiatal, munkanélküli önkéntes dolgozott, elsősorban olyan fiatalok, akik a gazdaság világválság idején veszítették el

állásukat.⁴⁸ Az egyetemeken a munkaszolgálatban való részvétel jelentős szociális és tandíjkedvezményekkel járt, így a középosztálybeliek körében is népszerűvé lett. Az érdeklődést felkeltette az is, hogy a FAD-ot megalapító dekrétum értelmében a 18 és 25 év közötti munkanélküliek a munkanélküli-segélyt a munkaszolgálatból kiválthatták, és a támogatást beleforgathatták a munkaszolgálat egyéb költségeibe. Hitler hatalomra jutása után a náci minden korábbinál nagyobb mértékű terfgazdálkodásba fogtak, amely főként az agrárszektorra érintette,⁴⁹ s ennek keretében szerepet szántak a FAD átalakításának is. Hitler – az amerikai CCC-hez hasonlóan – úgy tekintett a munkaszolgálatra, mint a gazdaság krízisből kivezető egyik lehetséges útra.⁵⁰ Ezért már azonnal felmerült a FAD minden német fiatal számára való kötelezővé tételének ötlete, amit viszont az első világháborút lezáró párizsi béke nem tett lehetővé.⁵¹ Ez nem gátolta meg azonban a náci párt- és államvezetést abban, hogy nagy ívű tervekbe fogjon. Törvényi erővel, 1935-ben létrehozták a roppant hierarchikus Reichsarbeitsdienst (RAD) mamutintézményét, amelynek táboraiban a 18–24 éves nem zsidó német fiataloknak 6 hónapnyi fizikai munkát (főként építkezéseken, földmunkákon és honvédelmi kisegítő munkálatokon) kellett végezni. A táborok célja a társadalmi csoportoknak a náci rendben való felolvasztását célozta, továbbá honvédelmi előképzést nyújtott. Nők számára a RAD 1939-től lett kötelező, eltérő tartalommal: községekben parasztcsaládoknál teljesítettek mezőgazdasági és háztáji kisegítő, felvilágosító, népnevelői munkát.⁵²

Érdekséggéppen megemlíthetjük, hogy a munkaszolgálat eszméje Európán kívül is hódított. Közülük kiemelkedett az amerikai példa: a roosevelti New Dealhez kötődő, 1933. április 5-én alapított Civilian Conservation Corps (CCC) részben a FAD mintájára alakult és működött 1941-ig évente 2–300 000 munkanélküli számára. A CCC nem tartományi, hanem állami kézben lévő szervezeti keretében dolgozó – 1938-ban 15 000 férfi és női táborában – önkéntesek rendkívül értékes és hasznos munkát végeztek, s egyértelműen kijelenthető, hogy az USA gazdasági talpra állításában fontos szerepet játszottak. (A svéd nők 1938 és 1944 között működtetett állami munkaszolgálatát viszont egyértelműen a náci minta másolása jellemezte.⁵³)

Az európai – kezdetben önkéntes, majd a majd kötelező – munkaszolgálat sikeres modelljei természetesen Magyarországon sem maradtak visszhangtalanul. A témáról rendszeresen tudósító egyetemi orgánusok mellett a média és a közélet számos neves alakja, így például Hilscher Rezső szociálpolitikus, már 1933-ban elemezték a külföldi példákat és javaslatot tettek hazai bevezetésére; Kovács Imre szociográfus-író, illetve Simonné Jankovich Adél egészségvédelmi szakember kritikusan, de bátorítólag szemlélték az új intézményt.⁵⁴ Elsőként az egyetemi ifjúság, azon belül is a bajtársi szervezetek legnagyobbja, a Turul Szövetség figyelt fel rá az 1920-as évek végétől, s küldött ki megfigyelőket, akik a munkaszolgálat első hazai népszerűsítői között voltak. A Turul magáévá tette a német kötelező munkaszolgálat társadalmi kohéziót hirdető militarista eszmeiségét, s – fajvédő indítatásból – a magyar parasztságnak mint a nemzet ősi, tiszta megtartó ereje felemelésének egyik lehetséges útját látta benne. Ehhez járult, hogy az 1930-as években az egyetemi bajtársi egyesületek sokat merítettek a népies gondolataiból, amelyek más és más módon, de a falusi lakosság alsóbb rétegein akartak segíteni.⁵⁵ 1935 nyarán az egyetemi és főiskolai jobboldali bajtársi egyesületek tagsága számára felállították az első önkéntes főiskolai és egyetem munkatáborokat.⁵⁶ A szövetség egyik hivatalos dokumentumában, 1936-ban a következőképpen vallottak erről: *„A külföldi kultúrállamok mindegyikében rohamosan hódít a munkatáborok eszméje. Ennek okát abban kell meglátni, hogy az új építő világnézetnek egyik megnyilvánulása, nevelőiskolája a munkatáborok intézménye. A magyar egyetemi és főiskolai ifjúságra, mint a nemzet leendő vezető rétegére nagy feladatok várnak az új magyar közösségi szellem kialakítása terén. [...] csakis úgy tud megfelelni a komoly hivatásának, hogyha [...] hozzásegítik ezt az ifjúságot ahhoz, hogy megvalósítsák az új korszak követelményét: az áldozatokra készségesebb szociális érzésekkel telített magyar társadalmat.”*⁵⁷ A diákok munkatáborokban dolgoztak, főként vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépítési, útjavítási munkálatokban

vettek részt. Meg kell jegyezni, hogy ezzel párhuzamosan (1935–1936-ban) a Sárospataki Református Kollégium Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán teológus-tanárok vezetésével is állított fel „munkatábort”. A zempléni Rudabányácska község határában néhány tucat diák a nyári szünetben a község lakosainak hasznos közmunkát végzett, utat épített, a témát elsőként kutató Barta Ákos szerint azonban ennek sem az európai munkaszolgálatokhoz, sem a Turulhoz nem sok köze volt.⁵⁸

E helyütt nincs mód, hogy az ugyancsak nyári hónapokban felálló, két hónapig működő Turul-munkatáborokat részletesen elemezzem. Fontos ugyanakkor hozzátenni, hogy az 1935–1936 folyamán felállított három tábor olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1937 tavaszán a kormányzat Egyetemi Önkéntes Nemzeti Munkatáborok, 1938-tól Egyetemi Önkéntes Nemzet Munkaszolgálat (EÖM) néven államosította. Az EÖM munkatáborainak tartalma és felépítése a náci RAD-ot utánozta. A tanulmány kereteit szétfeszítené, hogy az EÖM mibenlétét, szerepét mégoly vázlatosan is értelmezzem, és talán szükségtelen is, hiszen ezt korábban már megtettem.⁵⁹ A következő években az EÖM rendszere terebélyesedett. 1942-ig mintegy száz férfi- és női táborról van tudomásunk, amelyben hozzávetőlegesen 10 000 diák végzett önkéntes falusi közmunkát. Fontosnak tartom ezúttal, hogy eme intézménynek az 1939-es honvédelmi törvénnyel létesített és a második világháborúban a zsidók ellen irányuló munkaszolgálatához való kapcsolatát tisztázzam.

Az önkéntes és kötelező munkaszolgálat egymáshoz való viszonya

Az EÖM sikerén felbuzdulva az egyetemi bajtársi egyesületek régi igényét megáéva téve az 1938 májusában miniszterelnökké kinevezett Imrédy Béla miniszterelnök hamar meglátta a RAD-ban lévő lehetőségeket. Források hiányában nem ismert, hogy ez ekkoriban ismert angolbarát hírében álló Imrédy mért fordult e világszerte működő, de Magyarországon leginkább náci vonatkozásairól ismert intézmény felé. Tarnói Kostyál László már 1937 tavaszán memorandumban kérte Darányi miniszterelnököt, hogy az EÖM-öt minél előbb teljesítse ki és német mintára tegye kötelezővé. A magyar kormányfő ezt nem vállalta fel, de az Imrédy Bélához is eljutott dokumentum lehetett az első, amely a későbbi miniszterelnök, akkoriban még bankvezető figyelmét a kérdés felé irányította.⁶⁰

A Darányi-kormány utolsó heteiben, a kormányfői poszt várományosaként Imrédy Béla, elképzeléseit mintegy bevezetendő, 1938. május 2-ai képviselőházi beszédében Magyarországon elsőként hozta szóba a kötelező munkaszolgálat gondolatát, amely azonnal ezen intézményre irányította a figyelmet. Imrédy bemutatkozó kormányfői beszédében ezt fejlesztette tovább: a munkaszolgálat kötelezővé tételét a Turul és az EÖM eszmeiségéből merített társadalmi összefogás szükségességéből vezette le, egyúttal megerősítette és megelőlegezte mindazt, amiért néhány évvel korábban Kozma Miklós belügyminiszter határozott, ám sikertelen lépéseket tett. *„A népi egység gondolatban és lélekben való összeforrást jelent. Ezt az összeforrást olyan intézményekkel is elő kell mozdítanunk, amelyek a nemzeti társadalom egyes rétegeit egymás szeretésére fogják vezetni. Éppen ezért programunknak egyik lényeges, igen gondos előkészítést igénylő pontja a kötelező munkaszolgálat bevezetése... (zaj, helyeslések és ellenkezések)... olyképpen, hogy a kötelező munkaszolgálat keretén belül az intelligencia ifjúsága megismerje a munkás és földműves ifjúság lelkiségét, (zaj, helyeslések és ellenkezések) hogy megtörténhessék az a kézfogás, amely – hiszem és vallom – egymás megbecsülésére, ezen keresztül különös lelki gazdagodásra fog vezetni. [...] Gondos előkészítést igényel ez a munka – mint említettem – nemcsak pénzügyi és anyagi hatásainál fogva, hanem azért is, mert a végrehajtásnak olyképpen kell történnie, hogy a nemzetnevelés szempontjai érvényesüljenek, hogy nem az értékek elszürkítése és a színvonal alászállása legyen a következmény, hanem a magasabb színvonal diadalra*

jutása ott is, ahol a színvonal egyéni kiküzdésének anyagi előfeltételei nem voltak meg.”⁶¹

Szónoklataiból ekkor még nem derült ki, hogy vajon az EÖM obligációjáról vagy egy ezzel párhuzamos intézmény felállításáról, más társadalmi csoportra való kötelező kiterjesztéséről van szó. A kormányfő 1938. május 19-én az MTI vezetői értekezletén, az eucharisztikus világkongresszusra való készülődés jegyében is szóba ejtette a kérdést. Ennek apropója az lehetett, hogy Darányival ellentétben Imrédy Béla programjába vette a (német mintájú) munkaszolgálat hazai kötelezővé tételét. Kozma Miklós ekkoriban a következőket vetette papírra naplójában: „Imrédy Béla programját mindenki olvasta. [...] Ha valaki ezt a programot elolvassa, láthatja, hogy ennyire jobboldali programmal Magyarországon még egyetlen kormány sem mert jönni. Ki mert volna gondolni Magyarországon akár fél évvel ezelőtt is a nemzeti munkaszolgálat megvalósítására? Nekem az egyik régi és kedves ideám. Alkalmas arra, hogy egy sereg magyar bűnt és hibát kiküszöböljön. De más vonatkozásai is vannak és az emberek meg sem értik, hogy a jobboldali politika szempontjából micsoda erőt jelent. Imrédyről, aki tisztviselő volt, pénzember, a gazdasági élet egyik vezetője, aki egy egész életet konkrétumok keresztülvitelével töltött el, és aki el tudta érni, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan kitűnően meg van alapozva, fel lehet tételezni, hogy nemcsak vezércikket ír, hanem amit mondott, azt meg is csinálja. Nekünk most fokozottabb energiával és odaadással kell szolgálnunk az ő programját, amely a jobboldali nemzeti realitások programja és amelyen keresztül az országot szolgáljuk.”⁶² Imrédy 1938. május második felében terveiről tájékoztatta a honvédelmi minisztert, aki az EÖM főparancsnokától, vitéz Szinay Bélától azonnali állásfoglalást és az esetleges bevezetéshez szükséges terv kidolgozását kérte.

Szinay 1938. június 1-jén tájékoztatta a honvédelmi minisztert a következőkről: „A magyar munkaszolgálatnak a közeljövőben várható kötelezővé tétele kívánatosá teszi, hogy a fenti főparancsnokság a németországi és bulgáriai kötelező munkaszolgálati kötelezettség szervezetéről (létszám, munkatáborok száma, kikre terjed ki a munkaszolgálati kötelezettség és milyen időtartamra, kik a vezetők, illetve állandó parancsnokok s kik töltenek be ideiglenesen vezetői illetve parancsnoki helyeket; a munkaszolgálatosok élelmezési kiszabta [sic!] és zsoldkimérete, ruházata és felszerelése; évi összköltségkihatás és évi teljesített összmunkaérték; a munkaszolgálatosok milyen kedvezményekben részesülnek az elhelyezkedésnél, illetve a közterhek viselése terén) tájékozódást szerezzen. Kérem az alulírott főparancsnokságnak a Németországban és Bulgáriában működő külképviselleteinek útján a fent megjelölt szervezési adatokhoz való mielőbbi juttatását. Egyben jelentem, hogy a főparancsnokság súlyt helyez arra, hogy a volt németosztrák területek munkaszolgálati vonatkozásban most folyó átszervezésének adatairól tudomást szerezhessen.”⁶³ Ezt követően a miniszterelnökség tovább informálódott. Augusztus 1-jén ankétot hívtak össze, ahol Kulcsár István miniszteri tanácsos, az értelmiségi ügyek kormánybiztosa a munkaszolgálat addigi eredményeit és a jövő terveit ismertette. Beszámolója szerint „a munkatáborok rendkívül alkalmasak arra, hogy az ifjúság nevelése mindenféle szélsőséges agitációtól elvonva, a helyes mederben folyják és az indulatok kiélése helyett a nemzeti munkára valós nevelésen dolgozódjanak fel a fiatalos energiák”. A fokozatosság jegyében a tervek szerint először a főiskolások és egyetemisták számára kívánták kötelezővé tenni a munkaszolgálatot, és csak később kiterjeszteni „az egyéb kategóriákra is”.⁶⁴

Szinay kérelmének megfelelően a honvédelmi tárca elnöki osztálya utasította a szófiai katonai attasét, hogy a bolgár munkaszolgálatról (trudovákok) szerezzen adatokat és készítsen jelentést a HM elnöksége számára: ez 1938. augusztus 9-én megtörtént. Ugyancsak utasították a berlini katonai attasét hasonló jelentés megtételére, amelyet augusztus 30-án továbbítottak a HM-felé.⁶⁵ Vitéz Fábry Dániel tábornokot pedig megbízták, hogy dolgozzon ki a munkaszolgálat kötelező átalakításáról törvényjavaslatot. Fábry szerint a munkára kötelezettek természetesen az egyetemistáktól eltérő társadalmi

csoportból rekrutálódnak, de a cél, a társadalmi felelősségvállalás azonos lesz az EÖM-mel, jelesül, hogy „*úgy a fizikai, mint a szellemi munkával foglalkozó munkaszolgálatosok teljesen összekeveredjenek, a fizikai munkás ismerje meg és becsülje meg a szellemi munkát, a szellemiekkel foglalkozók pedig becsüljék meg a fizikai munkát*”.⁶⁶ A gyakorlati terveket Szinyay Béla Kultsár István miniszteri tanácsossal, az értelmiségi munkanélküliek kormánybiztosával együtt készítette el. Ezekből nyilvánvaló lett, hogy az EÖM gyakorlatát ültetik majd át. Továbbá, hasonlóan az EÖM-höz, fontos szempontként kezelték, hogy a munkálatok ne legyenek befolyással a munkanélküliek állásszerzési lehetőségeire, ennek megfelelően továbbra is az útépitési, lecsapolási munkák domináltak: „*Természetesen kellő gondoskodás történik a munkatáborok szociális célkitűzéseinek százszázalékos érvényesüléséről is. A közérdekű munkák elvégzése mellett a munkatáborok tagjai, a különféle tanfolyamokat elvégzett oktató parancsnokok és oktatók vezetésével esténként különféle előadásokon vesznek részt, amelyeken nemzeti célú problémákat, a munkatáborok közösségét ismertetik*”.⁶⁷ Szinyay augusztus 7-én arról tájékoztatta a sajtót, hogy a kormány programja ez ügyben „*már teljesen kidolgozott*”. Napokon belül bemutatják. „*Az új munkatáborrendszer a már meglévő struktúrájára épül*”.⁶⁸

A következőkben nem célunk a kötelező honvédelmi munkaszolgálat megalakulásához vezető útról értekezni, csupán az egyetemi önkéntes munkaszolgálatához való viszony kapcsán ismertetjük annak történetét. Az 1939: II. tc., a honvédelmi törvény megteremtette a honvédségen belüli közérdekű kiegészítő⁶⁹ munkaszolgálat jogi alapját. A jogszabály 230. §-a (1–6. bekezdés) részletesen szólt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról. A jogszabály értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kell szervezni.⁷⁰ Ha megvizsgáljuk a sorok között meghúzódó tényleges mondanivalót, akkor nem állíthatjuk azt – amint az másutt olvasható –, hogy semmi köze sincs az EÖM-höz. Épp ellenkezőleg: igaz ugyan, hogy katonai jellegű és kötelező, de mégiscsak munkatáborokban eltöltendő munkaszolgálatról írt a törvény, ráadásul éppen a 21 és 24 életév közötti (egyetemista és főiskolás korú) korosztályt célozta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Turul munkaszolgálatának, valamint az EÖM-nek is határozottan katonai jellege volt, még eklatánsabb a közöttük lévő összefüggés. Ítéletünkben legnagyobb súllyal azonban a törvény 5. bekezdésében foglaltak esnek: „*Közérdekű munkaszolgálatra törvényes képviselőjének beleegyezésével önkéntes jelentkezés alapján minden olyan tizenhatodik életévét betöltött hajadon is felvehető, aki a középiskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű iskolai végzettséggel rendelkezik. Az (1)–(4) bekezdés rendelkezései a jelen bekezdésből folyó eltérésekkel erre az esetre is irányadók*.” Utóbbi mondat nem jelent mást, mint az alsó korhatárát kibővített egyetemi munkaszolgálat – meglehetősen kötelező – becsempészését a honvédelmi törvénybe. Ezt alátámasztja az is, hogy a HM előterjesztésére, a kormányzó által, Bartha Károly honvédelmi minisztersége alatt kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF),⁷¹ az e posztot elsőként betöltő vitéz Fábry Dániel tábornok⁷² (a Turul-munkaszolgálat egykori propagálója a HM-ben,⁷³ s aki már az EÖM-ben 1937–1938-ban szerepet vállalt!) rendelkezése szerint azoknak az ifjaknak, akik 1939. május 17. előtt részt vettek egyetemi önkéntes munkatáborban, munkatábori idejüket beszámítják az esetleges közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vesz részt, azét viszont már nem.⁷⁴

Fábry Dániel egyébként már az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon is az EÖM és egy elképzelt jövőbeli kötelező munkaszolgálat szoros ok-okozati viszonyáról értekezett: kiemelte, hogy utóbbinak valamiképpen a német RAD és a bolgár munkaszolgálat szervezetéhez és tartalmához kell igazodni. Ecsetelte az európai önkéntes és kötelező rendszerek szerinte pozitív szerepét a gazdaság- és szociálpolitikában, a honvédelmi előképzésben. Fábry nem felejtette el hangsúlyozni, hogy a Turul Szövetség mellett az Újszászy és Szabó Zoltán vezette sárospataki

falukutatók indították el az első munkatáborokat, amelyek alapján megszerveződött az EÖM rendszere. Fábry a jövőbeli kötelező munkaszolgálat munkatervét, feladatait is az EÖM-ről kopírozta 1937-ben.⁷⁵ Fábry elképzeléseit vitte tovább és bővítette ki az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon vitéz Szinay Béla, akinek gondolatai, tervei valószínűleg a fentebb említett, 1938 júniusában írott jelentéséhez voltak hasonlóak. Előadása már az új honvédelmi törvény beiktatása után született, de Fábryhoz hasonlóan nyomatékosan felhívta a figyelmet a német RAD, a Turul-munkaszolgálatára, az abból kifejlődött EÖM és az EÖM-öt alapul vevő, azt kiteljesítő kötelező honvédelmi munkaszolgálat rendszere, működése és céljai közötti hasonlóságra. Szinay a kisegítő munkaszolgálatot és az EÖM-öt azzal is összekapcsolta, hogy voltaképpen a két szisztéma a „Magyar Nemzeti Munkaszolgálat” két ága. Úgy sejtette azonban, hogy az EÖM működése hamarosan véget ér: *„Ezzel le is zártam az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatát [sic!],⁷⁶ mert már nyomába lépett a kötelező munkaszolgálat.”* A történelem a megszüntetésre vonatkozó szavakat nem igazolta, Szinay mindenesetre részletekbe menően ismertette az EÖM és a kötelező honvédelmi munkaszolgálat közötti összefüggéseket. Taglalta az EÖM táborrendszerét évről évre fokozatosan kibővítő (1939-ben 4000 főt, 1945-ben 44 000 munkaszolgálatost foglalkoztató), de tartalmát lényegileg meg nem változtató kötelező munkaszolgálat tervezetét, amelyben zsidóellenes diszkriminációnak nincs nyoma. Érdekességként megemlíthető, hogy az EÖM tábornevezéseinek hatására a kötelező munkaszolgálat körzetparancsnokságait a hét vezérről kívánta elnevezni.⁷⁷ Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két munkaszolgálatos rendszer vezetői azonos módon, egyértelműen és meggyőzően fejtették ki az önkéntes és kötelező szisztémák közti viszonyt. Az EÖM főparancsnoka a fenti, nyomtatásban napvilágot látott nagy ívű előadása mellett további hét jelentést készített 1939 decemberében a VKM számára, amelyben egyebek mellett az EÖM és a kötelező munkaszolgálat viszonyát ismét górcső alá vette, és a korábbiakkal megegyező megállapításokat tett.⁷⁸

A két párhuzamos rendszer relációját erősítik a honvédelmi törvényjavaslat országgyűlési vitája során elhangzott hozzászólások. Bartha Károly honvédelmi miniszter 1938. december 7-én nyújtotta be az országgyűlésben a törvényjavaslatot, egyúttal a bizottságoknak is megküldve véleményezésre. 1939. január 13-án terjesztette be az országgyűlésbe a véderő, közjogi, közigazgatási, közgazdasági, közlekedési és igazságügyi bizottság a jelentését a törvényjavaslatról. Azt ennek megfelelően módosították, és a parlamenti tárgyalásra elsőként január 17-én került sor. Összesen 32 hozzászóló volt, akik közül csupán a két szociáldemokrata képviselő nyilvánított ellenvéleményt. A kormánypárti és szélsőjobboldali ellenzék azonban ünnepezt, és csupán néhányan fűztek tartalmi észrevételeket a benyújtott törvényjavaslathoz. Ember Sándor képviselő szerint: *„A munkaszolgálatnál már kísérleteztünk az elmúlt esztendőben. A főiskolai ifjúság igen szűk keretben megtette azt, hogy külföldi példák alapján önkéntes munkatáborok útján próbálta ennek az intézménynek Magyarországon való bevezetését is elősegíteni. Azok a kísérletek, amelyeket ezen a téren végeztek, teljes mértékben igazolták a várakozásokat és én nem tehetek mást, minthogy őszinte elismerésemet és köszönetemet fejezem ki a honvédelmi miniszter úrnak azért, hogy a törvényjavaslat megszerkesztésénél erre az intézményre tekintettel volt.”* A törvény – folytatta Ember Sándor – nem zárja ki, hogy önkéntes egyetemi munkaszolgálat továbbra is létezzen, hiszen ezt indokolja a végtelen sok közmunka is, amely csupán magángazdaságokban nem képzelhető el.⁷⁹ Mások kiemelték a Turul és az EÖM munkatáborainak úttörő szerepét, amely mintegy előképe volt a honvédelmi kötelező munkaszolgálatnak. Toperczer Ákosné azt szerette volna elérni, ha a nők számára – a német RAD-hoz hasonlóan – kötelezővé tennék, mert az eljövendő totális háborúban a nők honvédelmi szerepe ugyancsak felértékelődik majd.⁸⁰ Toperczer érveit végül nem építették be a megszavazott törvénybe, amit 1939. február 15-án már a felsőház is (15 semmitmondó hozzászólás után) módosítás nélkül elfogadott.⁸¹

A törvényt szabályozó, március 10-én azonnali hatállyal kiadott 130/1929. Főpk. eln. sz. rendelet tervezete ugyancsak érintette a két munkaszolgálat viszonyát: *„Nemzetnevelő feladattal bíró vagy a honvédségbe sorozott és kiképzési célokat szolgáló munkaszolgálat szerveztessék-e. A döntés az utóbbi mellett történt, de továbbra is fenntartotta és szükségesnek jelölte meg az Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálatot és ennek keretébe utalta a honvédelmi törvénynek a közérdekű munkaszolgálatot szabályozó 230. §-ában megjelölt önkéntes alapon fennálló női munkaszolgálatot is.”*⁸²

A munkaszolgálat kötelezővé tételéhez a zsidótörvények (1938: XIV. tc. és az 1939: IV: tc.) adtak kellő jogi háttérrel ahhoz, hogy a Honvédelmi Minisztérium vezetői, osztályai megkezdjék *„a zsidókérdésnek a hadseregen belüli megoldását”*. Ez volt az első alkalom, hogy – felmenőiknek az 1848–1849. évi szabadságküzdelemben való részvételét, az első világháborús helytállásukat, áldozatukat figyelmen kívül hagyva – törvény tiltotta el a zsidókat a fegyveres szolgálattól.

Ezt támasztja alá a vezérkari főnökség (HM, 1/a. osztály) 1939. márciusi osztályértekezletének jegyzőkönyve is. Itt ugyanis célként azt tűzték ki, hogy – a törvény 91. és 230. §-ai értelmében – *„bizonyos munkakiképzést”* folytassanak. Az egész értekezlet a munkaszolgálatot a szakmunkás- és munkáshiány pótlására látta hivatottnak azok számára, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok. A terv szerint a mintegy 3000–5000 ilyen egyént valamilyen, három hónap időtartamú tömegmunkára (útépítés, vasút) vezényelnék, közülük a szakmunkásokat gyári szakmunkára osztanák be. Végül az 1.a osztály felszólította a 10. osztályt, hogy az alkalmatlanok statisztikáját foglalkozási ágak szerint ossza szét és bocsássa a Legfőbb Honvédelmi Tanács rendelkezésére, ez pedig készítsen el egy tervezetet a két munkaszolgálat pontos szabályozására, és küldje azt meg az 1/a. osztálynak.⁸³ Az április 24-ei vezérkari értekezleten a közérdekű munkaszolgálat kiépítésének konkrét lépéseiről volt szó a miniszterelnökség előterjesztésének alapján. Ennek értelmében a munkaszolgálatosok három hónap *„közérdekű munkaszolgálatra”* kötelezendők. Munkaszolgálatra három hét kiképzés után 14–42 éves férfiak, valamint 16–42 éves nők hívhatóak be. 6000 szakmunkás, 14 000 tömegmunkás éves kiképzésével számoltak, amely szám esetleges háborús konfliktus idején 75 000-re, illetve 25 000-re növelhető. 1–3 hét időtartamú kiképzés szükséges – állt az előterjesztésben –, és erre a 14–42 éves férfiak és a 16–42 éves nők hívandók be. A HM alá besorolt KMOF alatt működő századokban, táborokban élő munkaszolgálatosoknak egyenruha és – az EÖM diákmunkásaival azonos – napi 20 fillér zsold járt. Felállítási költségként 2 200 000 pengővel számoltak, az első behívások idejét 1939. július 1-jére és október 1-jére tervezték.⁸⁴ A tanácskozás (amelyen a VKM illetékeseinek nem volt hozzáfűznievalója) eredményeképpen készítette el a HM a munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének mikéntjét szabályozó 5070/1939. ME. számú rendeletet.⁸⁵ 1939. július 1-jén a HM elnöki osztálya utasítást adott, hogy Fábry Dániel tábornok elnöklete alatt július 13-án tartsanak értekezletet, amelyre a HM kéri az illetékes VKF osztályok vezetőinek megjelenését. Ez megtörtént, az elnöki osztály képviselője azt a benyomást szerezte, hogy az intézmény *„még a kezdeti nehézségekkel küzd”*. Fábry szerint *„a közérdekű munkaszolgálatnak azok lesznek a tagjai, akik már belenyugodtak abba, sőt egyesek örömmel vették tudomásul, hogy katonai kötelezettségüknek nem kell eleget tenni. Ha ezeknek az egyéneknek, mint a kötelező munkaszolgálat tagjainak a felszerelése, elhelyezése, ételmezése, stb. nem üti meg a kívánt mértéket, akkor többet ártunk az ügynek, mint használunk, a honvédség ellenes érzületet ezekben az embereken felkeltjük. A felszerelés, elhelyezés, ételmezés kérdése még sok kívánnivalót vet fel...”* Pedig a július 13-ai értekezlet eldöntötte, hogy július 1-jén az első turnus fel fog állni.⁸⁶ A megszervezéshez és lebonyolításhoz az elnöki osztály nyugalmazott katonatiszteket és az EÖM tisztjeit vette igénybe.

A korabeli sajtó a két munkaszolgálatos rendszer összefüggéséről a fentiekkel rokon szellemben tudósított: ez a vélekedés politika orientációtól függetlenül az országos és a lokális sajtóban egyaránt rendre felbukkant. Fontos megemlíteni Tarnói Kostyál Lászlónak

az 1939 tavaszán napvilágot látott *Magyar munkaszolgálat* c. könyvét. Az ekkor már a nemzetiszocialista mozgalomban is tevékenykedő szerző a Turul-munkaszolgálatát, az EÖM táborait és a kötelező honvédelmi munkaszolgálatot – egyebek mellett – közös nevezőre hozta: egyértelműen leszögezte, hogy a kötelező munkaszolgálat az előbbi kettőből fakadt, annak tulajdonképpen kiteljesedését jelenti, amely ugyancsak a vidám, közösségi társas élet színterévé válhat. Igaz ugyan, hogy az Imrédy-féle szervezetet nem tartotta megfelelőnek, és – ideológiai és szervezeti vonatkozásban egyaránt – határozottan a nemzetiszocialista RAD mintájára alakította volna át, s ehhez részletes, nemegyszer fantasztia elképzelésekkel állt elő.⁸⁷

Az 1940-ben kiadott, a Munkaszolgálatos Kézikönyv egyenesen a rendes honvédségi kiképzéshez hasonlította mind az EÖM, mind pedig a kötelező munkaszolgálat szisztémáját, ezáltal felértékelve a munkaszolgálatos tábort. A megváltozott jogi és politikai viszonyok ellenére a munkatáborozás tartalma e könyvben az EÖM-höz képest lényegileg nem módosult: *„A közérdekű munkaszolgálatra vonatkozó végrehajtási rendelet szerint a munkatábor katonailag szervezett munkásalakulat; a munkaszolgálati kötelezettségnek a kerete. A tábor (barakk, sátor, stb.) a zászlóalj otthona. Innen indul ki a napi élet és ide tér vissza. Hajnalhasadtával (kb. 5 órakor) megszólal az ébresztő. A pihenésből, nyugalomból egyszerre lüktető vérkeringés támad. A szokásos reggeli torna, tisztálkodás, valamint a körlet rendbe szedése, a szobarend helyreállítása után ott párolog a csajkában a friss meleg reggeli. A század hamarosan sorakozik és megindul munkahelyére. Alig emeli fel fejét a nap, máris keményen duzzadnak az izmok. Épül az Út! Forr a munka! Repülnek az órák és hamar itt a dél ideje. A századok egymásután vonulnak be körletükbe. Kihallgatás következik. Hamarosan felhangzik az ebédre hívó kürt szava. Majd egy-két óra pihenés, fürdés. A délutáni rövid munka után katonai kiképzés vagy fegyelmező gyakorlat, majd nemzetvédelmi előadás következik. Parancshirdetés és gyengélkedő vizsga s megkezdődik a szabadidő vacsoráig, illetve takarodóig. Mindenki a maga kénye-kedve szerint tölti el az idejét. Pihen, dolgozik, levelet ír vagy szórakozik. Így tagozódik a munkaszolgálatos egy napja. A vasárnapok és ünnepnapok természetesen eltérnek a hétköznapi ütemétől. A tábori istentisztelet áhítata, a nagy pihenés vagy kimenő felszabadító nyugalma, a tábortűz rőt lángja mellett felcsendülő dal jelentik a felejthetetlen változatosságot. [...] A munkaszolgálatosnak még a kemény, verejtékes munkában eltöltött napjai is telve vannak derűvel, vidámsággal, felejthetetlen élményekkel. A tábori élet a legegészségesebb férfiélet.”* Aki 1939. május 17. előtt részt vett valamelyik EÖM-táborban, annak munkatábori idejét beszámították a közérdekű munkaszolgálatba, inentől fogva azonban már nem.⁸⁸

Az EÖM és a kötelező munkaszolgálat 1941-ig, Magyarország hadba lépéséig hozzávetőlegesen valóban ugyanazt az igényt elégítette ki,⁸⁹ s ezt nem befolyásolta a gyengébbik nem önkéntes honvédelmi munkaszolgálatának megteremtése sem, amely a 16 éven felüli nőket 1940 decemberétől önkéntes alapon hadiüzemi munkára utalta.⁹⁰ A kezdeti időszakban előfordult, hogy a két intézményt összekeverte a sajtó.⁹¹ 1939. július 15-én, illetve szeptember 20-án állították fel az első kötelező munkaszolgálatos zászlóaljakat (amelyek működését a törvény 230. §-a alapján kiadott 5070/1939. ME sz. rendelettel szabályozták) tíz településen (köztük Zamárdiban és Hódmezővásárhelyen),⁹² az illetékes hadtestparancsnokságok alá beosztva. (Meggjegyezzük, hogy a zászlóaljstruktúrát szintén a német RAD-ban alkalmazott területi és Battalion-egységek mintájára alakították ki.) Bartha honvédelmi miniszter június 27-én a korábbiakkal egybevágóan kijelentette a hadtestparancsnokoknak: a kötelező munkaszolgálat *„célja általában egyrészt a nemzeti irányú nevelés, másrészt a közérdekű és közhasznú kiképzés és munka végzése, a honvédség szempontjából pedig honi munkás és üzemi alakulatok képzése”*.⁹³ A bevonulási kötelezettség a 21. életévüket már igen, de 24. életévüket még nem betöltött, a rendes honvédségi szolgálatra alkalmatlannak nyilvánított fiatalokra vonatkozott: összesen hatezer főre. Az első csoport munkája augusztus 1-jén vette kezdetét Balatonzamárdiban és Makón, *„ünnepélyes keretek között”, „Munkához!”* felkiáltással. E két zászlóalj közhasznú munkát

(mocsárlecsapolás és földfeltöltés a terület termőfölddé tétele érdekében),⁹⁴ a maradék hét viszont honvédelmi munkát végzett (üzemi hadiipari századot alakítottak belőlük és ilyen feladatkörben kaptak kiképzést és munkát). Látható, hogy a munkabeosztás azonos volt az EÖM munkafadataival, ami nem is csoda, hiszen az első közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat az EÖM szervezte meg!⁹⁵ (Sőt, a zamárdi mocsárlecsapolást a helyi főjegyző közbenjárására Szinay Béla már 1937-ben tervbe vette.⁹⁶) Az EÖM gyakorlatához hasonlóan a fiatalok lelkesítő dalokat énekelve vonultak be a táborokba.⁹⁷ A zamárdi táborban a következő nótát énekelték: *„Csengjen a dal az ajkadon, lelked dala / Munkára lelkesítsen minden szava! / Csak az a nemzet lesz tetteiben hős / Melynek minden fia bátor, erős!”*⁹⁸

Amint egy korabeli újságcikk megjegyzi, fiatalságnak ez *„különös örömet”* kell hogy jelentsen, mert azzal a tudattal hagyják el a táborokat, hogy ők is ugyanolyan nemzetvédő munkát végeznek, mint a katonák.⁹⁹ Az EÖM és a közérdekű munkaszolgálat közötti összefüggéseket jelezte az is, hogy a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj újságjának, a *Tábori Élet*-nek az egykori Turul-munkaszolgálat vezetője, Tarnói Kostyál lett a főszerkesztője, nyilvánvalóan azért, hogy négy évre visszatekintő tapasztalatait a honvédség használni tudja.¹⁰⁰ A szigetvári IV. tábori zászlóalj lapjának, a *Tábori Újság*nak pedig az EÖM jelmondata (*„Munkaszolgálat-Országépítés”*) lett a jelszava. ami nem is csoda, hiszen a közérdekű munkaszolgálatot a honvédelmi tárca valóban az EÖM tulajdonképpeni meghosszabbításaként, kötelező jellegű változataként értelmezte. Haidekker János hadnagy a *Tábori Újság* hasábjain megfogalmazott gondolatai mindezt jól érzékeltetik: *„Tanulunk és dolgozunk, mert ép lélek csak ép testen lehet. Kedvvel is csinálják a fiatal emberek ezt az egyébként igen nehéz fizikai munkát, ami annál inkább bámulatos, mert hiszen ők katonai szolgálatra alkalmatlanoknak minősültek, tehát valami testi fogyatékoságuk, betegségük van. De hát nem azért szülte őket magyar anya, hogy megijedjenek a koránkeléstől, vagy csákányos, lapátos földmunkától. [...] Jó kezekben van a munkaszolgálat, jó munkát végeznek a fiúk, amely munkának ők is hasznát veszik majd, mert szigorú katonai rendben végzett munka jótékonyan fog hatni lelkületükre és testi fejlődésükre egyaránt.”*¹⁰¹ Az országépítés-metaphora, illetve az EÖM-jelmondat használata a kötelező rendszerű *„muszos”* egységéknél egyébként még 1940-ben is közkedveltnek számított. A técsői központú V. zászlóalj *Tábori Újság* című, írógéppel sokszorosított periodikájában 1940 tavaszán az egyik tiszt a következőképpen fogalmazott: *„...és te munkaszolgálatos, ki értéktelen embernek képzelted magad eddig, beláthatod, épp oly hasznos polgára vagy országodnak, mint mások. Beöltöztél, letetted az esküt, fegyelem alatt élsz, egyszóval katona vagy. Hasznos, dolgozó katonája e szegény országnak. Ne gondold, hogy különbség van közted és fegyveres társaid között. Nincs! Egyik országot épít, a másik fegyverrel védi hazáját. Melyik fontosabb, senki sem tudja.”*¹⁰² A makói VII. közérdekű zászlóalj ugyancsak azonos című periodikája – amelyet 1939–1940-ben honvédtisztek és munkaszolgálatosok még közösen szerkesztettek és írtak – pedig az EÖM célkitűzéseit ültette át a maga számára: *„És most itt él egymás mellett a falu és a város ifjúsága egy nagy családban. Szolgálunk és dolgozunk különböző képességekkel, de egyforma hűséggel és szolgálatkészséggel. Igyekszünk egymás értékeit meglátni és megbecsülni, hogy visszatérve a polgári életbe, munkásai, katonái lehessünk egy, a mainál harmonikusabb, az összetartozandóság érzetét jobban átérző társadalmi szellem kialakulásának.”*¹⁰³

Tarnói Kostyál László még egy kísérletet tett, hogy a munkaszolgálatban tényezővé válhasson: 1940 júliusában kérelemmel fordult a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelőjéhez, hogy engedélyezze egy közérdekű munkaszolgálatos újság előállítását, s a szerkesztési munkálatokkal őt bízta meg. A HM illetékes osztályai megtárgyalták a kérdést és eleinte támogatással kecsegtették Tarnóit. Ő egyébként a kérelmét azzal indokolta, hogy újságíróként, ráadásul az egyik zászlóalj újságjának szerkesztőjeként s amellettt jogászként dolgozik, hangoztatta továbbá *„elévülhetetlen érdemeit a munkaszolgálat megalakításában”* (ezzel is párhuzamot vonva a Turul és a közérdekű

munkaszolgálat között), s kiemelte, hogy „különösen a vezetők és alárendeltek közötti lelki összhang, egészséges közszellem kialakításával és a munkaszolgálatosok föllelkesítésével nagymértékben mozdítja elő a munkaszolgálat egészséges nevelő hatását és a teljesítőkészség, a munkakedv emelésével a gazdasági eredményességet is fokozza. [...] E lapon keresztül a szellem fegyvereivel a magyar munkaszolgálat ügyét és a honvédelmet kívánom szolgáltni azáltal, hogy a munkaszolgálatosok ezrei, akik önzetlenül dolgoznak a haza javára, ne tekintsék legszentebb kötelességüket rideg kényszernek, hanem ébredjenek az általuk végzett mű népszerűségének tudatára és valóban lelkesedjenek a vezetők is a munkaszolgálatért.” Tarnói hajlandó lett volna 5000 pengő saját tőkét investálni a lapindításba. Tervei szerint a havilap kiadója a KMOF lett volna. A HM elnöksége és a KMOF azonban októberben meggondolta magát, mivel felmerült, hogy a munkaszolgálat a jövőben a honvédségi kötelékből kiszorított zsidók munkavégzésének terepe lesz, s ehhez a sajtóhírverés „jelenlegi viszonyok között [...] nem időszerű”.¹⁰⁴ Az EÖM emiatt egyre inkább igyekezett távolságot tartani a közérdekű (és kisegítő) zsidó munkaszolgálat szervezetétől. Tárczay-Felicides Román, a VKM testnevelési és sportügyi osztályfőnöke 1943. májusi jelentése szerint: „A munkaszolgálat elnevezés az egyetemi ifjak önérzetét sérti, mert munkaszolgálat alatt a zsidó munkaszolgálatot értik. Új elnevezést kell találni [az EÖM helyett], mert ezzel az elnevezéssel tényleg nem működhet eredményesen az egyetemi ifjak önkéntes munkaszolgálat[a], vagy hasonló. A női egyetemi munkaszolgálat ügyében pedig sürgősen össze kell hívni egy értekezletet.”¹⁰⁵ Új elnevezést végül nem kerestek, bizonyára azért sem, mert ekkor az EÖM és a kötelező munkaszolgálat vezetése már merőben új utakon járt.

Nem állítjuk tehát, hogy az 1939-es honvédelmi törvénycikkkel felállított kötelező munkaszolgálatnak, amely 1940 nyarától, de különösen az ország háborúba történő aktív bekapcsolódásától az ország politikai jobbrtolódásának hatására kifejezetten a zsidók ellen irányult, egyenes előzménye lett volna az egyetemi munkaszolgálat, de azt igen, hogy a mintájául szolgált.

A fentiekben ismertetett, a munkaszolgálatot a katonai szolgálatra alkalmatlan keresztény lakosok békés fizikai munkájaként látó katonapolitikai felfogás a kötelező honvédelmi munkaszolgálat tekintetében fokozatosan megváltozott. Ennek első jeleként Werth Henrik vezérkari főnök átirata 1940. április 18-án már egyértelműen zsidóellenes célokat tartalmazott. „A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani.” Ugyancsak kimondta, hogy a zsidókat ott kell a hadseregben felhasználni, ahol a legnagyobb veszteségek várhatóak. Azonkívül leszögezte: „...zsidónak minősülő személy semmiféle katonai kedvezményben nem részesülhet, zsidó nem lehet tartalékos tiszt, altiszt vagy tisztos”. 1940 őszétől a kötelező munkaszolgálatosok élethelyzete véglegesen megváltozott, mivel a honvédelmi tárca felismerte annak lehetőségét, hogy az akkor már törvényekkel is megkülönböztetett zsidó (vagy a jogszabályok szerint annak minősülő) állampolgárok férfi tagjainak munkaerejét a munkaszolgálatban könnyen kiaknázhathatja katonai célokra is. A 18 és 42 év közötti, zsidónak minősülő férfiak katonai rendes honvédségi szolgálat helyett kötelesek voltak honvédségi kisegítő munkaszolgálatra bevonulni. A munkaszolgálatos századoknak három típusa volt: 1. Tábori (vegyes) századok: megbízható zsidók. 2. Különleges munkaszázadok: nemzethűség szempontjából megbízhatatlan zsidók, illetve köztörvényes bűnözők. 3. Nemzetiségi munkaszázadok. A századok száma időszakonként változott (1940-ban 60, később tovább nőtt); az összlétszám 1939 és 1943 között évente 10–20 000 fő körül mozgott, 1944-re pedig 63 000-re növekedett. 1940. július 17-én már 60 különleges (zsidó) munkásszázad létezéséről van adat. A katonai vezetés ezt a számot – rövid idő alatt – 90–100-ra tervezte emelni. Az 1940. augusztusi szabályozás következményeként a munkaképes zsidókat tábori munkásszázadokba, az idősebb és rosszabb egészségügyi állapotban lévőket pedig honi, kisegítő munkaszolgálatos századokba sorozták be három hónapos turnusokra. Egy-egy munkásszázad létszámát 250 főben maximálták. A Vezérkari

Főnökség több tervezetet készített, ezek célja a honvédség hivatalos állományának „radikális zsidótlánítása” volt. Tétélesen rendelkeztek a politikailag megbízhatatlan, a nemzetiségi és az egészségügyi okokból be nem vonulathatónak minősült személyek munkaszolgálatáról is. Magyarország háborúba lépését követően egy sor diszkriminatív jogi intézkedést hoztak, amelyek megnehezítették a munkaszolgálatosok mindennapjait. 1941-ben tíz munkaszolgálatos zászlóalj megszervezését írták elő. A munkaszolgálat intézménye fokozatosan alakult ki: különböző katonai, hadiipari feladatok teljesítésére kiegészítő (zsidó), katonai (nemzetiségi) és különleges (politikai) munkásszázadokat állítottak fel. A munkaszolgálat teljesítésére a hátszágban, a határon túl, hadműveleti területen, de akár az arcvonalban is sor kerülhetett. A behívottakat nemzethűség, megbízhatóság szempontjából is minősítették, elkülönítették. A zsidók hadkötelezettségének törvényi szabályozását 1942 júliusában hirdették ki (1942: XIV. tc.), amelynek értelmében zsidók nem lehettek levették, nem teljesíthettek fegyveres szolgálatot, csak „kiszegítő szolgálatot”, amely „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó”. Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy a kezdeti szakaszhoz viszonyítva a kötelező munkaszolgálat tartalma gyökeresen megváltozott; az EÖM-mel való tartalmi és eszmei kapcsolat véglegesen megszűnt.

A munkaszolgálat történeti rekonstrukciója nemcsak a térben és időben változó, sokszor egymásnak ellentmondó tartalmak és parancsok miatt lehetetlen, hanem azért is, mert a HM KMOF és a HM Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport iratanyagait rejtő épület 1944-ben, Budapest ostromakor bombatalálatot kapott és szinte teljesen megsemmisült. A megmaradt mintegy háromdoboznyi iratanyag nem teszi lehetővé (még szekunder és terciér források bevonásával sem) az alapos feltárást. Vélhetően, de nem bizonyíthatóan, ugyanekkor semmisült meg az 1937-től a HM Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport alá sorolt EÖM 1940 utáni teljes iratállománya is.¹⁰⁶ A honi munkaszolgálat mint gyűjtőfogalom tehát 1935 és 1945 között részben önkéntes, részben kötelező, férfiakra és több időszakában nőkre egyaránt kiterjedő, nemcsak zsidónak minősített állampolgárok számára előírt, népvédelmi, fajvédelmi és/vagy honvédelmi célokat szolgáló ifjúsági és/vagy honvédelmi intézményt takar.

Tanulmányomban nem szólhattam a kérdéskör megannyi vetületéről. Csupán azt próbáltam vázlatosan áttekinteni, hogy miért nem szerencsés egy kalap alá venni a munkaszolgálatok különféle formáit. A történeti és közéleti diskurzusban helyesebbnek látom a munkaszolgálatok fogalom használatát, ezért a különböző formák közötti kisebb-nagyobb, sokszor pedig alapvető eltérésekre kívántam a figyelmet felhívni.

¹ A 2013. január 2. és március 3. között látható, a 70. évforduló apropóján bemutatott *Don – Egy tragédia és annak utóéletei* c. kiállítás kurátora Mink András volt. http://osaarchivum.org/galeria/catalogue/2013/don/hu_index.html (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

² Ungváry, 2013a. A történész szerint a második magyar hadsereg „szenvédéstörténete” toposz általánosságban véve túlzó, a hadsereg veszteségei a történeti kontextust, nemzetközi hadi helyzetet alapul véve erősen túldimenzionáltak, a kifejezés pedig már a szocialista rendszerben, Nemeskürty István könyve és Sára Sándor dokumentumfilm-sorozata révén nyert megalapozást.

³ Uo.

⁴ Csapody, 2013.

⁵ Részletesebben: Rákos–Verő, 2008.

⁶ Csapody, 2013. Később egy interjúban Csapody úgy pontosított, hogy a fogalmat „a Don-kanyartól kezdve” tartja helytállóknak. Lásd: Czene, 2013.

⁷ Az 1945 és 1948 közötti demokratizálódási szakaszban azért megjelent néhány, a leleplezés szándékával, illetve vádiratként íródott visszaemlékezés.

⁸ A rövid, 1945–1947-es részleges demokratikus periódusban ugyanakkor fontos visszaemlékezések jelentek meg nyomtatásban, amelyek azonban nem válhattak meghatározóvá. Köztük figyelemre méltó nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendő, 1938–1945* c. memoárja (Körmeny Könyvkiadó, 1947). Lásd Fritz, 2012.

⁹ A kötetet, nyilván óvatosságból, egy kevésbé rangos kiadó jegyezte: Karsai E., 1962. Megjegyzendő, hogy a Karsai Elek vezetésével működött feltáró csoport a zsidó munkaszolgálatnál már néhány évvel korábbi, híressé vált *Vádirat a náciizmus ellen c.*, leleplező szándékkal íródott munkájában is foglalkozott.

¹⁰ Az 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096> (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

¹¹ 1942-től felállítottak néhány olyan, „különleges” jelzővel ellátott századot is, amelyekben politikailag megbízhatatlan személyek, illetve köztörvényes bűnözők voltak.

¹² Az 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. In *1000 év törvényei*. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8187> (utolsó letöltés: 2014. szeptember 27.).

¹³ Részletesebben lásd: Fehér, 1992: 19–25.

¹⁴ Sebők 2011.

¹⁵ Rákos–Verő, 2008.

¹⁶ Bonhardt, 2005: 252–255.

¹⁷ A balassagyarmati gettó több mint 2000 lakója közül a honvédelmi szervek hozzávetőleg háromszáz 16 és 48 év közötti férfit emeltek ki. Kádár–Vági, 2013: 225.

¹⁸ Hennyey, 1992.

¹⁹ Braham, 1977.

²⁰ Mivel Braham a holokausztot nagy részben a keresztény antijudaizmusból és főként a 19. századi eredetű politikai antiszemitizmusból eredezteti, a munkaszolgálat gyökereit is – részben – ebben találta meg. Lásd: Braham, 1986.

²¹ Ez a – különben igen gyakori – hatalomcentrikus megközelítés Gyáni Gábor jogos észrevétele szerint azt jelenti, hogy „nem szólalnak meg művében az áldozatok üldöztetésük históriájáról beszélve, közvetlenül nem járulnak tehát hozzá saját kis egyéni történeteikkel a nagy történet elmondásához”. Gyáni, 2008: 21.

²² Braham, 1981. Magyar nyelven: Braham, 1991. Újabb, bővített kiadása: Braham, 1994. Magyar nyelven: Braham, 1997.

²³ Braham, 1995. Magyar nyelven: Braham, 1996.

²⁴ Ez köszön vissza például egyik összefoglaló tanulmánya címében is: Szita, 1992. Vö. pl. Deák, 1995: 9–13.

²⁵ Szita, 1983; 1990; 1991.

²⁶ A munkaszolgálat fogalomkörébe nem vonható be a Honvédelmi Minisztérium által felállított női önkéntes honvédelmi munkaszervezet, amelyet az 1940. évi ME sz. rendelet hozott létre, s amelynek élére országos felügyelői állást rendszeresítettek. A szervezet az Országos Honvédelmi Tanács, 1941 decemberétől a XI. csapatfőnökség alá lett rendelve/utalva. HIL Vezérkari Főnökség. 1940. hdm. csf. 327/el. és HIL Vezérkari Főnökség. 1942. hdm. csf. 1/el. és HIL Vezérkari Főnökség. 1942. 1. oszt. 5638/el. 1–16.

²⁷ Braham, 1997: 348–349. és 1322.

²⁸ Elek, 2001; HE.

²⁹ A kérdéssel elsőként Karsai László foglalkozott: 1991a; 1991b. Nyomdokain Bársony János, Szita Szabolcs és Varga Ágota haladt.

³⁰ Szita, 2000: 92.

³¹ Szita, 1992; 2004.

³² Csapody terjedelmes monográfiája (Csapody, 2011) egyúttal a kérdéskör teljes forrás- és szakirodalmi jegyzékét is megáiban foglalja.

³³ Gyáni, 2008.

³⁴ Huhák, 2013.

³⁵ Dán, 2011.

³⁶ A holokauszt Magyarországon.

³⁷ Stark, 1995: 76.; 2007: 6–18.

³⁸ Kis–Szabó, 2004: 887.

³⁹ Bonhardt, 2005: 250.

⁴⁰ Tóth, 1985: 41–42.

⁴¹ Dán, 2011: 314–315.

⁴² Elsősorban lásd: Szécsényi, 2011a: 53–72.; 2011b: 149–165.

⁴³ Müller-Brandenburg, 1938: 62–66.

⁴⁴ Müller-Brandenburg, 1938.

⁴⁵ Holland, 1939.

⁴⁶ Uo. 242–267.

⁴⁷ Uo. 279–287.

⁴⁸ A FAD működéséhez ajánljuk az alábbi összefoglaló műveket: Dudek, 1988; Benz, 1968: 317–346.; Heyck, 2003: 221–236.

⁴⁹ Patel, 2011: 239–242.

⁵⁰ Uo. 64.

⁵¹ Uo. 64–94.

⁵² Felépítése, működése története vonatkozásában elsősorban az alábbi, erős forráskritikával kezelendő nemzetiszocialista összefoglaló művek ajánlhatóak Zypries, 1938; 1940; Marawske-Birkner, 1942.

⁵³ Götz, 2001; Götz–Patel, 2006: 57–73.; Patel, 2003: 97–112.

⁵⁴ Hilscher, 1933; Kovács, 1937a: 320–328.; 1937b: 134–142.; Simonné, 1937: 1–12.

⁵⁵ Szécsényi, 2013: 65–100.

⁵⁶ Szécsényi, 2014.

⁵⁷ MNL OL K-636 VKM 704. doboz, 98. tétel. A Turul Szövetség általános ügyei, 1932–1936. Tarnói Kostyál László és Végváry József fővezér levele a VKM-nek, 1936. május 15. 13.

⁵⁸ Bartha Ákos, 2013.

⁵⁹ Lásd a 42. számú jegyzetet!

⁶⁰ Tharnói, 1939: 32–33.

⁶¹ KN, 1938: 604–605.

⁶² MNL OL K-429, Kozma Miklós iratai, Mikrofilm-dobozszám: 3933. 132.

⁶³ HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269. 1–2.

⁶⁴ *Dunántúli Hírlap*, 1938: 5.

⁶⁵ HIL A Magyar egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269., 3–10.

⁶⁶ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939: 7.

⁶⁷ *Zalai Hírlap*, 1938: 1.

⁶⁸ *Zalai Közlöny*, 1938: 2.

⁶⁹ Az intézményt a továbbiakban kötelező munkaszolgálatnak vagy kiegészítő munkaszolgálatnak nevezzük.

⁷⁰ A parlamenti bizottság eredetileg – ezúttal is német intenció nyomán – a nőket is kötelező munkaszolgálatra vette volna igénybe, de ettől végül eltekintettek. Csicsery-Rónai István bizottsági elnök 691. számú jelentése szerint: „*A szabályozás mikéntjének meghatározásánál az együttes bizottság azt tartotta szem előtt, hogy a nők közérdekű munkaszolgálatának elsőrendű célja a nemzet egyes rétegeinek egymáshoz közelebb hozása és a falusi lakosság kultúrájának a magasabb képzettségű rétegekkel való közvetlen érintkezés révén emelése – ennél fogva csak az e feladatok ellátására alkalmas magasabb iskolai végzettséggel rendelkező s tizenhatodik életévüket már betöltött nőknek (a családvédelmi szempontokra való tekintettel természetesen csak a hajadonoknak) – közérdekű munkaszolgálatra való felvételét találta megengedhetőnek.*” A bizottsági elképzelés eredetileg ráadásul a férfiak munkaszolgálatát sem csak 21–24 éves korban és egy ízben akarta igénybe venni, hanem ezt kitágította volna. MNL OL K2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai. 563. csomó, 123. A honvédelemről.

⁷¹ A Honvédelmi Minisztériumban egyébként 1939 elejétől létesült Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport, amely a katonai irányítás alatt álló közérdekű munkaszolgálat és egyéb munkasalakulatok ügyeit intézte és irányította. Ennek vezetője a KMOF volt. A csoport osztályokból állt (a HM 41–48. osztályai). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt, hogy megszervezze és ellássa a katonai (közérdekű, kiegészítő, különleges) munkasalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését. (A szerző köszöni Számvéber Norbertnek és Bonhardt Attilának az információt.) A KMOF-nek is beleszólása volt az egyetemi és főiskolai diákegyesületek 1939 óta tervezett átszervezésébe. Intencióját, miszerint „*a leventeintézmény keretében kellene a főiskolai ifjúságot bizonyos önálló szervezettel felruházni*”, szeptemberben már a HM elnöki osztálya is a magáévá tette. A HM és a VKM azonban ezt a tervet elvetette. HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1941. augusztus 30., 1941. szeptember 20.

⁷² A KMOF posztját Fábry Dániel 1940. február 29-én átadta Stemmer László ezredesnek. HIL Vezérkari Főnökség, 1939. 3387/Eln. A KMOF. ügykör átadásáról, illetve átvételéről szóló jegyzőkönyv, 1940. február 19.

⁷³ *Bajtárs*, 1938: 4.

⁷⁴ Bereznai és mások (szerk.), 1940: 12.

⁷⁵ Fábry, 1938: 1–22. E programfüzetben a kötelező munkaszolgálat öt funkcióját jelölte meg, amely részben ugyancsak egyezett az önkéntes rendszerekkel: nemzetvédelmi, erkölcsi nevelési, közegészségügyi, gazdasági, szociális és katonai funkciók.

- ⁷⁶ Szinay, 1939: 26.
- ⁷⁷ Uo. 1–42.
- ⁷⁸ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939, 5–17.
- ⁷⁹ KN, 1939: 372–377.
- ⁸⁰ Uo. 278–280.
- ⁸¹ FN, 1939: 41–81.
- ⁸² MNL OL K-636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentései, 1939, 10.
- ⁸³ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 3415/el. 519–522., 277/1237–1256. mikrofilm, Munkaszolgálat szabályozása [o. n.].
- ⁸⁴ HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 21488/el. 1–4. 277. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról; HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 3959/el. 1–18. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról [o. n.].
- ⁸⁵ 5070/1839. HM. sz. rendelete a közérdekű munkaszolgálat szabályozása tárgyában (1939. május 12.). E rendeletet és a megelőző tervezetet és a minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét idézi: Karsai E., 1962: 64–71.
- ⁸⁶ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4038/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4. és HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4003/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4.; HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4070/el., 277/1305–1328. mikrofilm. 1–5. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában; HM Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4109/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában. 1–5.
- ⁸⁷ Tharnói, 1939: 1–64.
- ⁸⁸ Bereznai és mások (szerk.), 1940: 112, 116–117.
- ⁸⁹ A felsőoktatási intézményeknek pedig ettől fogva minden év augusztus második felében értesíteniük kellett a HM utasításaiban évről évre megszabott korosztályok munkaszolgálat alá eső tagjait a bevonulási kötelezettségükről (1939-ben az 1919-ben születetteket, 1944-ben az 1923-ben születetteket). A behívók listája a legtöbb egyetemi levéltárban hiányzik, töredékes. Legteljesebben itt található meg: PPTE HK KL Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 66–67. doboz.
- ⁹⁰ 1940. évi 6.570. ME sz. rendelete a nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezésével kapcsolatos végrehajtási rendelkezések megállapításáról (1940. 12. 15.). MRT 1940. III. k., 3303–3311.; A nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete tárgyában kibocsátott 1940. évi 1.080. ME sz. rendelet. MRT. 1940. I. k., 36–38.
- ⁹¹ *Magyar Újság*, 1939: 2.
- ⁹² HIL Vezérkari Főnökség 1939, 4148/Eln. 32 487/Eln. 10., 4. Közérdekű munkaszolgálatra való behívás.
- ⁹³ HIL Vezérkari Főnökség, 1939, 4167/Eln., 95 045. sz., 1. Közérdekű munkaszolgálat megindulása.
- ⁹⁴ A 300 holdas zamárdi nádas lecsapolását a minisztertanács engedélyezte. A Fábry Dániellel kötött szerződés értelmében a község ennek fejében köteles gondoskodni az itt dolgozó ötszáz kiségitő „muszos” elhelyezéséről és ételmezéséről. A Cserkészszövetségtől kapott községi sátrakat és eszközöket használták, a táborhelyre pedig a tihanyi apátság biztosított területet szántódi birtokán. *Balatoni Kurír*, 1939; *Somogyi Újság*, 1939. 1.
- ⁹⁵ HIL A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 1939. működése. Jelentés. HM 1940 eln. oszt. I. tétel, 49343., 90–124.
- ⁹⁶ *Balatoni Kurír*, 1937: 6.
- ⁹⁷ A vidámnak ható, de legalábbis ekkor még semmi esetre sem nehéz vagy megalázó jellegű munkát leginkább a fotók érzékeltetik: az egyik képen Fábry Dániel látható, a „muszosok” pedig szürke ruhában, „M” gallérmegjelöléssel, lapáttal a kezükben vidáman dolgoznak, illetve fürdenek, pihennek. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1939: 4–5.; *Nemzeti Újság*, 1939: 4–5.; *Vitézek Lapja*, 1939: 3.
- ⁹⁸ *Balatoni Kurír*, 1939: 3.
- ⁹⁹ *Vásárhelyi Ifjúság*, 1939: 1.; *Balatoni Kurír*, 1941: 3.
- ¹⁰⁰ E kiadvány [OSZK H 62.742] és a többi Tábori Újság csak az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető fel, ott is töredékesen. A következőkben ezért jelzem, éppen melyikre utalok.
- ¹⁰¹ Haidekker, 1939: 1. [OSZK H.20.673.]
- ¹⁰² Beinschrott, 1940: 1. [OSZK H 20.674.]
- ¹⁰³ Schneider, 1939 [o. n.] [OSZK H.20.672.].
- ¹⁰⁴ HIL 1940 eln. oszt. II. tétel, 36531. Munkaszolgálatos folyóirat megindítása, 1–9.
- ¹⁰⁵ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. május 18., 3.
- ¹⁰⁶ Szijj, 1997: 40.

Levéltári források

Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIM)

Vezérkari Főnökség iratai

Elnöki (b.) osztály iratai

Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K-636 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai

K-2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai

Holokauszt Emlékközpont (HE)

Gyűjtemény Elek Mária: Női munkaszolgálat 1944–1945
(Leltári szám: 2011.841.7.)
Sebők Lajos: A halál árnyékában
(leltári szám: 2011. 212.1)

Nyomtatásban megjelent források

Felsőház-Napló, 1939

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőház-Napló. IV. kötet. Budapest, Athenaeum.

Képviselőház-Napló, 1938

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Napló. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum.

Képviselőház-Napló, 1939

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXI. kötet. Budapest, Athenaeum.

Sajtó

Bajtárs, 1938

[sz. n.]: Munkatáborok Magyarországon. *Bajtárs*, január 14., 4.

Balatoni Kurír, 1937

[sz. n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, június 9., 6.

Balatoni Kurír, 1939

[sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat a Balatonnál. *Balatoni Kurír*, július 27.

Balatoni Kurír, 1941

[sz. n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, augusztus 7., 3.

Beinschrott, 1940

Beinschrott József: Egy év után...! *Tábori Újság*, 3. sz. 1. (OSZK H.20.674.)

Czene, 2013

A magyar állam kinyilvánította, hogy a ruhát is sajnálja tőlük. Czene Gábor interjúja Csapody Tamással. *Népszabadság*, február 18.
<http://www.tintapatronshop.hu/dvd-tok/42-dvd-tok-szimpla-14-mm.html>

Dunántúli Hírlap, 1938

[sz. n.]: Fokozatosan valósítják meg a kötelező munkaszolgálatot. *Dunántúli Hírlap*, augusztus 7., 5.

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939

[sz. n.]: Szombaton bevonult ötezer munkaszolgálatos. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, július 14., 7.

Függetlenség, 1939

Függetlenség, Képes Melléklet, augusztus 6., 4–5.

Haidekker, 1939

Haidekker János: A legújabb magyar honvédsereg. *Tábori Újság*, 4–5. sz. 1. (OSZK H.20.673.)

Magyar Újság, 1939

„A Közérdekű Önkéntes Munkaszolgálat [sic!] ünnepélyesen megkezdte a munkát.” *Magyar Újság* Képes Melléklete, augusztus 6., 2.

Somogyi Újság, 1939

[sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat Somogyban. *Somogyi Újság*, július 29., 1.

Schneider, 1939

Schneider István: A munkaszolgálat. *Tábori Újság*. (OSZK H.20.672.)

Vásárhelyi Ifjúság, 1939

[sz. n.]: Megkezdődött a kötelező munkaszolgálat. Hetezer fiatalember vonult be a három hónapos munkatáborokba. *Vásárhelyi Ifjúság*, július 17., 1.

Vitézek Lapja, 1939

Vitézek Lapja Képes Híradója, augusztus 11., 3.

Zalai Hírlap, 1938

[sz. n.]: Magyarányú közmunkák valósulnak meg a munkatáborrendszer révén. *Zalai Hírlap*, augusztus 6., 1.

Zalai Közlöny, 1938

[sz. n.]: Magyarányú közmunkákat valósít meg a kormány a munkatáborrendszer révén. *Zalai Közlöny*, augusztus 7., 2.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

A holokauszt Magyarországon. Digitális tananyag tanároknak és diákoknak. A munkaszolgálat létrehozása.
http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=1&chapter=3_2_1&type=content

Csapody, 2013

Csapody Tamás: Mozgó veszthelyek. *Index*, január 22.
<http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/22/mozgo-vesztohelyek/>

Huhák, 2013

Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban. Kiállítás. Rendezte: Huhák Heléna. <http://musz.hdke.hu/>

Ungváry, 2013a

Ungváry Krisztián: Mítoszok a Don-kanyarról. *Index*, január 17.
http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarrol/

Ungváry, 2013b

Ungváry Krisztián: A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó veszthelynek nevezni. *Index*, január 23.
http://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo-vesztohelynek_nevezni/

Hivatkozott irodalom

Bartha, 2013

Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai.* /Nemzet, egyház, művelődés, 8./ Sárospatak, Hernád Kiadó.

Benz, 1968

Wolfgang Benz: Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht. *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte*, 4. 317–346.

Bonhardt, 2005

Bonhardt Attila: Munkaszolgálat a Honvédségben. In *...és újfent hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza), 1939–1945.* Szerkesztette: Ravasz István. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

Braham, 1977

Randolph L. Braham: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945.* Boulder, East European Quarterly, 1977. (Distributed by Columbia University Press, New York, N.Y.)

Braham, 1981

Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* I–II. New York, Columbia University Press.

Braham, 1986

Randolph L. Braham: *The Origins of the Holocaust: Christian Antisemitism.* Ed. Randolph L. Braham. New York, Boulder. (Social Science Monographs. Inst. for Holocaust Studies of the City Univ. of New York.)

Braham, 1991

Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust.* I–II. Budapest–Wilmington, Gondolat – Blackburn International Incorporation.

Braham, 1994

Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* I–II. New York, Columbia University Press.

Braham, 1995

The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences. Ed. Randolph L. Braham. New York, Rosenthal Institute for Holocaust Studies.

Braham (szerk.), 1996

A magyarországi háborús munkaszolgálat: túlélők visszaemlékezései. Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, TEDISZ – Szent Pál Akadémia.

Braham, 1997

Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* I–II. Budapest, Belvárosi.

Csapody, 2011

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok.* Budapest, Vince.

Dán, 2011

Dán János: *A Magyar Királyi Tábortábori Posta a II. világháborúban 1938–1948.* Budapest, magánkiadás.

Deák, 1995

Deák József: Munkaszolgálat, 1941–1945. *História*, 2. sz. 9–13.

-
- Dudek, 1988
Peter Dudek: *Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935*. Opladen, Leske&Budrich.
- Fábry, 1938
Fábry Dániel: *Munkaszolgálat*. Budapest, k. n.
- Fehér, 1992
Fehér József: A munkaszolgálat jogi története. *Holocaust Füzetek*, 2. sz.
- Fritz, 2012
Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944. /Diktaturen und Ihre Überwindung im 20. und 21. Jahrhundert, 7./* Göttingen, Wallstein.
- Götz, 2001
Norbert Götz: *Ungleiche Geschwister. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*. Baden-Baden, Nomos.
- Götz–Patel, 2006
Norbert Götz – Kiran Klaus Patel: Facing the Fascist Model. Discourse and the Construction of Labour Service in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s. *Journal of Contemporary History*, 1. 57–73.
- Gyáni, 2008
Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3. sz. 21.
- Hennyey, 1992
Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései*. Budapest, Európa.
- Heyck, 2003
Hartmut Heyck: Labour Services in Weimar Republic and their Ideological Godparents. *Journal of Contemporary History*, April, 221–236.
- Hilscher, 1933
Hilscher Rezső: A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat. Budapest, Sárkány-Nyomda Rt., 1933. (Eredeti megjelenése: *Társadalompolitikai Füzetek*, 1933. II. kötet, 4–6. sz.)
- Holland, 1939
Kenneth Holland: *Youth in European Labor Camps*. Washington, American Council on Education.
- Karsai E., 1962

Karsai Elek (szerk. és bev.): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”
Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. köt.
Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete.

Karsai L., 1991a

Karsai László: Cigány katonai munkaszázadok Magyarországon 1944–1945-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. sz. 157–166.

Karsai L., 1991b

Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon 1919–1944. Út a cigány Holocausthoz.* Budapest, Cserépfalvi.

Kádár–Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Budapest, Berlin, Birkenau 1944.* Budapest, Jaffa.

Kis–Szabó, 2004

Kis Gergő Barnabás – Szabó Péter: Munkaszolgálatosok a Donnál. A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig. Forrásközlés. *Hadtörténelmi közlemények*, 3. sz.

Kovács, 1937a

Kovács Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, 1. sz. 320–328.

Kovács, 1937b

Kovács Imre: Magyar munkaszolgálat. *Magyar Szemle*, 2. sz. 134–142.

Marawske-Birkner, 1942

[Lilli] Marawske-Birkner: *Der weibliche Arbeitsdenst.* Leipzig, Verlag Günther Heinig.

Müller-Brandenburg, 1938

Hermann Müller-Brandenburg: *Der Arbeitsdienst fremder Staaten. Leipzig, der Nationale Aufbau.* H. n., k. n., 62–66.

Bereznai és mások (szerk.), 1940

Munkaszolgálatos kézikönyv. Szerkesztette: Dr. Bereznai Aurél, Fehér Tibor és ifj. Kostyál István közreműködésével. Budapest, Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetkezet.

Patel, 2003

Kiran Klaus Patel: The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal. In *Americanization – Globalization – Education.* Ed. Gerhard Bach – Sabina Bröck – Ulf Schulenberg. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.

Patel, 2005

Kiran Klaus Patel: *Soldiers of Labor. Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945*. Washington, Cambridge University Press.

Patel, 2011

Kiran Klaus Patel: The Paradox of Planning. German Agricultural Policy in an European Perspective, 1920s to 1970s. *Past & Present*, August, 239–242.

Rákos–Verő (szerk.), 2008

Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Szerkesztette: Rákos Imre és Verő Gábor. Budapest, Ex Libris.

Simonné, 1937

Simonné Jankovich Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. *Magyar Női Szemle*, június–július, 1–12.

Stark, 1995

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1945*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Stark, 2007

Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról. In *Visszatérés, újrakezdés*. Tudományos emlékülés 2006. november 23. Szerkesztette: Botos János és Kovács Tamás. Budapest, Holocaust Közalapítvány. 6–18.

Szécsényi, 2011a

Szécsényi András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 53–72.

Szécsényi, 2011b

Szécsényi András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. In *Visszatekintés a 19–20. századra*. Főszerkesztő: Erdődy Gábor. Budapest, ELTE BTK. 149–165.

Szécsényi, 2013

Szécsényi András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. *Múltunk*, 1. sz. 65–100.

Szécsényi, 2014

Szécsényi András: A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat kezdetei Magyarországon. 1935–1936. In *Magyar egyetemi és főiskolai egyesületek a 20. században*. Szerkesztette: Ujváry Gábor. Székesfehérvár, KJF. (Megjelenés alatt.)

Szijj (szerk.), 1997

A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Szerkesztette: dr. Szijj Jolán. Budapest, Hadtörténelmi Levéltári kiadványok.

-
- Szinay, 1939
Szinay Béla: *Magyar Nemzeti munkaszolgálat*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda.
- Szita, 1983
Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt*. Sopron, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága.
- Szita, 1990
Szita Szabolcs: *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A birodalmi védőállás építése, 1944–1945*. Budapest, ELTE BTK.
- Szita, 1991
Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában, 1944–1945*. Sopron, Metalon Manager Iroda.
- Szita, 1992
Szita Szabolcs: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945). *Holocaust Füzetek*, 2. sz. 26–33.
- Szita, 2000
Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. Szerkesztette: Szita Szabolcs. Budapest, k. n.
- Szita, 2004
Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon, 1939–1945. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. sz. 817–858.
- Tharnói, 1939
Tharnói [Kostyál] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul.
- Tóth, 1985
Tóth Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-ifjúsági mozgalmairól. *Ifjúsági Szemle*. 2. 41–42.
- Zypries, 1938
Gertrud Zypries: *Der Arbeitsdienst für die Weibliche Jugend*. Berlin, Junker & Dünnhaupt.
- Zypries, 1940
Gertrud Schwertfeger-Zypries: *Das ist der weibliche Arbeitsdienst!* Berlin, Junge Generation Verlag.

A magyar Jud Süss

Kádár Lajos *Ártatlanok?* című színdarabjának története

I. rész

„A Madách Színház bátor elhatározással a forró nyár küszöbén nyitotta meg kapuját Kádár Lajos, Solymosi István és az átdolgozó Dövényi Nagy Lajos *Ártatlanok* című színművével. Hosszú, de keserves falujárás, hatósági és társadalmi akadályverseny után most frissítve, megizmosítva került a budapesti közönség elé a féktelen és mértéktelen zsidógyűlölettől izzó darab. A mű alcíme joggal lehetne ez: Vádirat a zsidóság ellen, három felvonásban. A korszerű felvilágosító harcban eredményes feladat vár a lángoló színműre, erre a vértelen Tiszaeszlár-drámára, a magyar Jud Süssre.”¹

Bágyoni Váró Andor a korszak egyik meghatározó magyar nemzetiszocialista orgánusának, a *Magyarságnak* színházi kérdésekben gyakran nyilatkozó munkatársa jellemezte a fenti sorokkal az 1944. június 16-án bemutatott *Ártatlanok?* című színdarabot. A rövid tudósításban minden fontos jellemző felbukkan, ami számunkra a mű sorsát érdekessé és tanulságossá teszi: a szerzők és az átdolgozó személye, az 1940/41-es bemutatóra vonatkozó utalások, a darab politikai mondanivalója, a magyar antiszemita irodalomban betöltött szerepe, sőt még nemzetközi párhuzamai is.

Az *Ártatlanok?* a korabeli sajtótudósítások tanúsága szerint széles körben keltette fel a kortársak figyelmét, többek között azért is, mert premierjének időpontja a magyarországi deportálás idejére esett. Alkotói közül az eredeti szerző, Kádár Lajos, a dramaturgi munkát végző Dövényi Nagy Lajos és a rendezésben aktívan közreműködő Kiss Ferenc ellen is népbírósi eljárás indult. Pereikben, értelemszerűen főként Kádáréban, sok szó esett a színműről is, de a történeti szakirodalom eddig nem szentelt komoly figyelmet az *Ártatlanok?*-nek. Kádár Lajos kapcsán nem emlékezett meg a darabról sem Borbándi Gyula a népi mozgalom történetéről írt összefoglalójában,² sem Gyurgyák János vaskos eszmetörténeti monográfiájában.³ Ugyancsak hiányzik Kádár Lajos neve és színművének története a szintén Gyurgyák tollából született, a népi mozgalom és a szélsőjobboldal kapcsolatát mérlegre tevő fontos írásból.⁴ Mint ahogy Paksa Rudolf friss összefoglalásából is kimaradt a színdarab históriája.⁵ Ungváry Krisztián a Horthy-korszak antiszemitizmusát feldolgozó monográfiájában megemlítette az *Ártatlanok?* 1941-es betiltását, de nem ejtett szót a darab 1944-ben történt újbóli előadásáról.⁶

Néhány rövidebb terjedelmű tanulmányban, illetve újságcikkben olvashatunk Kádár Lajos antiszemita darabjáról, ezek közül első helyen említhetjük Gajdó Tamás színháztörténeti munkáit,⁷ Huhák Heléna Dövényi Nagy Lajos pályafutását feltérképező tanulmányát,⁸ valamint László Ferencnek a hazai antiszemita jellegű színdarabokat számba vevő hetilap-cikkét.⁹

Jelen sorok írója a magyar népi mozgalomról szóló kötetének írása közben bukkant rá Kádár Lajosnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, a népbírósi eljárást megelőző politikai rendőrségi vizsgálat dokumentumait tartalmazó dossziéjára, s erről röviden említést is tett.¹⁰ A történet már akkor is felkeltette érdeklődésemet, ez indokolja, hogy külön tanulmányban térek vissza rá. Az *Ártatlanok?* című színdarabnak és írójának, Kádár Lajosnak a története reményeim szerint gyarapítani fogja a népi mozgalom és a honi szélsőjobboldal kapcsolatára vonatkozó ismereteinket is. E témát ugyanis – Gyurgyák János már említett tanulmányán kívül, Matolcsy Mátyás személyét kivéve¹¹ – nem vizsgálták kellő alaposággal.

Ki volt Kádár Lajos?

Az *Ártatlanok?* több aspektusból is értelmezhető (a magyar színháztörténetben elfoglalt helye, a hazai antiszemitizmus történetében belüli jelentősége, Dövényi Nagy Lajos életútjának vagy a német megszállást követően a mindennapok antiszemita hangulatkeltésének szempontjából), s ezekre a tanulmány egyes pontjain mindig utalni is fogok, de számomra most elsősorban a darab írójának, Kádár Lajosnak a sorsa és portréja érdekes.

„Apám juhász volt, anyám egy szegény tiszai halász lánya. Én negyven éves koromig munkás voltam.”¹² Kádár Lajos kései Börtönaplójában írta mindezt családjáról, s igen pontosan megjelölte azokat a viszonyítási pontokat, amelyek gondolkodását és irodalmi működését is meghatározták. Kései gyermek volt, édesapja 1844-ben született Csongrádon, és hamar elárvult, mert az író nagyapja 1852-ben, mint az 1848/49-es szabadságharc fogságba esett honvédja, meghalt a kufsteini börtönben.¹³ Kádár Lajos 1896. május 19-én született az akkori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozó Alpáron.¹⁴ Mind a szülőhely, mind a gyermek- és ifjúkorban szerzett élmények döntő mértékben formálták gondolkodását, a politikai és társadalmi folyamatokról vallott felfogását. Ez a megállapítás tartalmatlannak és semmitmondónak tűnhet, mégis fontosnak tartom hangsúlyozni, mivel Kádár Lajos esetében, leszámítva az I. világháborút, a gyerekkorában szerzett élményanyag teljes mértékben uralta gondolkodását. Úgy tűnik, hogy sem a – nem túlságosan bő – olvasmányélmények, sem a fővárosban szerzett élettapasztalatok, sem a kritikai reflexiók, sem az akár hozzá közel álló, vele bizonyos mértékig rokonszenvező íróársak véleménye nem írták felül élete első évtizedeiben rögzült benyomásait és véleményét. Alig-alig reflektált a körülötte élő-zajló világra. Ezt nagyon fontos szem előtt tartanunk, ha színdarabjának keletkezését és hozzá való viszonyát szeretnénk megmagyarázni.

Kádár Lajos szülőfaluja, az 1890-es években valamivel több, mint 3000 lakosú Alpár Kecskeméttől 25 km-re délkeleti irányban található, a Holt-Tisza partján. A település ma már Tiszaalpár része, miután 1973-ben Tiszaújfalú és Alpár egyesítésével új falut hoztak létre.¹⁵ A mai Lakitelek és Csongrád között húzódó, a XIX. és XX. század fordulóján holtágakkal és zombékokkal szabdalta, a kiskunsági puszták közelében található mikrovilágban töltötte gyermekkorát Kádár Lajos. A városoktól távol lévő, igen archaikus társadalmat így jellemezte az író hatvan év távlatából: „A halászokat még csak elismerték egyenrangúnak, de a paraszt csak paraszt maradt a pásztor szemében, ha zsellér volt, ha százholdas. Az úrfélét még jobban lenézték, egyenesen együgyűnek tartották. Úrnak számítottak mindenkit, ha nem gatyában járt, mindegy volt nekik, ha gróf vagy tollszedő.”¹⁶ Az utóbbi foglalkozás Kádár Lajos számára egyértelműen beazonosítható csoportot jelentett, ahogyan az 1942-ben megjelent *Taposóka* című regényéből is kiderül: „A tavaszon, hogy Gábor odavolt kubikon, akkor vitte el a tollat a zsidó.”¹⁷ Kádár Lajos szülei révén a pásztorok és halászok szemléletmódjával, észjárásával azonosult, minden más foglalkozási, vagyoni, etnikai csoportot több-kevesebb kritikával, távolságtartással szemlélte. Ebből a nézőpontból nem differenciálta az úr fogalmát sem: számára ugyanúgy az establishment részét képezte a keresztény földesúr és a zsidó kiskereskedő. Ezen a roppant leegyszerűsítő, de az adott falusi társadalomban hiteles és elfogadott állásponton Kádár Lajos a későbbiekben sem akart és tudott változtatni.

Szülőföldjéhez sajátos magyar mitológia is kötődött, és ez a nem keresztény alapú vallásos-irracionalis hitvilág Kádár Lajos irodalmi munkásságában is mély nyomot hagyott. Több tízre rúg kéziratban maradt regényeinek, novelláinak száma, s ezek között igen sok a történelmi tárgyú alkotás, ami aligha véletlen. Anonymus nyomán sokáig élt a köztudatban, hogy Alpár mellett állt Zalán fejedelem vára, innét hoztak egy nyaláb füvet és vizet az ismert monda szerint a honfoglaló magyarok, sőt Árpád fejedelem és bolgár ellenfele még meg is ütközött egymással.¹⁸ Ezeket a mondákat, regéket, amelyek jól kiegészültek a török hódítás idején gyakran menekülni kényszerülő, állandó lakott

település híján napról napra élő üldözött nép képzetével, Kádár Lajos is jól ismerte és beépítette őket regényeibe. Az ártatlan, kijátszott, az urak által becsapott és félrevezetett nép képe a Kádár-regények egyik stabil eleme, s ez esetben is gyermekkori tapasztalatok állhatnak a meggyőződés mögött. A szülei ugyanis csárdát béreltek, de édesanyja négy éven át betegeskedett, és az édesapa egyedül vitte az ügyeket. „Mire édesanyánk annyira jobban lett, hogy beállhatott a csárdába, nem maradt semmink se égen, se földön. Apámmal kötelezvényeket írtak alá. (Mert a nevét alá tudta már írni.)”¹⁹

Kádár Lajos, Illyés Gyulához hasonlóan, 16 éves korában hagyta el szülőföldjét. Édesapja halálát követően Budapestre indult, népmesei szóhasználattal élve szerencsét próbálni. A négy elemít végzett kamasz fiú dolgozott boltiszolgaként, villamoskalauzként, leveleket és csomagokat hordott, mint biciklis küldönc, végül a Vadász-Kürt Szállodában pincértanulónak állt, és kitanulta a felszolgálómesterség alapjait. 1915 tavaszán kellett bevonulnia, hét hónapot Doberdónál szolgált, majd egységét átvezényelték az orosz frontra, ahol 1916 nyarán fogságba esett. Az idő legnagyobb részét a Don-medencében töltötte, s végül 1918 áprilisában sikerült hazaszöknie. Néhány évre visszatért szülőföldje közelébe: Szentesen újból pincérként kereste kenyerét, majd 1924-ben véglegesen a fővárosba költözött. Némi német, francia és kicsit bővebb orosz nyelvtudás birtokában 1929-ben immár az elit kategóriát jelentő Gellért Szállóban, majd a Márvány Magyarországon alkalmazták.

Természetesen a külvárosi albérleteket váltogató, szerény kispolgári lét nem tekinthető kiemelkedő mobilizációs sikernek, de Kádár Lajosnak az évek múltával, a napi megélhetésen túl, már másra is jutott ideje. Távol áll tőlem, hogy idealizáljam az életkörülményeit, de elég Veres Péterre gondolnunk, aki 1944-ig még kedvezőtlenebb viszonyok között, a téli munkaszünetek idején írta életművének igazán fontos részét. Kádár először verseket farigcsált, majd hamarosan rátalált igazi hangjára. Mintha öntudatlanul is ráérezett volna, hogy az 1930-as évek közepén új szelek fújdogálnak, és egyre jobban megnő a középosztály érdeklődése a nép, pontosabban az azzal azonosított parasztság iránt. Elég az 1934-ben több hónapon át tartó, ún. östehetségvitára gondolnunk, amely – mai kifejezéssel élve – naiv képzőművészek tárlata nyomán indult. Ekkor már útjára indult a népi mozgalom is, megjelent Szabó Pál első regénye, és szűkebb körben már ismerték Sinka István verseit is. Vagyis Kádár Lajos a legjobb időpontban készítette el első világháborús hadifogságának memoárját. A kéziratot az Országos Társadalombiztosítási Intézetnél dolgozó orvos ismerőse ajánlására, 1934-ben nagyon szerencsés módon Zilahy Lajost kereste meg, aki az általa megújítani kívánt konzervatív reformpolitikában jelentékeny szerepet szánt a népieknek. Zilahy a szöveg átdolgozását javasolta, és végül 1936-ban látott napvilágot Kádár Lajos *A dóni halálbánya* címet viselő visszaemlékezése.²⁰ A kissé bulvárízű és a tartalomnak csak részben megfelelő memoár előszavát Zilahy jegyezte. A bőven áradó elbeszélés minden szerkezeti hibájával és esetlegességével együtt ma is számot tarthat a Nagy Háború társadalomtörténetét és népi emlékezetét kutatók érdeklődésére. A kortársak figyelmét is felkeltette, hogy nem a hajdani vezérkari tisztek önigazoló beszámolóinak sora gyarapodott egy újabb kötettel, hanem a történelem alulnézetből mutatkozott meg. Többek között Móricz Zsigmond a *Pesti Napló*, Mónus Illés pedig *Szocializmus* hasábjain méltatta Kádár kötetét.

A kötet feledésbe merüléséhez nem csupán szerzőjének későbbi hírhedt színdarabja járult hozzá, hanem az is, hogy 1937-ben egy másik népi tehetség is megírta visszaemlékezéseit, összehasonlíthatatlanul igényesebben és élvezetesebben. Veres Péter *Számadás* című memoárjára gondolok, amely elhomályosította Kádár Lajos váratlanul jött sikerét. Ez óhatatlanul némi feszültséget teremtett a két hasonló sorsú és hasonló pályát befutó író között, ennek apróbb jeleit és jelentőségét a későbbiekben is látjuk majd. Kádár Lajos mindenesetre nem tétlenkedett: 1938-ban újabb kötetel rukkolt ki: a *Tyukász Péter* voltaképpen *A dóni halálbánya* előzménye, az író gyermekora, a kiskunsági tanyavilág aprólékos leírását adja.

A kötet fogadtatása már megmutatta azokat az alapproblémákat, amelyek Kádár Lajos egész életművét komolyan megterhelték és az *Ártatlanok?* keletkezési körülményeit is megmagyarázzák. A regény nagyon meleg elismerésben részesült két, eléggé eltérő politikai irányultságú orgánum részéről is: a szociáldemokrata *Népszavában* Szélpál Árpád, míg a Bethlen Istvánhoz kötődő *8 Órai Újságban* egy T. J. monogramú szerző méltatta. Szélpál szerint „»A puszták népe« óta nem jelent meg ehhez fogható írásmű és bár ez más igényű munka, mégis szinte annak kiegészítőjeként lehet értékelni. [...] Ez a munkája, ez a »Tyukász Péter« sokkal több egy egyszerű lélek megnyilatkozásánál, sokkal több érdekességnél, ez az igazi, a legtisztább irodalom, mert az életet adja a legkitűnőbb íróművészetten keresztül.”²¹ Az *8 Órai Újság* kritikusa sem fukarkodott a dicsérettel: „Eredeti a nyelve, eredetiek a gondolatai. Belső riadalmai, külső mórikai úgy egyéniék, hogy egy egész népréteget tipizálnak. Egy eszes, eleven, fantasztikus vitalitású és kedélyvilágú népréteget. [...] Lebecsülnénk, sőt megsértenénk azzal ennek a könyvnek íróját, ha azt állítanánk, hogy ez a műve az, amiben elérte teljesítőképeségének csúcspontját. Talán mindig számottevő munkája marad. De jövő lehetőségei mindenesetre még magasabbra vezetnek nála.”²²

A finoman szólva sem a valós értékén kezelt könyv sokkal inkább a szerző személyének szólt, hiszen szinte ideális megtestesülését adta az alacsony sorból kiemelkedő népi tehetségnek. Ez a szerep látszólag hálásnak bizonyult a népi gondolat növekvő népszerűsége közepette, főként ha mögötte állt a tehetség aranyfedezete. Kádár Lajos pedig joggal gondolhatta azt, hogy valóban ez az igazság, hiszen 1939-ben nem kisebb írói nagyság, mint Móricz Zsigmond méltatta őt, egészen rendkívüli módon eltúlozva: „...a közelmúltban jubiláló nagy írónk riport keretében válaszolt több hozzá intézett közérdekű és kevésbé közérdekű kérdésekre. Kik a kedvenc írói? – hangzott az egyik tétel. A régiek közül Homeros, a fiatalok közül Kádár Lajos.”²³

Ugyanakkor már 1938/39-ben sem csupán kritikátlan elismerésben részesült a szerző. Kovács György, az *Erdélyi Helikon* hasábjain tette fel nem is annyira költői kérdéseit: „...tudna-e Kádár élményanyagánál többet is nyújtani az írásban, ami döntő próbára tenné alkotóképességét? Amikor nem elég az egyén élménye, hanem az emberi kultúra sok évezredes élménye kell hozzá. Elég-e az alkotáshoz az írnutadás és környezet-ismerés, vagy több is kell ennél?”²⁴ Érdekes módon ugyancsak egy, a kisebbségi magyarság körében megjelenő folyóiratban, a *Kalanyában* értékelte a *Tyukász Pétert* a hallatlanul művelt, kiváló naplóíró premontrei szerzetes, Zimándi Pius: „Kádár Lajos könyve, ha regénynek tartjuk, csekély irodalmi értékű, ha mint önéletrajzot, néprajzi terméket fogjuk fel, néprajzi irodalmunk komoly értéke.”²⁵ Alighanem Kádár életművének máig érvényes olvasatát adta a finom tollú irodalomtörténész.

Nem csupán a kritikusok, hanem a Kádárhoz elvileg és a valóságban is közel álló népi írók is figyelmeztették a rá leselkedő veszélyekre. Pontosabban Veres Péter volt az, aki a hozzá igen hasonló karakterű Kádárt több magánlevelében is jóindulatúlag korholta és ösztökölte. 1940-ben az alábbi tanáccsal szolgált: „Nem tudom, hogy te hogyan bírálod az olvasmányokat, de azt tanácsolom, most amíg nem késő, hogy olvassál el néhány nagy külföldi realista író. Olvasd el Gorkij Gyermekezeit, Solohov Csendes Donját, Roger Martin du Gard Thibault családját. Olvasd el ezeket és még többet is és gondolkozzál. Mert én így azt érzem, hogy értékes paraszti élményeidet, látásaidat elpazarlod kitalált regényeidben.”²⁶

Kádár Lajos azonban sokkal inkább az alaptalan, túlzó méltatásoknak hitt, nem pedig a józan, megfontolt intelmeknek. A következő években egymás után jelentette meg regényeit (*Cigányok*, *Taposóka*, *Kujtorgó lelkek*, *Elégtétel*, *Halászok*), amelyek ugyanazt a gyermekkori élményanyagot variálták, egyre jobban összecsapva, egyre kevésbé kidolgozva, s ezért a mai olvasó számára már-már olvashatatlan szövegeket eredményezve. Mindez azonban nem jelenti az, hogy Kádár Lajos ne aratott volna

komoly sikereket az irodalmi közéletben, mind az eszmei, mind pedig az anyagi elismerést tekintve.

1939-ben alapító tagja lett a Tücsök Irodalmi és Művészeti Szövetkezetnek, amely a népi mozgalom irodalmi és képzőművészeti alkotásait kívánta a közvetítő kereskedelem kiiktatásával az érdeklődőkhöz eljuttatni. A Tücsök székhelyét Kádár Lajosnak a budapesti Rákóczi úton lévő lakásán jegyezték be, ahol tágas műterem is várta a tagokat: kiállítások és előadások lebonyolításához.²⁷ Ez a tény sejteti, hogy Kádár néhány év leforgása alatt kültelki albérletekben szorongó pincérből biztos anyagi háttérrel rendelkező középosztályi értelmiségivé vált, köszönhetően a népi mozgalmat övező érdeklődésnek. Önmagában ez a tény is rendkívül izgalmas vizsgálati irány lenne, most elégedjünk meg azzal, hogy kiket is tömörített a Tücsök, melynek igazgatósági tagja volt Kádár Lajos. 1941 februárjában a Matolcsy Mátyás felelős szerkesztő nevével fémjelzett nyilaskeresztes hetilap, a *Magyarság Útja*²⁸ hirdette a Tücsök irodalmi estjét, amelyet a pestszenterzsébeti ipartestület nagytermében tartottak. Ezen alkalommal Sinka István, Ignác Rózsa, Sértő Kálmán, Erdélyi József és Dallos Sándor írásaiból olvastak fel.²⁹

Kádár Lajos az 1939 után széthasadó népi mozgalom szélsőjobboddallal érintkező, sőt részben ahhoz tartozó íróival alkotott egy társaságot. Leginkább Erdélyi József és Sértő Kálmán neve jelzi ezt a folyamatot. Persze a valóság ennél bonyolultabb, mivel a Tücsökben szerepet vállaltak nem szélsőjobboddali népiek is, s Kádár viszonya nem romlott meg a másfelé gravitálókkal sem. Elfogadottságát jelzi, hogy a korszak két, írókat szép számmal felvonultató eseményére is meghívták: az 1942-es lillafüredi találkozóra³⁰ és az 1943-as balatonszárszói seregszemlére is. Nyilvánosan egyik összejövetelen sem szólalt fel, de a források tanúsága szerint Szárszón részese volt a nem hivatalos programnak. A konferencia anyagát tartalmazó kiadvány képmellékletében látható egy felvétel, mely szerint együtt borozgatott Simándi Pállal, Juhász Gézával, Darvas Józseffel, Sinka Istvánnal, Szabédi Lászlóval, Szabó Pállal és Kovács Imrével.³¹ Jellegzetes kép ez: minden világnézeti különbség dacára egy asztalnál ülnek a mozgalom legismertebb képviselői. Egy rendőrségi kihallgatás során pedig két évvel később Kádár azt vallotta, hogy „részét vettem a szárszói írói értekezleten is, ahol szépirodalmi novelláimat olvastam fel csupán”.³²

Úgy tűnik Kádár Lajos a háború végéig nem került semmilyen konfliktusba, írói pályája, egzisztenciális gyarapodása töretlenül haladt előre. Csupán a szokásos könyvkiadói villongások kísérték pályáját: ³³ első kötetét az Athenaeum, a másodikat a Dante Könyvkiadó publikálta, majd összeveszett velük, és a Turul Szépművészeti Céhénél próbálkozott. Bár később megpróbálták visszacsábítani az Athenaeumhoz, biztos könyvkiadói nyereséggel kecsegtető munkáit 1943–44-ben immár a népiek bizalmi kiadója, a Magyar Élet jelentette meg.

Kádár Lajos zsidósággal kapcsolatos nézetei

Mielőtt rátérnénk az *Ártatlanok?* első változatának keletkezési körülményeire, fontos tisztáznunk, hogyan gondolkodott Kádár Lajos a zsidóságról, más műveiben felbukkantak-e antiszemita kitételek, illetve milyen forrásokból táplálkozott előítéletes gondolatvilága. A vizsgálati eljárás során ezek a szempontok alig-alig kerültek elő, nem elemezték érdemben az író egyéb regényeit, színdarabjait, novelláit az *Ártatlanok?*-on kívül. Ez nem csupán történeti szempontból érdekes, hanem a jogi folyamat esetlegességét, féloldalas voltát is érzékelteti, mivel a népügyészség és ennek nyomán a népbíróság is felületes munkát végzett. Kicsit alaposabb felderítő munkával könnyedén lehetett volna tisztázni azt a kérdést, hogy Kádár Lajos már 1944 előtt is határozottan antiszemita darabot írt-e, vagy csupán Dövényi Nagy Lajos ferdítette el a mű eredeti mondanivalóját.

Kádár Lajos a Budapesti Népbíróság elé terjesztett kérelmében hat, 1944 előtt megjelent regényéről, valamint „száznál több elbeszéléséről” tett említést, s három elismerő kritikát is csatolt.³⁴ A nagyobb terjedelmű művek közül a *Halászok*, a *Rozika* és a *Cigányok* című regények nem tartalmazzak a zsidóságra vonatkozó megállapításokat. Három másik regény, az *Istentelenek*, az *Elégtétel* és a *Lidérc-sziget* kimaradt a felsorolásból. Az első alighanem határozottan oroszellenes mondanivalója miatt,³⁵ míg az utolsó a török időkben játszódó témája miatt tényleg elhanyagolhatónak tűnt. Az *Elégtétel* viszont már problematikusabb mű, mivel az alapjául szolgáló novella a nyilas *Magyarság Útjában* látott napvilágot.³⁶ Bár az elbeszélés egy barátságtalan általánosító megjegyzésen túl nem érinti a zsidóságot, s kifejezetten egy uradalmi cseléd kisemmizéssel felérő elbocsátása áll a középpontban, de a vizsgálati eljárás során mégis a terhelő bizonyítékok között említették.³⁷ Kádár Lajos, igen sok kortársához hasonlóan, szélsőjobboldali sajtótermékben publikált alapvetően vállalható írást, s bár ez tény mai szemmel nézve joggal vet fel kérdéseket, önmagában nem lett volna elégséges a népbírósági eljárás megindításához. Még egy regény kimaradt a felsorolásból, az 1942-ben publikált *Kujtorgó lelkek*, amelyet – s ez szinte teljes bizonyossággal állítható – szándékosan hagyott ki Kádár, hiszen ezzel, mint majd látni fogjuk, igazolta volna az ellene felhozott vádak jogosságát.

Három olyan regényről kell szólnunk, amelyek fontos adalékokat tartalmaznak a szerző zsidósággal kapcsolatos nézeteiről. A *dóni halálbánya*³⁸ kifejezetten pozitív és rokonszenvező módon mutatja be a zsidóságot. Így például katonák pénzét rubelre átváltó kufárok között „civil orosz zsidó” is akadt, és igen tisztességesen járt el. (21.) Egy másik alkalommal pedig a Monarchiából származó hadifoglyokat nemzetiség szerint próbálták csoportosítani, a feladatot az orosz hadseregben szolgáló cseh önkéntesek végezték: „Legelőször a tótokat akarták kiszedni, de magyar tótok nem akartak kiállni. A magyar zsidók ugyanúgy tettek, mint a tót atyafiak. Az egyik cseh önkéntes káplár borzasztóan kezd kiabálni, hogy majd ő megmutatja, hogy már minden zsidó ki fog állni. Akkor sorbajárta a sorokat, és aki zsidónak látszott, kérdezte a nevét. De magyar zsidók mind magyar neveket mondtak be.” (22.)

A nemzethűségről való tanúságtételt követően felbukkan a „vén, szakállas” boltos zsidó képe, akit viszont csúnyán becsapnak a vonatra váró katonák, így kifejezetten szánalomra méltó áldozatként ábrázoltatik. (24.) A visszaemlékezésben a fő törésvonal a cseh legionisták és a magyar hadifoglyok között húzódik, állandóak a kisebb villongások, csetepaték. Már-már önbíráskodásig fajult a dolog, és Kádár Lajost éppen egy „orosz zsidó katona” világosította fel egy véletlenül elfogott üzenetről, mely szerint a csehek meg akarják rajta bosszulni kuktájuk megveretését. (43.) A történet hatására Kádár megszökött, és életben maradását többek között annak köszönhetette, hogy egy falusi, ugyancsak „vén, szakállas zsidó” üldözői elől befogadta és egy ólban bújtatta; tejet, levest, krumplit, útravalóul pedig kenyeret és libatepertőt adott neki. (54.) Később kölcsönösen előnyös üzletet kötött egy zsidó kereskedővel: katonaruházatát és fegyvereit adta el neki, civilruha-darabokért és némi készpénzért cserébe. (170–171.)

Úgy tűnik, hogy kezdetben Kádár Lajos kifejezetten pozitív módon, sőt hálával viszonyult az általa külön népként számon tartott zsidósághoz. Ez a reláció az 1938-ban megjelent és 1944-ig további két kiadást megért regényében, a *Tyukász Péterben* kezdett megváltozni.³⁹ Egy esti imádság részeként felbukkan a vallási alapú antiszemitizmus régi toposza: „Krisztus Urunk születék, / Zsidók által vereték, / Piros vére hullajték.” (11.) Emellett feltűnnek gyermekkorra falusi társadalmának zsidó szereplői: a Csongrádon élő „gyapjúszsidó”, aki pénzkölcsönzéssel is foglalkozik (19.), és a helyben élő zsidó boltos, akinél hitelbe tudtak vásárolni a falu szegényei (186.). Az 1942-ben napvilágot látott *Taposóka*⁴⁰ című regényében újabb figurák tűnnek fel: a tollas zsidó (8.), az uradalmi bérlő (10.), sőt a zsidó kocsmáros és kikeresztelkedett ügyvéd fia, aki váltóügyletekkel foglalkozik (136–137.). Ezekhez az emberekhez, akik a Kádár-regényekben a zsidóság reprezentánsai, semmilyen érzelem vagy értékelés nem társul, sőt azt mondhatjuk, a helyi paraszti társadalom jelentéktelen mellékszereplői. Érdekes,

hogy a *Taposóka* két karakterét ugyanúgy hívják, mint az *Ártatlanok?* két alakját: Efraim kocsmárosról és fiáról, Erényi Viktor ügyvédéről van szó. Vagyis a szereplők készlete, a hozzájuk társított jellemvonások készen álltak Kádár Lajos fejében, de az *Ártatlanok?*-at kivéve éles antiszemitizmus nincs jelen az életműben. Kádár távolságtartással, a származást számon tartva ír a zsidóságról, amiben semmi meglepő nincs: felfogása a korabeli paraszti társadalom általánosan elfogadott vélekedését tükrözte.

Azonban mégsem jelenthetjük ki, hogy Kádár Lajos életművében kivételes, igaz, rendkívül súlyos torzulásnak tekinthető az *Ártatlanok?*. Nem csupán a népiek szélsőjobbaldalon helyet foglaló íróival, költőivel (Sértő, Erdélyi) ápolt barátsága és publikációs tevékenysége miatt nem tartható ez az állítás, hanem azért sem, mert bizonyos jelek szerint saját maga is érdeklődött a kortárs antiszemita irodalom iránt. Az 1945 áprilisában tartott házkutatás során Kádár házi könyvtárában megtalálták Bosnyák Zoltán *A zsidókérdés*-ének egyik kötetét, valamint Kocsis József *A méh és az ember* című dedikált pamfletjét.⁴¹ Emellett biztosan olvasta, és majd mint látni fogjuk, magáévá is tette Bartha Miklós *Kazár földön* című politikai vitairatának érvrendszerét és leírását,⁴² amely egy szociális alapon fogant antiszemita nézetrendszer összefoglalása. Kádár Lajos 1942-ben kiadott regényét, a *Kujtorgó lelkeket* az alábbi mondattal vezette be: „Ezt a művem Bartha Miklós emlékének ajánlom.”

Az eddig felsorolt tényezők azonban még nem magyarázzák meg, hogy Kádár Lajos miért írta meg színművét, hiszen életútjából, érdeklődéséből elvileg nem vezetett egyenes út a darab megszületéséhez. Az *Ártatlanok?* megírásához politikai döntésekre, a közhangulat megváltozására, emberi jellemgyengeségre, az anyagiak és a hírnév vonzó erejére egyaránt szükség volt.

Az *Ártatlanok?* 1941-es bemutatója

Kádár Lajos színdarabját saját jószántából írta, de egyértelműen politikai ösztönzésre. A kezdeményezés közvetve Endre Lászlótól származott, akit az 1944-es deportálásokat lebonyolító belügyi államtitkárok egyikeként, vagyis a magyar holokauszt egyik fő személyi felelőseként őrzött meg a történelmi emlékezet. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gödöllői járásában 1919-től szolgabíróként, majd 1923-tól főszolgabíróként markáns antiszemita közigazgatási gyakorlatot érvényesítő politikus 1938 elején foglalta el az alispáni széket. Endre László a zsidóságot igen diszkriminatív módon érintő fellépését komoly szociálpolitikai intézkedésekkel elegyítette. A szegény falusi népesség egészségügyi- higiéniai körülményeinek javításáért valóban sokat tett, főként a gödöllői járás területén, s emellett gyakran tűnt fel a munkásság életkörülményeinek javításáért fáradozó hivatalnok szerepében. Igaz, ezeket a demonstratív akciókat a zsidó származású gyár- és üzemtulajdonosokkal szembeni ellenérzése motiválta, és az antiszemita akciókat habozás nélkül a szociálpolitikai cselekvés elé helyezte.⁴³

Endre László 1937–38-tól az országos politika, ezen belül a hazai szélsőjobbaldal meghatározó szereplőjévé vált, aki elvileg pártsemleges alispáni hivatalát rendkívüli intenzitással használta fel a zsidóság életkörülményeinek nehezítésére, nemegyszer még felettesével, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel is konfrontálódva. Endre számos közéleti tisztséget töltött be, és ez lehetővé tette, hogy a szélsőjobbaldalon fontos szerepeket játszó egyesületeken keresztül megőrizze, sőt talán még növelje is a pártpolitikára gyakorolt befolyását. Még 1919-ben csatlakozott az Ébredő Magyarok Egyesületéhez és a Kettőskereszt Vérszövetséghez, amely szervezet utóbb a Horthy-korszak máig fel nem tárt és elemzett titkos szervezeteinek egyikébe, az Etelközi Szövetségbe (EX) tagolódott. Endre László alapító tagja volt a Magyar Országos Véderő Egyesületnek, sőt 1941-ben már a MOVE országos társelnöki tisztét foglalta el. Az ugyancsak meghatározó szerepet játszó Társadalmi Egyesületek Szövetségének (TESZ) országos elnökhelyettese, a Turáni Társaság választmányi tagja, sőt részt vett olyan – politikától távolabb lévő szervezetek – munkájában is, mint a Fővárosi Közmunkák

Tanácsa és az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács.⁴⁴ Vagyis lehetősége nyílt arra, és kétségkívül hatékonyan élt is vele, hogy politikai törekvéseit álcázva, egy-egy szervezet mögé rejtőzve hajtsa végre.

Történetünk szempontjából Endre László egy eddig nem említett közéleti pozíciója vált fontossá: ő töltötte be Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Népművelési Bizottságának elnöki tisztét is. Az iskolán kívüli népművelés, szabadművelődés, vagy ha kissé karcosabban és pejoratívabban fogalmazunk, népszórakoztatás, nem tartozott a legizgalmasabb közigazgatási feladatok közé. A korszak általános gyakorlata szerint jellegzetesen egyesületi tevékenység volt mindez, az apparátust finoman szólva sem hozta lázba a falusi színjátszás felvirágoztatásának ügye. Endre László viszont felismerte az ebben rejlő politikai lehetőséget, és nem csekély energiát fordított arra, hogy a falu művelődésének jelszava mögé bújva széles körben terjessze antiszemita eszméit. Az alispán feltehetően úgy gondolkodott, hogy bármilyen tág körben terjedtek is el a zsidóellenes érzelmek, a lakosság szélesebb rétegeit még nem járták át eléggé. Azt is mondhatnánk, hogy a kisvárosok és falvak népét sokkal inkább az érzelmeket szélsőségesen felkavaró, hatásvadász érvekkel kívánta befolyásolni, nem pedig az értelmiségi antiszemitzmus bevett toposzaival.

Nem tudjuk, hogy Endre saját kútfőből merítette-e az ötletet, vagy hatottak rá a Németországban zajló folyamatok, de ezen a ponton utalnunk kell azokra párhuzamokra, amelyek az *Ártatlanok?* című színdarab és bizonyos német irodalmi és filmes alkotások között felfedezhetők. A Harmadik Birodalomban 1939–40-ben forgatták le és mutatták be azt a furcsa trilógiává vált három alkotást, amelyek a propagandacélokat szolgáló antiszemita film prototípusát jelentették. A *Rotschildok*, az *Örök zsidó* és a *Jud Süss* nem csupán a faji gondolatot népszerűsítette, hanem minden, a zsidóságra vonatkozó negatív állítást, hamis mítoszt és előítéletet összegyűjtött. A gyártás és a vetítés folyamatát személyesen Joseph Goebbels felügyelte, a vetítések többségét pedig a Hitlerjugend szervezte.⁴⁵ A három film közül számunkra a *Jud Süss* a legfontosabb, nem csupán azért, mert talán a legismertebb, hanem azért is, mert a gazdag zsidó bankár figuráját középpontba állító története számos hasonlóságot mutatott Kádár Lajos szociális indíttatású antiszemitzmust hirdető művével. A kézenfekvő párhuzamot a magyar szélsőjobboldali sajtó is észrevette, sőt nem egy alkalommal egyenesen így reklámozták az *Ártatlanok?*-at.⁴⁶

A *Jud Süss* a XVII. századi Württembergi Hercegségben élő bankár, Joseph Süss Oppenheimer felemelkedésének és bukásának megrendítő története, Lion Feuchtwanger regényeként vált világhírűvé már megjelenésének évében, 1925-ben. A történet egy tehetséges ember páratlan karrierjéről szól, s legkevésbé sincs antiszemita tartalma, egyik kulcsszereplője egy idős rabbi, aki kitartó konoksággal óvja Süsst a rá leselkedő bukástól, ám végül kislányának tragikus halála töri össze a machinációi és gátlástalansága miatt sokak által gyűlölt férfit. Éppen önnön életével való szembenézése és bűnbánata az, ami lehetővé teszi, hogy bukása voltaképpen mártíromságként értelmeződjék.⁴⁷ A rendkívül izgalmas, lebilincselő elbeszélést már 1933-ban megfilmesítették Nagy-Britanniában, ugyanabban az évben, amikor az Egyesült Államokban maradó Feuchtwanger könyvei hazájában máglyára kerültek. Mindez azonban nem akadályozta meg a német filmgyártást felügyelő Joseph Goebbelst abban, hogy az eredeti tartalmat és mondanivalót meghamisítva az érzelmeket végletekig felkorbácsoló filmet készíttessen. Az 1940-ben bemutatott *Jud Süss* rendkívül visszataszító erkölcsi szörnyként ábrázolja a württembergi bankárt, aki minden gátlástól mentesen kizsákmányolja a népet, orránál fogva vezeti a bárgyú herceget, lányokat ront meg, titkos összeesküvést sző, s mikor a népfelkelés megfosztja hatalmától, joggal nyeri el méltó büntetését. A Veit Harlan által rendezett és a kor vezető német színészei, többek között Werner Krauss és Ferdinand Marian által fémjelzett filmet kirobbanó sikerrel játszották a német mozikban.⁴⁸ Az általa kiváltott erős érzelmi felindulásra jellemző, hogy Bécsben több zsidót megverték, sőt egy idős embert halálra rugdostak a filmet megtekintő Hitlerjugend-tagok.⁴⁹ A valódi cél azonban nem csupán a direkt akciók

előidézése, hanem a zsidóság akadálytalan deportálását és megölését lehetővé tevő közhangulat megteremtése volt; nem véletlen, hogy 1940–41-ben vetítették a *Jud Süsst* Németországban és a szövetséges országokban.⁵⁰

Köztük Magyarországon is, ahol 1941 tavaszán tűzték műsorra a filmet. Egyik lelkes méltatója az alábbi módon foglalta össze érzéseit: „A legkiválóbb német filmalkotást rövid idő leforgása alatt az eddigi pontos megállapítás szerint százhuszonötezer néző nézte meg az Urániában. Én is megnéztem a *Jud Süsst* s a múltheti Magyarság Útja hasábjain beszámoltam az olvasó testvéreknek a hátborzongató film csodálatos utálatosságáról és a megfellebbezhetetlen időszerűségéről.”⁵¹ A botladozó jelzős szerkezetek Sértő Kálmán tollából származnak, aki éppen Kádár Lajos színdarabját kívánta méltatni, s a kellő hangulati megalapozást a német filmmel végezte el. Itt kanyarodhatunk vissza elbeszélésünk eredeti fonalához és térképezhetjük fel Endre László szándékait.

Pest vármegye agilis alispánja 1940. szeptember 9-én kelt levelében⁵² Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmébe ajánlott egy első látszatra nemesnek tűnő kezdeményezést: „Tompá Béla színigazgató az Országos Színművészeti Kamara elnökének irányítása mellett azzal a céllal szervezett színtársulatot, hogy vármegyénk falusi lakosságának nemzeti szellemű nevelését szolgálja azokban a községekben, amelyekben színtársulat nem működik, amelyek tehát nélkülözik a magyar színművészet lelketformáló, magyar szellemet terjesztő nevelő értékeit.” A dagályos bevezető után hamar kiderült a nem is oly rejtett politikai szándék: „Véleményem szerint különösen vármegyénk idegen nyelvű községeiben vár nagy feladat e társulatra, mint a tiszta erkölcs és a magyar szellem tudatos terjesztőjére.” A levél további részében arra hivatkozik, hogy a megyei népművelési bizottság elnökeként már régebb óta foglalkozott egy ilyen színtársulat megszervezésével, de a korábbi kudarokat most sikerült feledtetni, köszönhetően a Színművészeti Kamara elnökének.

Vagyis Endre László bürokratikus antiszemitizmusa találkozott Kiss Ferencnek, a Nemzeti Színház valóban kiemelkedő tehetségű, de a második zsidótörvény végrehajtásáért felelős, számos kollégáját a pályáról eltávolító kamarai elnöknek a szándékaival. Kiss pályafutása némiképp Erdélyi Józsefével állítható párhuzamba: bár a költő minden erkölcsi és anyagi elismerést megkapott az irodalmi életben, mégis élesen szembefordult pályatársaival. Kiss Ferenc viszont ennél tovább mehetett, és ment is, mivel a némiképp magányos futóbolondként számon tartott költővel szemben komoly adminisztratív hatalommal is rendelkezett.⁵³ Kormánybiztosként felelt a filmgyártás és a színházi élet területén a második zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtásáért, s ez lehetőséget teremtett számára a hagyományos színházi struktúra részleges megbontására vagy legalábbis ennek a folyamatnak az elindítására. Mint az Országos Színművészeti Kamara elnöke határozottan felkarolta a vándortársulatok intézményét, amelyek konkurenciát jelentettek a meglévő kőszínházak számára.⁵⁴ Kiss Ferenc 1940 tavaszán kereste meg az akkor éppen állástalan Tompa Bélát, hogy Pest vármegye területén színtársulatot akar szervezni, és ez úgyben menjen el Endre László alispánhoz.

Az 53 éves, édesapja nyomdokait követve három évtizedes színházi múlttal rendelkező szakember ideális választásnak tűnhetett. Erdély több városában is fellépett vándortársulatban, s az 1930-as évek közepén több budapesti színházban (Királyi, Belvárosi, Művész) megpróbált gyökeret eresztetni, de csupán egy-egy évadra szerződtek vele.⁵⁵ Így egzisztenciális okokból is érdekében állt az ajánlat elfogadása. Tompa elkezdte a tárgyalásokat Endrével, a részletkérdésekben pedig Pálházy Endre vármegyei másodjegyzővel, aki a későbbiekben is a színtársulat napi ügyeiben bábáskodott. Tompa készített egy elaborátumot, amely tartalmazta az előzetes költségvetést, és összeállította a társulat műsorfűzetét is.⁵⁶

Vagyis Endre László alapos előkészítés után küldte el korábban idézett kérelmét a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, s nem is eredménytelenül. Tompa Béla társulata, a

Faluszínház az 1940/41-es időnyre színjátszási engedélyt kapott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mindazon községeire, amelyek nem tartoztak más színházterületébe.⁵⁷ Az 1940. október 1-jén kibocsátott miniszteri rendelet voltaképpen már befejezett tényeket vett tudomásul, hiszen szeptember 1-jével már szerződtek a társulat tagjait, s az ősz első hónapjában megkezdtek az előadásokat. Az anyagi alapokat Pest vármegye biztosította, mivel a Népművelési Bizottság költségvetéséből kétszer 8000 pengőt folyósítottak a színház részére.⁵⁸ Az elszámolásokkal és a szervezőmunkával a Faluszínház fennállásának néhány hónapja alatt mindvégig hadilábon álló Tompa Béla igazgató több alkalommal is ostromolta az illetékeseket feldúlt hangvételű leveleiben, a finanszírozási gondok rendezését követelve. Mivel célunk az *Ártatlanok?* című színdarab bemutatása, a Faluszínház történetének minden részletére nem kívánunk kitérni, csupán jelezzük, hogy egészen 1943 közepéig húzódott a már régen megszűnt társulat pénzügyi elszámolása.

A frissen útjára indult vándortársulat útját Endre László határozott lépésekkel egyengette: felszólította a vármegye közigazgatásának vezetőit, hogy „a Faluszínház célkitűzését minden rendelkezésre álló eszközzel mozdítsa elő és törekvéseit mindenben támogassa”.⁵⁹ Ugyancsak határozott hangon kérte a Színművészeti Kamara elnökségét, hogy hasson oda, hogy a „Faluszínház társulata mindazokban a megyei városokban és községekben szerepelhessen, ahol ugyanezen időben más társulat nem működik”.⁶⁰

A Faluszínház repertoárja fennállásának első hónapjaiban eléggé vegyes képet mutat, nemigen különbözött a korszak hasonló kezdeményezéseitől: színpadra állították többek között a *János vitézt*, Gárdonyi Géza *A bor* című színművét, Cserhádi Lajos *Huszár kisasszony* című zenés vígjátékát, Szilágyi László *Tokaji aszú* című operettjét. Két olyan darab akadt, amely komolyabb politikai üzenetértékkel bírt: a Rákosi Viktor emblemikus regényét feldolgozó *Elnémult harangok* és Kodolányi János frissen bemutatott, a baranyai egykét és a svábkérdést taglaló műve, a *Földindulás*.⁶¹ A Faluszínház 1940. szeptember 29-e és december 4-e között Csillaghegyen, Budakalászon, Pomázon, Üllőn, Törökbálinton, Vecsésen, Monoron, Fóton és Dunakeszin tartott előadásokat, viszonylag csekély sikerrel. A 17 357 pengőre rúgó kiadásokat csupán tekintélyes vármegyei és minisztériumi szubvencióval sikerült nem egészen maradéktalanul fedezni. A jegybevétel 5686 pengőt tett ki, vagyis a színház igen komoly deficitet halmozott fel. Az okokra jól rávilágít Pest vármegye központi járása főszolgabírójának Endre Lászlóhoz intézett levele: „Egyben jelentem, hogy a közönség örömmel fogadná az őskeresztény színtársulatot, azonban ennek ellenére sem lenne nagy látogatottsága, mert a legtöbb községből a budapesti színházak könnyen megközelíthetők. [...] A társulat esténkénti 223 P. bevételi minimuma nem biztosítható.”⁶² A teljes anyagi és – nem túlzás állítani – politikai kudarc elkerüléséhez visszhangos sikerre volt szükség, amely Endre László színtársulatát kiemeli a szürke érdektelenségéből. Ezt a sikert Kádár Lajos és Solymosi István *Ártatlanok?* című színdarabja biztosította.

Azt, hogy a darabot Kádár Lajos szerzőtársával együtt saját elhatározásából vagy felkérésre, Kiss Ferenc sugallatára írta, nem tudjuk eldönteni, de inkább az első változat tűnik valószínűnek. Kádár első, 1945-ös őrizetbe vételekor tett vallomásaiban így nyilatkozott: „1938-ban megírtuk közös darabunkat, az *Ártatlanok*at Solymosi Istvánnal (Budapest, Rákóczi út 8. 1. emelet). 1939-ben a Faluszínház előadta ezt a darabot vidéki falvakban és Pesterzsébeten.”⁶³ Az állítás első része igaz is lehet, a második egy része viszont biztosan nem, hiszen láttuk, hogy a Faluszínházat 1940-ben alapították. Néhány héttel később immár nem Szentesen, hanem az Andrassy út 60-ban Kádár Lajos módosította korábbi állítását: „Kijelentem és elismerem, hogy a Faluszínház által előadott »Ártatlanok« című darabom, melyet 3 nap alatt írtam meg Kiss Ferenc sürgetésére, Solymosi István dramaturgiai segítségével [készült].”⁶⁴

Az 1945 szeptemberében tartott népbírósi tárgyaláson Kádár már úgy emlékezett, hogy 1940-ben személyesen Kiss Ferenc kereste meg, és havi 100 pengős támogatást ígért neki, ha ír egy olyan darabot, mint Kodolányi *Földindulása*, azzal a kikötéssel, hogy legyen benne zsidó szereplő. Kádár állítása szerint három nap alatt összecapta a darabot, amelyért Endre László összesen 500 pengőt utalt ki a számára.⁶⁵ A szerző rendkívül rossz anyagi helyzetével indokolta a megbízatás elvállalását, ami aligha valószínű, mivel az 1940-as könyvnapok alkalmával Sinka István mellett éppen Kádár Lajos volt a népiek közül az egyik legsikeresebb szerző.⁶⁶ Az *Ártatlanok?* szerzőségének kérdése a Kiss Ferenc elleni népbírósi eljárás során is előkerült, amikor a színész mind a színmű megírására vonatkozó felkérés tényét, mind az Endre Lászlónak való közvetítést tagadta.⁶⁷ Ennek ellenére a Népügyészség vádiratába mégis bekerült az alábbi állítás: „Kiss Ferenc valósággal betege volt annak, hogy nincsen olyan színdarab, amely elég éles szemléltető formába hirdette volna az antiszemitizmust a magyar színpadon. [...] Megrendelte a darabot Kádár Lajos írótól.”⁶⁸

A felkérést illetően Kiss Ferenc alighanem igazat mondott, mivel Kádár Lajos 1949-ben – immár az Államvédelmi Hatóság tisztjei előtt tett vallomásaiban – visszatért a saját szerzőséghez: „Kiskunfélegyházán 1938-ban ismerkedtem meg Solymossy István Károllyal, aki egyetemi hallgató volt. Az én nevem akkor szerepelt az irodalmi életben és ő felkeresett engem. Mikor 1939-ben *Ártatlanok* című színdarabot írtam, ő társszerzőként közreműködött, főleg a zsidókérdéssel foglalkozó részeket írta ő, minthogy a kérdést nálam jobban ismerte. Solymossy a szerződési díj 30 vagy 40%-át kapta meg.”⁶⁹ Vagyis úgy tűnik, a darabot Kádár saját elhatározásából írta, de határozott politikai támogatással. Ezt a változatot erősíti egy 1944-ben megjelent újságcikk is: „Kádár Lajos és Solymosi István ezt a darabjukat közel egy évtizeddel ezelőtt írták. Endre László annak idején felkarolta őket és a Pest megyében turnézó Faluszínpad közel félszáz községben be is mutatta.”⁷⁰ Hogy Endre László felkarolása miben állhatott, arról az *Ártatlanok?* 1944-es változatának társszerzője, Dövényi Nagy Lajos árult el érdekes részleteket. Ezek szerint Kádár Lajos és Solymosi István nem saját kútfőből dolgozott, hanem „Pest vármegye irattárában talált akták és iratok nyomán állították össze azt a történetet, amely igen hatásosan, jellemzően és minden túlzástól mentesen mutatja be a zsidóságnak azokat a bűneit, amely ellen teljes joggal feltámadt a magyar nép”.⁷¹

Kádár Lajos önálló kezdeményezése és Endre László támogatása mellett tanúskodik az a levél, amelyet Cselle Lajos, a Színművészeti Kamara főtitkára írt 1940 decemberében. Az alispánnak címzett levélből kiderül, hogy Kiss Ferencsel együtt megkapták olvasásra Kádár Lajos színművét. Vagyis Endre véleményezőként számított rájuk, akiknek segítségével színpadra állíthatja a már kész művet. Cselle és Kiss véleménye, sajátos körítéssel, de mégis igenlő volt: „A darab tehetséges, komoly írónak értékes műve. Legjobban talán a következő hasonlattal tudnám jellemezni: ha egy tehetséges műasztalos egyetlen szekercével, kemény fából asztalt csinálna, az minden bizonynal értékes anyagból, jól megkonstruált asztal lenne, ami azonban simításra szorul. A darab mondanivalóiban és szerkezetében értékes és kitűnő, csupán egy dramaturg alapos és részletes munkájára van szükség, aki főleg a jelenetek összefüggését valószínűvé teszi.”⁷²

Endre azonban nemcsak Kiss Ferencnek adta oda a szöveget, hanem a Faluszínház igazgató Tompa Bélának is. Ő emlékei szerint a pesti vármegyeháza egyik szobájában személyesen az alispántól kapta meg a szövegkönyvet, de 10–15 oldal elolvasása után komoly kétségei ébredtek. „Olvasás közben az az érzésem támadt, hogy egy rossz viccet akarnak velem csinálni, mert a darab tele volt a legbrutálisabb zsidózó kifejezésekkel, de ugyanakkor a parasztot is gyalázta” – emlékezett vissza 1945 tavaszán. Tompa ekkor abbahagyta az olvasást, és Endre László érdeklődő kérdésére az alábbi választ adta: „Kérem, méltóságos Uram, így nem lehet a színpadon beszélni, ez teljes képtelenség. Falun ez egyáltalán nem imponál, mert a falusi paraszt saját falujának zsidóját szereti és vele jó barátságban van.”⁷³ Az hogy dramaturgiai problémák fogalmazódtak meg a rutinos színésznek számító Tompában, korántsem elképzelhetetlen, viszont nehezen

hihető, hogy a zsidóságot védelmező megjegyzést tett volna. A konfliktust a Színészakadémia vezetői simították el, akik Tompa állítása szerint, s ezt Cselle előbb idézett levele is igazolja, osztották a színész-igazgató dramaturgiai jellegű kifogásait. Végül Tompát összeismertették Kádárral, a találkozásra állítólag ugyancsak a vármegyeházán került sor, ahol az író több ponton is korrigálta a Kissék által már egyszer javított példányt. Tompa Béla hasonlóan beszélt el a történeteket Kiss Ferenc 1945. november végén tartott népbírói tárgyalásán is, bár Cselle Lajos helyett inkább a kamarai elnök szerepét domborította ki. Azt, hogy ténylegesen különböztek az álláspontok Kádár Lajos darabjának színpadra állíthatóságát illetően Cselle Lajos 1940. december 12-én kelt levele is alátámasztja. Ebben az áll, hogy „egyébként Tompa Béla, akivel részleteiben is beszéltem a darabról, vállalta ezt a munkát, és amennyiben lelkiismeretesen el fogja végezni, úgy a darab minden további nélkül előadható”.⁷⁴ Vagyis Cselle nem bízott teljesen a renitenskedő igazgatóban, aki ténylegesen nem adott okot a kételyre.

Viszonylag rövid, alig – két, két és fél hetes – próbaidőszakot követően sor került a darab bemutatójára 1940. december 28-án, Kispesten, a református kultúrházban.⁷⁵ A premier körülményeiről, eseményeiről kevés forrásunk van. Tompa Béla a politikai rendőrség előtt december 26-át jelölte meg a bemutató dátumaként, és úgy emlékezett, hogy a 300 fős minisztériumi köztisztviselői hallgatóság soraiban Endre László mellett Bonczos Miklós belügyi államtitkár, sőt Imrédy Béla nyugalmazott miniszterelnök is felbukkant.⁷⁶ Nem teljesen zárható ki, hogy az *Ártatlanok?* bemutatóján prominens politikusok is megjelentek, de nem is túl valószínű, tekintve az ismeretlen társulatot. A helyszín kiválasztásának szempontjait nem ismerjük. Az 1926 és 1929 között épült Kispesti Református Kultúr-Bérlakás (más elnevezéssel élve Kultúrpalota) tekintélyes intézménynek számított a főváros környéki kálvinista közösségben. Az 1935-ben rendezett tanácsú várossá váló Kispesten egy telken állt a lelkész- és a kántorlakás, emellett bérlakásokat, a földszinten pedig üzlethelyiségeket létesítettek. A kultúrházban kis- és nagyterem egyaránt létesült, ahol közösségi és karitatív rendezvényeket tartottak.⁷⁷ Talán a terem nagysága és viszonylagos reprezentativitása miatt esett rá a választás, nem pedig politikai okokból. A premierre meghívott előkelőségek személyét nem könnyű feltérképezni. Endre László hivatali iratai között két névsor is megtalálható. Az egyik a „Levelek elküldettek a következő címekre”, a másik pedig a „Meghívók küldendőik” címezést viseli.⁷⁸ Egyaránt vonatkozhattak a Faluszínház első, 1940. szeptember 27-én, a pesti vármegyeházán tartott előadására, a kispesti *Ártatlanok?*-bemutatóra vagy az 1941. március végére időzített, ám végül betiltott előadásra is.

Az első listán valóban megtalálható a Tompa által említett két politikus, sőt olyan további nevek, mint Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, Kultsár István értelmiségi kormánybiztos, Marton Béla, a Nemzeti Munkaközpont vezetője, Szeder János, a MOVE elnöke vagy Jaross Andor egykori felvidéki ügyekért felelős miniszter. Több szélsőjobboldali sajtótermék (*Pesti Újság, Magyarság, Esti Újság, Virradat*) szerkesztőjének kellett meghívót küldeni, de invitálták a kormánypárti *Magyarország* munkatársait (köztük Féja Gézát), a vezető népi értelmiségiek közül Sinka Istvánt, Püski Sándort és Tatai Sándort, sőt a *Kelet Népe* főszerkesztői minőségében még Móricz Zsigmondot is. Természetesen a névsor önmagában még nem árul el sokat, a felsoroltak egy része protokolláris okokból, esetleg reménybeli, megnyerhető érdeklődőként kaphatott meghívót, bár nyilvánvalóan a többség Endre László elvbarátai közül került ki. Figyelemre méltó, hogy Endre a kormánypárton belüli szélsőjobboldalt célozta meg, s nem azokat a nyilas politikusokat, akikkel maga is koketált 1937–38-ban.

A premiert követően az *Ártatlanok?* megkezdte dicstelen karrierjét Pest megyében. Már mint azokban a falvakban és kisvárosokban, ahol egyáltalán elő lehetett adni, mert nem tartoztak más szintársulatok működési körébe. Ezért elsősorban a megye déli és középső részén tudták bemutatni a darabot, de például olyan fontos városok maradtak ki, mint Vác vagy az Endre számára oly fontos Gödöllő, nem is szólva a Háromváros (Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét) vidékéről. Pontosan nem állapítható meg, hány

alkalommal került színre a mű. Kádár Lajos 30–50 előadásra emlékezett,⁷⁹ Tompa Béla 50–51-re tette ezt a számot,⁸⁰ míg egy 1944-es újságcikkben már 70 alkalomról esett szó.⁸¹ Pálházy Endre vármegyei másodjegyző, aki napi szinten tartotta a kapcsolatot a társulattal, egy ugyancsak 1944-ben megjelent riportban az *Ártatlanok?* előadásainak helyszínéeként az alábbi településeket sorolta fel: Soltvadkert, Kecel, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Kiskőrös, Monor, Fót.⁸² A darabot azonban másutt is színre állították, mivel Pálházy csak a „nevezetesebb előadásokat” említette.

Arról, hogy a közönség valójában hogyan fogadta a művet, mennyire ért célzt az Endre László által felkarolt és minden erővel támogatott antiszemita propaganda, csupán sejtéseink lehetnek. Endre még saját megyéjében sem volt mindenható, ez látszik az előadási helyszínek földrajzilag is jól körülhatárolható köréből. Annyit elmondhatunk, hogy a Faluszínháznak messze ez a darab hozta a legtöbb bevételt. Tompa Béla a színmű betiltását követően Endre Lászlóhoz intézett levelében úgy fogalmazott, „hogy ezen színdarab előadása biztosította volna létfenntartási lehetőségünket, továbbá ezen darab volt az, amelyik működésünk alatt a legnagyobb sikert érte el úgy erkölcsi, mint anyagi vonatkozásban”.⁸³ Egy három évvel később született újságcikk szerzője már a politikai következményeket is pedzegette: „A felvilágosító hatás nem is maradt el, ennek a darabnak nagy része van abban, hogy az antiszemitizmus éppen Pest megyében kapott először erős talajt.”⁸⁴ Ez persze nyilvánvaló túlzás és leegyszerűsítés, de bizonyos jelek szerint az *Ártatlanok?* heves antiszemita tartalma valóban hozzájárult a zsidóellenes érzelmek fokozásához. Erre éppen Tompa Béla igazgató egyik képeslapja szolgál példával, amely a labilis idegállapotú színész hatalmi mámoráról ad látteleletet: „Édes jó Főjegyző Uram! Napóleoni diadalt aratott nehezen született eszménk! A zsidók pokelfrászós táncot járnak dühükben, a polgárságot terrorizálják, de hasztalanul. Érdeklődnek a népeknél, hogy mi is a tárgya a darabnak, amire a polgár asszony nyíltan a szemükbe vágja, hogy azt mutatják be, hogy maguk hogyan teszik tönkre a népeket, milyen drágán adják a pénzt kölcsön: mire Székely nevű dúsgazdag jadlovker zsidó azt mondja: hát adjanak a keresztények! Az itteni Lutheránus lelkész tüntetően még egy előadásunkon sem volt (fene bánja), de a szószékről agitál ellenünk, ma aztán megüzentem főjegyzőnkkel, hogy a magyartalanság vádját ütöm rá bélyegül és az nem lesz jó!”⁸⁵ Tompát oly mértékig megérintette az általa is terjesztett korszellem, hogy 1941 áprilisában belépett Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjába, bár állítása szerint később nem tartotta velük a kapcsolatot.⁸⁶ A darabnak mindenestre híre ment a megyében, erről tanúskodik a lajosmizsei MOVE-szervezet ügyvezető alelnökének Géczy Andrásához, Pest vármegye tiszteletbeli főjegyzőjéhez intézett levele. A „Kedves Bajtárs” megszólítással induló levélben az *Ártatlanok?* szövegét szerették volna megszerezni, hogy a helyi műkedvelő színtársulat is előadhassa. Az indokolás a következő volt: „Most hallottam, hogy a Faluszínháznak van egy kiváló darabja, amelyben a zsidók mesterkedését mutatja be amint a parasztokat kiforgatják (a címét nem tudom).” A levélre Géczy helyett Pálházy Endre válaszolt, aki közölte, hogy a szöveget ugyan nem tudják átadni, de a Faluszínház tavasszal Lajosmizsére is ellátogat.⁸⁷

Ezekben a napokban Endre Lászlót már nem a lajosmizsei előadás ügye kötötte le, nagyobb léptékben gondolkodott. Hiszen bármilyen relatív sikert ért is el a budapesti agglomeráció és a kiskunsági falvak szegényes, kopott, színpadnak csak igen nagy jóindulattal nevezhető helységeiben, de a valódi áttöréshez ennél többre volt szükség. A fővárosban kellett színre vinni az *Ártatlanok?*-at, s egy jól előkészített propagandakampánnyal övezve országos jelentőségű politikai eseménnyé avatni a bemutatót. Az előkészületek március első napjaiban indultak. A Fiala Ferenc főszerkesztő és Matolcsy Mátyás felelős szerkesztő által irányított nyilas hetilap, a *Magyarság Útja* volt az első országos sajtótermék, amely hírt adott Kádár Lajos darabjáról. Nem is akárcsi, a népiektől a nyilasokhoz álló költő, Sértő Kálmán jegyezte az első népszerűsítő cikket. A korábban bemutatott *Jud Süss* című film magyar változatát látta a darabban, és ugyan üdvözölte annak színre kerülését, de kesergett a körülmények miatt. „Most aztán teljesül a magyar közönség kívánsága, ha egyelőre majdnem elérhetetlenül is, mert Kádár Lajos és Solymossy István drámáját még nem játsszák filmen, sem a fővárosi színpadokon,

csak kint a külvárosokban és Pest megye falvaiban, esőben, hóban, szekereken utazó,⁸⁸ áldozatot vállaló és hozó vándorszínészek, kiváló művészek, a Faluszínpad tagjai.”⁸⁹ Mielőtt az olvasók keze ökölbe szorult volna az ekhós szekereken didergő, elnyomott magyar tehetségekről hallva, a hetilap 1941. március 28-i számának címlapján közölte a nagy hírt: „Felhozták Pestre az »Ártatlanokat.«” Ugyanebben a lapszámban Sértő Kálmán harcos írásban állt ki a darab mellett. Azt kívánta, hogy a színdarab 100-nál több előadást érjen meg. „Oktasson, tanítson – írta Sértő – a színházi szezon végéig. A termet csak rövid időre kötötték le, de a jelek azt mutatják, hogy a keresztény közönség akarata áttör minden akadályt, mint árvíz a partot.”⁹⁰

Legkomolyabb feladatnak a bemutató színhelyének kiválasztása bizonyult. A működő színházak értelemszerűen nem jöhettek szóba, a vármegyeháza alighanem túlságosan kockázatosnak tűnt, de szükség volt valamennyire reprezentatív helyszínre. Először a Középponti Katolikus Kör előadótermét szeretne volna megszerezni Endre László,⁹¹ s bár a válaszlevelet nem ismerjük, de a történetek ismeretében kijelenthető, hogy kérése nem talált meghallgatásra. Végül befolyásos barátai segítségével találta meg a megfelelő termet. 1941. március 22-én Oláh György újságíró, a Magyar Megújulás Pártjának országgyűlési képviselője, Vörösvári István, később Kanadába emigrált könyvkiadó és egy bizonyos Zimmermann Lajos szerződésben vállalta a Faluszínház 10 előadásra szóló budapesti fellépésének költségeit. A szerződés értelmében az esti előadás után 300, az esetleges délutáni után pedig 120 pengőt kap a társulat. Emellett Oláhék fizették volna a terézvárosi Csengery utcában található Vasúti- és Hajózási Club színpadának tűzrendészeti és átalakítási költségeit, a díszleteket árát, a tűzoltósági és rendőrségi díjakat.⁹² A helyszín kiválasztását aligha politikai szempontok, hanem a relatíve jó megközelíthetőség, az ismertség és a gyors lebonyolítás indokolhatta, mivel az épület számos közösségi rendezvény helyszínéül szolgált.⁹³

A tekintélyes politikai pártfogók közbelépésével elhárultak a bemutató előtt tornyosuló technikai és anyagi jellegű akadályok. Nyilvánvalóan ez ösztönözte Endre határozottabb fellépését is. 1941. március 24-én kelt körlevelében Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye községi jegyzőit utasította, hogy a legszélesebb körben propagálják a lakosság körében Kádár Lajos színdarabját,⁹⁴ melyet naponta két alkalommal, fél ötkor és nyolckor fognak játszani. Endre leveléből kiviláglik, hogy miért erre az időpontra és miért tíz előadásra szerződtek a Faluszínházzal. Ugyanis március 29-e és április 5-e között tartották Budapesten az országos mezőgazdasági kiállítást és tenyészállatvásárt, és az erre ellátogató parasztemberekre mint potenciális nézőkre tekintettek a szervezők. De nem csupán a fővárosban tartózkodó falusiakra számított Endre, hanem prominens vendégekre is. Erről tanúskodik Doroghi Farkas Ákos fővárosi tanácsnoknak küldött levele, amelyben arra biztatja a címzettet, hogy a Városháza tisztviselői karának figyelmét is felhívja a darabra.⁹⁵ Meghívták Szendy Károly polgármestert is, de ő udvarias hangú válaszlevelében arra hivatkozva mentette ki magát, hogy a Pannónia Evezős Egylet elnökeként a szervezet közgyűlésén és vacsoráján kell részt vennie.⁹⁶

Az 1941. március 29-én este 8 órára kitűzött előadásra azonban nem került sor, mert a sajtóbemutatót követően Keresztes-Fischer Ferenc megtiltotta annak további előadását.⁹⁷ Ez nem egészen tisztázott körülmények között történt. Nem tudni, hogy szóbeli utasítás vagy hivatalos, írásba foglalt határozat alapján történt-e a betiltás. Bár az *Ártatlanok?* 1944-es előadása kapcsán a korabeli napi- és hetilapok mindegyike megemlítette a belügyminiszter akcióját, de a konkrét szöveg nem került elő. Kádár Lajos 1945-ös visszaemlékezésében azt állította, hogy az *Ártatlanok?*-at Keresztes-Fischer Ferenc azért nem engedte színpadra, mert rossz színben tüntették fel a falu jegyzőjét, s ezáltal az egész korabeli közigazgatást. Kádár szerint a betiltási rendelet megjelent a hivatalos közlönyben is.⁹⁸ Ez utóbbinak nincs nyoma: sem a mai *Magyar Közlöny* elődjeként szolgáló, 1867 és 1944 között megjelent *Budapesti Közlöny*, sem pedig a Belügyminisztérium által kibocsátott *Belügyi Közlöny* nem tartalmaz ilyen tárgyú rendeletet. Pedig az utóbbiban apró-cseprő névváltoztatási ügyekről, falusi tűzoltó

egyesületek alapszabályának jóváhagyásáról vagy polgári iskolai tanárok kinevezéséről is tájékozódhatunk. Az országos politika ingerküszöbét átlépő ügyről viszont szó sem esik.

A betiltás informális, kézi vezéréssel történő mivoltáról árulkodik Endre Lászlónak Gyenes Istvánhoz, a kiskőrösi járás főszolgabírójához intézett levele. Ez az események után öt héttel, 1941. május 5-én kelt. A Faluszínházat korábban saját alkotásának tekintő Endre egy újsághírrre hivatkozva óva inti Gyenest attól, hogy a volt társulati tagok Petőfi szülőhelyén fellépjenek. „Egyébként bizalmasan közölhetem, hogy a m. kir. Belügyminisztérium az *Ártatlanok?* című darab előadását országosan betiltotta. Ezt azért tartom szükségesnek szíves tudomásodra hozni – írta Endre – nehogy esetleg a darab egyes részeit előadják.”⁹⁹

A körülmények megértéséhez nem árt felidézni az országos, sőt a nemzetközi politika bonyolult viszonyait. Miközben Endre László és barátai a budapesti bemutaton ügyködtek, egyre komolyabbá vált a jugoszláv politikai válság. A háború esélye napról napra nőtt, s a belgrádi németbarát kabinet bukásával a magyar kormány, főként Teleki Pál miniszterelnök azzal a dilemmával szembesült, részt vesz-e Magyarország a küszöbönálló háborúban vagy nem. A kormányfő a maga számára öngyilkosságával oldotta fel a dilemmát. Viszont ettől függetlenül is ezekben a napokban rendkívüli feszültség járta át a politikai életet. Ebben a helyzetben az *Ártatlanok?* premierje igen látványos szélsőjobboldali erődemonstrációra adott volna módot, viszont a nyílt és látványos betiltás ugyancsak a nyilasok malmára hajtotta volna a vizet. Keresztes-Fischer az utolsó pillanatban lépett, s megpróbálta minél kisebb feltűnéssel elintézni az ügyet. A szélsőjobboldal megpróbált minél nagyobb politikai tőkét kovácsolni az ügyből, így 1941. április 2-án a képviselőház ülésén az az Oláh György interpellálta a belügyminisztert, aki hathatósan közreműködött a darab Budapestre hozatalában. ¹⁰⁰ Formálisan rendőrhatalósági végzés vetett véget a próbáknak, s nem Keresztes-Fischer Ferenc írt közvetlenül, de politikai felelőssége nyilvánvaló volt. A Magyar Megújulás Pártjának képviselője az „egyetlen színtiszta árja társulat” elleni fellépést a természetesen a zsidó befolyás alatt álló kormánypárt döntésével magyarázta. A szorult helyzetben lévő belügyminiszter sok-sok bekiáltástól tarkított válaszában először arra hivatkozott, hogy a betiltásnak nincs köze a zsidókérdéshez, majd azt taglalta, hogy ő is tudja a zsidóság bűneit, de szerinte a darab éppen a magyar társadalomról fest nagyon rossz képet, ha a zsidók ennyire befolyásuk alá tudják vonni. Kétségtelen, hogy az érvelés a kor nyelvezetét használó, antiszemita megállapításokkal teli logikát tükrözi, de az adott helyzetben mégis Keresztes-Fischer bátorságáról tanúskodott.

Az ügy ezzel aligha zárult volna le, és a szélsőjobboldali sajtó számára az *Ártatlanok?* betiltása remek érvként szolgált volna a belügyi tárca vezetőjének és rajta keresztül az egész kormánynak úgymond zsidóbérencként való beállítására. Nem tudjuk, hova vezethetett volna az ügy, elindított volna-e valamilyen nagyobb lavinát, vagy csendben elült volna, de a következő napok történései új irányt szabtak az eseményeknek. Másnap hajnalban főbe lőtte magát Teleki Pál miniszterelnök, a kormányzó Bárdossy Lászlót jelölte utódjául, s április 11-én a magyar csapatok átlépték a jugoszláv határt. Mire valamelyest elültek a kedélyek, az *Ártatlanok?* ügye elvesztette aktualitását, ezért is hívhatta fel Endre László a kiskőrösi főszolgabíró figyelmét, hogy a színművet betiltották. Joggal feltételezhette, hogy ez az információ a mozgalmas áprilisi hónapban elkerülte a főszolgabíró figyelmét.

A betiltást követő napokban rendőrségi házkutatást tartottak Kádár Lajos lakásán és a Faluszínház társulatánál is. Mind a darab kéziratát, mind az előadáshoz felhasznált gépírási szövegekönyveket lefoglalták, ezzel elvileg elejét vették *Ártatlanok?* újbóli műsorra tűzésének.¹⁰¹

Miről szólt az *Ártatlanok?*

Az 1940/41-ben előadott *Ártatlanok?* szövegét nem ismerjük. Nyomtatásban nem jelent meg, a Kádár Lajosnál tartott házkutatás alkalmával viszont nem foglalták le az összes példányt. Erre két forrás is utal. Míg saját perében Kádár azt állította, hogy minden példányt elvittek a lakásáról, addig a Dövényi Nagy Lajos ügyében folytatott vizsgálat során módosította korábbi szavait. „A darab átírásáról nem volt tudomásom. Kérték tőlem a darab példányát, de azt nem bocsátottam rendelkezésükre, de valószínűnek tartom, hogy megszerezték a rendőrségi példányt, vagy pedig az elkobzott kéziratot” – állította az író 1945 késő nyarán.¹⁰² A Dövényi által átírt változat pedig sajátos módon Kádár Lajos aktái közt maradt fenn, minden bizonnyal az 1945-ben tartott házkutatás során foglalták le a nyomozók. Kikérését éppen Dövényi Nagy Lajos főtárgyalása előtt tartották szükségesnek, de végül erre nem került sor.¹⁰³ Ez viszont egyértelművé teszi, hogy a Kádár Lajos népbírószági anyagában lévő színdarab az 1944-ben előadott *Ártatlanok?* szöveggel.¹⁰⁴ Kérdés, hogy az mennyiben azonos Kádár három évvel korábbi színművével, hiszen az író egész védekezését arra alapozta, hogy Dövényi Nagy Lajos teljesen kiforgatta, átírta, meghamisította az eredeti művet.

Mint csaknem mindenben, Kádár Lajos erre vonatkozóan is egymásnak ellentmondó vallomásokkal szolgált 1945-ben. Első, még Szentesen tartott kihallgatása alkalmával az alábbi módon summázta az *Ártatlanok?* mondandóját: „A darab főszereplői: falusi zsidó szatócs, a falu plébánosa és a falu jegyzője és a falu ügyvédje. A darab azt bizonyította, hogy a falu úgynevezett nadrágosa mind a népet szipolyozta.”¹⁰⁵ Ez az értelmezés a népi írók igen nagy többségének regényeiről, elbeszéléseiről elmondható lett volna, s bár Kádár számára megkönnyítette volna a védekezést, mégsem tartott ki mellette. Nem egészen három héttel később már új értelmezést adott a műről: „Zsidóellenes volt, de ugyanakkor legalább ugyanolyan mértékben az urak ellen is szólt. Beismerem, hogy ez a darab ebben a formában nem bírta el az irodalmi kritikát.”¹⁰⁶ Ez a megközelítés már közelebb állt a valósághoz, dehonestálabb is volt a szerzőre nézve, de még mindig nem volt igaz. Ezt azért állítjuk ilyen biztosan, mert ha nem is maradt meg az 1941-es színdarab, de rendelkezésünkre áll a cselekmény alapján írt regény. Már a korabeli kritikák egyike is bizonyítja, hogy az *Ártatlanok?* két változatának legfontosabb szereplői és a cselekmény fő vonala is azonos lehetett. A többször idézett Sértő Kálmán felsorolásából ismerhetjük a legfontosabb karaktereket: „Tompá Béla igazgató olyan tökéletesen játssza a zsidó szatócsot Ephraimot, hogy a közönség szeretné agyonverni, Bánhidya László a község írnokát megvesztegetni akaró vörös zsidó szerepében csúcsteljesítményt ér el, olyan kiválóan alakít. Buday Géza bíróját, Tunyoghya Péter Tőzsér Mihályát esemény. De az együttes legfelejthetlenebb alakja Bánhidya zsidóján kívül a részeges Kása Matyi, akit Lantos István alakít bámulatosan.”¹⁰⁷

Az *Ártatlanok?* első színpadra állításakor Endre László alispán más módon is Kádár Lajos hűbére alá nyúlt, cáfolva az író későbbi, a kettejük közötti felületes és távolságtartó kapcsolatról szóló állítását. 1941 márciusának első napjaiban Kolosváry-Borcsa Mihály sajtókamarai elnöknek címzett levelében így patronálta: „E sorok átadója, Kádár Lajos Általad is valószínűleg ismert író (eddig az Athenaeum és a Dante adta ki könyveit) most fejezte be az antiszemita irányú *Kujtorgó lelkek* című regényét. Ismerve a kiadóvállalatok zsidó érdekeltségeit, nem számíthat rá, hogy ezt a regényt, akár a Dante, vagy az Athenaeum, akikkel eddig összeköttetésben állt, kiadnák. Igen kérek, hogy Kádár Lajost, aki az igaz magyar eszme egyik értékes úttörője nagybecsű párfogásodba venni szíveskedjél.”¹⁰⁸

Az ajánló sorok nem maradtak hatás nélkül: 1942-ben napvilágot látott Kádár Lajos *Kujtorgó lelkek* című regénye, a reprezentatív keresztény-nemzeti kiadó, a Stádium Sajtóvállalat támogatásával.¹⁰⁹ A szöveget olvasva hamar nyilvánvalóvá válik, hogy az *Ártatlanok?* regényesített változatával állunk szemben. A szerzőtől nem állt távol a műnemek váltogatása: több esetben is írt drámából regényt, vagy regényből színpadi művet. Anyagi értelemben nem is voltak ezek eredménytelen próbálkozások. 1938-ban *Rozika* című regényéből *Magyar mennyország* címmel írt drámát, amellyel később elnyerte a Magyar Irodalompartoló Társaság 1500 pengős díját.¹¹⁰

Először tekintsük át a *Kujtorgó lelkek* cselekményét. Ezt követően jelezni fogom, hogy ettől miben tér az *Ártatlanok?* 1944-es, immár Dövényi Nagy Lajos keze nyomát is magán viselő szöveggönyve. Ezek után válaszolhatunk arra a fontos kérdésre, hogy ki milyen felelősséget visel a darab megírásáért.

A regény főszereplője, pontosabban mesélője Csüdi Mihály tiszareketyési gazda. A történet indítása a népi irodalomban elég szokatlan: a megholt gazda lelke bűnei miatt nem lel nyugalmat, a 36 oldalra rúgó véteklista miatt még a pokolba sem nyer bebocsátást, s arra ítéltetik, hogy a falujában bolyongjon, és végignézze örökösei veszekedését. Mintha Gogol *Holt lelkek* című regénye köszönne vissza, talán Kádár Lajos csekély világirodalmi műveltségének jeleként. Mivel a hadifogság idején megtanult valamennyire oroszul, akár eredeti nyelven olvashatta is a XIX. századi orosz irodalom magyarra már korábban átültetett klasszikusát. Csüdi Mihály azért kujtorgó, vagyis vándorló, bolyongó lélek, mert súlyos bűnök terhelik a lelkét, s ezért vezekelnie kell. Hamarosan ki is derülnek a botlásai: fősvénység, lopás, csalás (a háború alatt évi egy zsák búzát adott a jegyzőnek, hogy fölmentsék a katonai szolgálat alól), apját megverte, anyjával csúnyán beszélt, liliomtiprást követett el, megverette a birtokán dolgozó hadifoglyokat, a kommün idején agyonütött egy nála rejtőzködő kommunistát az aranyáért. Vagyis Csüdi az erkölcsileg romlott és büntetést érdemlő gazdagparaszt figuráját testesíti meg. Hamarosan szemtanúja lesz, hogyan marakodnak örökösei a hozomány felett. A szerző beleszótt a regénybe egy misztikus szálát is: Csüdi megismerkedik egy hajdani 48-as huszárral, akiről kiderül, hogy az álruhába bújt Sátán, aki boszorkányaival a falut kívánja elpusztítani. Ekkor már kezd szétcsúszni a történet, sem az örökösök marakodása, sem a boszorkányok ármánykodása nem teljesedik ki, de az első, közel száz oldalon semmilyen antiszemita tartalom nincs.

A 206 oldalas mű 99. oldalán bukkan fel a regény negatív főszereplője, a falu zsidó kocsmárosa, Erhlich Ephraim. Innentől kezdve szinte feltartóztathatatlan epikai erővel ömlik ránk a történet. A legfontosabb szál Ephraim és fia, Erényi Pál ügyvéd ténykedése, akik – miután gazdaságilag térdre kényszerítették – megpróbálják politikailag is uralni a falut. Ezért új bírót akarnak választani a meglévő helyett, aki történetesen Csüdi Mihály sógora. Fő ellenfelük Tőzsér Mihály segédjegyző, aki úgymond leleplezi a mesterkedéseiket, mélyen együtt érez a nyomorgó néppel, s nem melleleg „ébredő.” Talán így akarta meghálálni Kádár Lajos Endre László támogatását. A darab szereplői vagy határozottan Erhlichék mellett állnak, ők persze eredendően zsidók, vagy kiderül róluk, hogy azok, vagy Tőzsért pártfogolják. Akad néhány ingadozó figura, mint például a részeges parasztfiú, Kása Matyi, vagy Csüdi Mihály fia, István, de ők a Kádár szerint csupán megvesztegetés vagy kiszolgáltatottság miatt állnak a zsidó főszereplők pártján.

A küzdelem a bíróválasztás körül zajlik, amely szinte apokaliptikus magasságba emelkedik. Ennek eldöntésére a faluba érkezik három zsidó üzletember, akik közül a legfontosabb Róth Izsák. Az ő szájából hangzik el a szinte már komikus mondat: „A tiszareketyési bíróválasztás a zsidóság ügye!” (116.) Mármint az egész világ zsidóságáé az író beállításában. Jellemábrázolásuk annyira túlzó, hogy néha már gyanakszik az olvasó, nem szatírárt akart-e írni Kádár Lajos. Hamar kijelölik a főellenséget Tőzsér Mihály személyében, akit a rágalmazó cikkekkel kívánnak lejáratni. „Nagyon jól tudjátok mennyire hallgat a közvélemény az újságra. Hiszen a kezünkben van a világsajtó.” (118.) Ez nyilván jellegzetes szélsőjobboldali toposz, de az ütött-kopott falusi kocsmában elhangozva mégis inkább nevetséges túlzásnak hat. Persze az is kiderül, hogy az új bírónak minden erővel támogatni kell majd Erényi Pál nemzetgyűlési képviselővé választását. A fiatalember már katolikus hitre tért, de ez Kádár szerint nem lényeges. „A mi vérünk erős, átüt minden úton! [sic!] Higyjétek el, minden kikeresztelkedett zsidó út a számunkra.” (118.) Ezek után nem kétséges, Kádár nem szatírárt, hanem kemény antiszemita regényt írt, ezt erősítik azok a mondatai is, mely szerint a fiatal ügyvéd választási költségeit a „Titkosalapból” (sic!) fedezi majd.

Ezen a ponton szólal meg újra a kujtorgó lélek, Csüdi Mihály, aki így foglalja össze az eddigieket: „Világosan láttam, hogyan lepték el országunkat a kaftánosok.” (123.) Ettől kezdve a regény szerkezete teljesen felbomlik, szinte példatárrá válik, amely antiszemita értelmezésben sorolja fel a zsidóság bűneit: keresztény lányokat rontanak meg, a bűnös budapesti színházi szellemet képviselik, hamis váltót íratnak alá, megvesztegetik a főjegyzőt, zsarolják a segédjegyzőt, a választási korrupció segítségével új főbíróvá választanak. Itt-ott még felcsillan némi nem antiszemita ízű társadalomkritika is, de csak nagyon elszórtan. A kevés példa egyike Kissvígh Márton esete, akit váltóval csaptak be. Erre azért kerülhetett sor, mert a parasztok nem ismerik a jog útvesztőit. „Hogy miért nem ismerik? Mert a törvény az »urak« nyelvén íródott!” (129.) Ez kétségkívül a népiek hagyományos úrgyűlöletének visszatükröződése, amely nem ismert felekezeti különbségeket. Más ponton a keresztény középosztály vagy úri társadalom kritikája nem érhető tetten. Sehol nincs szó az egyházi vagy a világi nagybirtokról. Viszont feltűnik a regényben egy szekta, amelynek pontosabb elnevezésével nem találkozunk. Ők is a népet ámítják, de vezetőjükről kiderül, hogy börtönviselt ember, aki elsikkasztja a bibliákra adott pengőket, s ráadásul Steinernek hívják, és zsidó. Vagyis Kádár Lajos a népiek egyik klasszikus témáját is a zsidóság bűneként állítja be.

A küzdelemben végül Tózsér Mihály és támogatói győzedelmeskednek. A segédjegyző előbb Róth Izsákot juttatja csendőrkézre, mivel tetten érik, amikor a fiatal közhivatalnokot pénzért cserébe rá akarja venni az Ephraimék váltóhamisításait leleplező tanúvallomások átadására. Később pedig a eljárás élén álló főszolgabíró avatkozik be: megsemmisítik a hamis bíróválasztás eredményét, letartóztatják Ehrlich Ephraimot és fiát, Erényi Pált. A két, bilincsbe vert férfit a falu főutcáján vezetik végig, csakúgy, mint a bilincsbe vert szektavezért. Erősen népszínműves megoldásként Tózsér Mihály még Takács János bíró lányának, Ilonának a szerelmét is elnyeri, pedig őt korábban Erényi Pál próbálta elcsábítani azzal az ígérettel, hogy Budapesten színésznő lehet belőle. A lány talán a legdidaktikusabb módon ábrázolt szereplő, aki előbb szülei ellen lázad, mondván, ő nem azért tanult, hogy szőlőt kapáljon és kacsákat etessen, majd szinte villámcsapás-szerűen megváltozik: látva Erényi Pál becsstelenségét, beleszeret Tózsérbe, és engedelmeskedik az édesapjának. A regény legvégén mintha a szerzőnek eszébe jutott volna, hogy be is kell fejezni az írásművet, így újra szót kap Csüdi Mihály, aki az alábbi zavaros ígérettel búcsúzik az olvasótól: „Es mielőtt álom jött volna a szememre, elhatároztam: folytatom a harcot tovább, de csak akkor, ha az égiek is így akarják.” (206.)

Az 1944-es színműben egyetlen igazán lényeges változtatás akadt: a történet ott kezdődik, ahol a regényben előtűnik a zsidó kocsmáros alakja. Csüdi Mihályról, bolygó lélekről nincs szó, így azok a részek, amelyek egy határozottan ellenszenves, zsugori parasztembert mutattak be, teljesen hiányoznak. Azok a halvány jelek, amelyek nem zsidóellenes társadalombírálatot képviselnek, szintén hiányoznak (nincsenek szektások, sem az urak nyelvén írt törvény). Ezzel szemben tovább erősödött a zsidókra vonatkozó, már eddig is nagyon sötét értékelés. Néhány szereplő neve megváltozik, de a közöttük lévő reláció nem. Sokkal markánsabbá válik a *Kujtorgó lelkek*ben még csupán epizódszerepet betöltő dzsentrifigurája. A színdarabban vadul zsidózik, de az Ephraimhoz érkező üzletemberek egyike leleplezi: felismeri benne a kisvárdai hitközségi sakterfiát, aki álnéven él. Így az egészen paradox helyzet áll elő, hogy a szóban leghevesebb antiszemita maga is zsidó, mintha igazolni kívánná azt a képtelen véleményt, mely szerint az antiszemitizmust csak a zsidók gerjesztik. Még egy apróbb különbség van a két változat között. A színmű végén hatásvadász és szájbarágó módon a letartóztatott Ehrlich Ephraim és fia, Erényi Viktor egyaránt azt hangoztatja: Mi ártatlanok vagyunk!

Az összehasonlítás alapján elmondható, hogy Kádár Lajos eredendően is igen antiszemita, szélsőséges hangvételű darabot írt, amely egy kis falu mindennapjaiba ágyazva szinte tárházát adja a zsidósággal kapcsolatos negatív előítéleteknek és hamis mítoszoknak. Sőt még fel is menti Csüdi Mihályt bűnei alól, pedig az első fejezetekben

még elítélőleg ábrázolta őt. A három üzletembert kihallgató férfi az alábbi következtetésre jut: „Kisuttyantam a bűzös odúból és csak most tudtam meg igazán, hogy én milyen nagyon böcsületes gazdaember voltam.” (120.) Tehát a zsidóság bűnei relativizálják a nem zsidók bűneit, s ettől kezdve egyértelműek a frontvonalak, amelyek felől a korabeli olvasónak nem lehet kétsége: a haza fő ellensége Kádár Lajos szerint a zsidóság. Ez a hangvétel csupán egyszerűsödött, egyértelműbbé vált a Dövényi Nagy Lajos átdolgozásával megszületett színdarabban: azok a részek, amelyek hiányoznak, érdemben nem befolyásolták az eszmei mondanivalót, sőt a szöveg vágása csak elősegítette Kádár eredeti gondolatvilágának kibontakozását.

¹ Bágyoni, 1944: 8.

² Borbándi, 1983. A kötetben két helyen is megemlítette a szerző Kádár Lajost, de egyik alkalommal sem szolt szépirodalmi munkásságáról és politikai szerepvállalásáról.

³ Gyurgyák, 2001.

⁴ Gyurgyák, 2009.

⁵ Paksa, 2013.

⁶ Ungváry, 2012: 238.

⁷ Gajdó, 2011: 349–350.; 2012.

⁸ Huhák, 2013.

⁹ László, 2012.

¹⁰ Papp, 2012: 180.

¹¹ A közgazdász pályafutásáról és lapjának, az *Új Európának* a történetéről lásd Paksa, 2013: 255–267. Matolcsy gazdasági nézeteinek kritikáját lást Ungváry, 2013: 308–313.

¹² PIM V-5241/30. Kádár Lajos: Börtönnapló, 13.

¹³ Kádár, 1959: 6.

¹⁴ Az életrajzi adatok forrása Szenczi, 2010, amely az egyetlen Kádár Lajos – döntően 1945-ig tartó – életútját tárgyaló feldolgozás. A mű első változata 1994-ben látott napvilágot, de Szenczi Ibolya később bővítette a szöveget, ezért ezt a kiadást vettem alapul. A továbbiakban nem hivatkozom rá külön, csak akkor, ha a kötet valamelyik állítását értékelem.

¹⁵ *Magyar Nagylexikon*, 2003: 491.

¹⁶ Kádár, 1959: 9.

¹⁷ Kádár, 1942a: 8.

¹⁸ *Pallas Nagy Lexikona*, 1893: 480.

¹⁹ Kádár, 1959: 19.

²⁰ Kádár, 1936.

²¹ Szélpál, 1938: 4.

²² T. J., 1938: 10.

²³ B. B., 1939: 23.

²⁴ Idézi Szenczi, 2010: 43.

²⁵ Idézi Szenczi, 2010: 41.

²⁶ Miklóssy, 1987: 21.

²⁷ Szenczi, 2010: 52–53.

²⁸ Paksa, 2013: 349.

²⁹ *Magyarság Útja*, 1941: 8.

³⁰ ÁBTL 4.1. A-704. 10–11.

³¹ Szárszó, 1993: 253.

³² BFL XXV. 1a. Nb. 1538/1945/5. 5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.

³³ Ezekről lásd ÁBTL 3.1.9. V-118738. 19. Fodor József tanúvallomása, 1945. április 25.

³⁴ BFL XXV. 1a. Nb. 1538/1945/5. 84.

³⁵ Szenczi, 2010: 62.

³⁶ Kádár, 1941: 6.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 33–35. Jelentés Kádár Lajos: „Ártatlanok” című színdarabja ügyében lefolytatott nyomozásról, 1945. április 28.

³⁸ Kádár, 1936. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

³⁹ Kádár, 1944. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

⁴⁰ Kádár, 1942a. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 33–35. Jelentés Kádár Lajos: „Ártatlanok” című színdarabja ügyében lefolytatott nyomozásról, 1945. április 28. Az egykori közigazgatási szakember, majd kereskedelmi magántisztviselő Kocsis

József könyve rendkívül gyenge iromány, amely a méhek társadalmának tökéletességét hirdeti, és megpróbál valamiféle analógiát ráerőltetni az emberi társadalomra. A szerző nemzetiszocialista hangvétellel és tartalommal írt a zsidóságról, amelyet a fákon élősködő zöld futóhoz, dudvához hasonlított. Majd hevenyészett statisztikai okfejtéssel a zsidók erkölcselenségét próbálta igazolni, mondván, igen nagy arányban találhatók a bűncselekmények elkövetői között. A könyv szövege szinte minden struktúrát nélkülöz, szerzője gyaníthatóan igen csekély szellemi képességekkel felvértezett műkedvelő méhészt lehetett, aki magát így jellemezte:

„Forradalmár vagyok, de a legszentebb nemzetközösségi alapon!” Kocsis, 1944: 101.

⁴² Bartha Miklós nézeteiről lásd Gyurgyák, 2001: 356–362.

⁴³ Endre László tevékenységéről lásd Vági, 2002, különösen 99–110.

⁴⁴ Vági, 2002: 87, 117.

⁴⁵ Hoffmann, 1997: 105, 173.

⁴⁶ Példának okáért az *Összetartás* című lap az alábbiakkal buzdította olvasóit az *Ártatlanok?* megtekintésére: „A magyar színpadi Jud Süst meg kellene mindenkinek néznie.” *Összetartás*, 1944: 8.

⁴⁷ A regény modern magyar fordítását lásd Feuchtwanger, 1990.

⁴⁸ A film történetéről lásd Hill, 1969: 160–171.

⁴⁹ Fischer, 1995: 363.

⁵⁰ Hill, 1969: 170.

⁵¹ Sértő, 1941a: 7.

⁵² MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele a vallás- és közoktatási miniszterhez, 1940. szeptember 9.

⁵³ Kiss Ferenc tevékenységét értékeli Sándor, 1997.

⁵⁴ A Budapesti Néppügyészség vádiratában egyenesen az áll, hogy „ez az intézmény kiragadta a magyar színészeket családi otthonukból, művész helyett iparosokat csinált belőlük, mert 8–10 betanult darabot kaptafa módjára daráltatott velük éveken keresztül”. BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. 154. A Budapesti Néppügyészség vádirata Kiss Ferenc ügyében. Bár a leírás nem egészen mentes az érzelmi elragadtatástól, de a Faluszínház története – mint majd látni fogjuk – számos tekintetben alátámasztja ezt a véleményt.

⁵⁵ *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994: 803.

⁵⁶ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Tompa Béla tanúvallomása az 1945. szeptember 3-án tartott népbírói tárgyaláson.

⁵⁷ *Budapesti Közlöny*, 1940: 7.

⁵⁸ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz ikt. sz. nélkül. A Faluszínház igazgatójának levele Pest vármegye alispánjához, 1941. április 10.

⁵⁹ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele valamennyi járás főszolgabírójának, m. város polgármesterének és község előljáróságának. 1940. szeptember 11.

⁶⁰ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele a Színészeti Kamara elnökségének, 1940. szeptember 11.

⁶¹ A Faluszínház 1940/41-es idényének teljes repertoárját tartalmazó dokumentumot nem találtam, viszont a játszott színművek listáját viszonylag könnyen össze lehetett állítani Tompa Béla Endre Lászlónak és Pálházy Endrénak nemegyszer küldött beszámolóiból, a nagy tömegben fellelhető számlákból és néhány korabeli plakátból. Ezeket a Faluszínházra vonatkozó forrásanyagot őrző levéltári egység tartalmazza. MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz.

⁶² PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 1961/1941. 1940. december 12.

⁶³ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 25. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 27.

⁶⁵ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos vallomása az 1945. szeptember 3-án tartott népbírói tárgyaláson.

⁶⁶ Miklóssy, 1987.

⁶⁷ BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. Kiss Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. október 15.

⁶⁸ BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. A Budapesti Néppügyészség vádirata.

⁶⁹ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 81. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. június 23.

⁷⁰ U. J. 1944: 6.

⁷¹ *Esti Újság*, 1944: 6. Ugyanezt az állítást olvashatjuk egy másik napilapban is: *Esti Újság*, 1944: 7.

⁷² PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Cselle Lajos levele Endre László részére, 1940. december 12.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 17. Tompa Béla tanúvallomása, 1945. április 24.

⁷⁴ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Cselle Lajos levele Endre László részére, 1940. december 12.

⁷⁵ Uo. Tompa Béla gépelt meghívója, 1940. december 23.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 10. Tompa Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 19.

⁷⁷ Milisits, 2006: 361–363.

⁷⁸ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz.

- ⁷⁹ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 17. Tompa Béla tanúvallomása, 1945. április 24.
- ⁸¹ Miklóssy 1944: 6.
- ⁸² Emődý 1944: 25.
- ⁸³ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz Tompa Béla levele Endre László alispánhoz, 1941. április 10.
- ⁸⁴ U. J. 1944: 6.
- ⁸⁵ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Tompa Béla levelezőlapja Pálházy Endrének, 1941. február 7., Soltvadkert.
- ⁸⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 10. Tompa Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 19.
- ⁸⁷ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz Dr. Cseke Béla levele Géczy Andrásnak, 1941. március 2. Pálházy Endre levele dr. Cseke Bélának.
- ⁸⁸ Endre László Hóman Bálinthoz intézett, 1941. szeptember 7-i levelében a Faluszínház költségvetési támogatása mellett érvelve kérte 4000 pengő azonnali kiutalásának engedélyezését, mert „ebből az összegből kívánnám a színtársulat szállítására szolgáló társas gépkocsit megszerezni”. PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. A pénzt hamarosan folyósították is.
- ⁸⁹ Sértő, 1941a: 7.
- ⁹⁰ Sértő, 1941b: 5.
- ⁹¹ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Uher Károlynak, a Nemzeti Hitelintézet elnökének, 1941. március 6.
- ⁹² BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 57. Oláh György levele Tompa Bélának, 1941. március 22. A levél tartalmazta a megállapodás szövegét.
- ⁹³ A Csengery utca 68. szám alatti ötemeletes bérház 1911-ben épült. Az 1920-as években a Művész Színpadnak és a Zöld Szamár Színháznak adott otthont, de tartottak itt unitárius művelődési estet, komolyzenei koncerteket, művészesteket, s 1938-ban itt került sor a Volksbund der Deutschen in Ungarn megalapítására is. A második világháború után sokáig Pedagógus Művelődési Központként szolgált az intézmény, amely ma a Fáklya Klubnak ad otthont. www.terezarvos.hu; <http://artportal.hu>. (Utolsó letöltés dátuma: 2014. augusztus 14.)
- ⁹⁴ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László iktatószám nélküli levéltervezete, 1941. március 24.
- ⁹⁵ Uo. Endre László levele Dorogi Farkas Ákosnak, 1941. március 26.
- ⁹⁶ Uo. Szendy Károly polgármester levele Endre Lászlónak, 1941. március 27. Kék ceruzával az alábbi, Endrétől vagy Pálházytól származó megjegyzés olvasható a levél hátoldalán: „Milyen jellemző!”
- ⁹⁷ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 9. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ⁹⁸ PIM V-5241/30. Kádár Lajos: Börtönnapló, 19.
- ⁹⁹ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Gyenes Istvánnak, 1941. május 5.
- ¹⁰⁰ Az interpelláció és a válasz szövegét lásd *Képviselőházi Napló*, 1941: 600–602.
- ¹⁰¹ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 9. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ¹⁰² BFL XXV. 1.a. Nb. 3039/1945. 15. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 24.
- ¹⁰³ Uo. 130. A Népbíróság sajtóosztály vezetőjének levele a Népügyészségnek, 1945. szeptember 11.
- ¹⁰⁴ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 264–309. Az 1944-es *Ártatlanok?* kapcsán a továbbiakban erre a szövegre hivatkozom.
- ¹⁰⁵ Uo. 6. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.
- ¹⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 25. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 27.
- ¹⁰⁷ Sértő, 1941a:7.
- ¹⁰⁸ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Kolosváry-Borcsa Mihálynak, 1941. március 6.
- ¹⁰⁹ Kádár, 1942b. A továbbiakban erre hivatkozom a *Kujtorgó lelkek* bemutatásakor.
- ¹¹⁰ Szenczi, 2010: 48.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-118738

Kádár Lajos és társainak anyaga

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-704

Magyar írók értekezlete. I. kötet

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV Népbírósi eljárások iratanyaga

1.a. Nb 1538/1945/5.

Kádár Lajos és társainak ügye

1.a. Nb 3039/1945

Dövény Nagy Lajos ügye

1.b. Nb 4077/1945

Kiss Ferenc ügye

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

XXI.4-b Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai

1945. XX. 10527. 112. d.

Tompa Béla Faluszínháza

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)

V-5241/90. Kádár Lajos: Börtönnapló

Nyomtatásban megjelent források

Budapesti Közlöny, 1940

A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 19.718/1940. III. 2. számú rendelete.
Budapesti Közlöny, október 24.

Képviselőházi Napló, 1941

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.
IX. kötet. Budapest, Athenaeum Kiadó.

Magyar Nagylexikon, 2003

Magyar Nagylexikon. Tizenhetedik kötet. *Szp–Ung.* Főszerkesztő: Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó.

Magyar Színházművészeti Lexikon, 1994

Magyar Színházművészeti Lexikon. Főszerkesztő: Székely György. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pallas Nagy Lexikon, 1893

A Pallas Nagy Lexikona. I. kötet. *A–Aradmegye.* Központi szerkesztő: Bokor József. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomda Rt.

Sajtó

-
- Bágyoni, 1944
Bágyoni Váró Andor beszámolója az „Ártatlanok” bemutatójáról. A magyar Jud Süss. *Magyarság*, június 17.
- B. B., 1939
B. B.: Beszélgetés Kádár Lajossal. *Magyar Nemzet*, február 12.
- Emödy, 1944
Emödy Zoltán: A megújult Madách Színház. *Tolnai Világlapja*, június 28.
- Esti Újság*, 1944
Dövényi Nagy Lajos beszél az „Ártatlanok?”-ről. (A szerző nincs feltüntetve.) *Esti Újság*, június 13.
- Kádár, 1941
Kádár Lajos: Elégtétel. *Magyarság Útja*, február 7.
- Magyarság Útja*, 1941
A „Tücsök” művésztje. (A szerző nincs feltüntetve.) *Magyarság Útja*, február 28.
- Pesti Hírlap*, 1944
Ártatlanok: A Madách Színház bemutatója. *Pesti Hírlap*, június 17.
- Miklóssy, 1944
Miklóssy Lajos: Ártatlanok. Bemutató a Madách Színházban. *Magyarország*, június 16.
- Miklóssy, 1987
Kádár Lajos levelesládájából. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Miklóssy János. *Kritika*, 11. sz.
- Összetartás*, 1944
Az „Ártatlanok” első jubileuma. (A szerző nincs feltüntetve.) *Összetartás*, július 7.
- Sértő, 1941a
Sértő Kálmán: Ártatlanok? *Magyarság Útja*, március 7.
- Sértő, 1941b
S(értő) K(álmán): Körömmel és foggal. *Magyarság Útja*, március 28.
- Szélpál, 1938
Szélpál Árpád: „Tyukász Péter”. *Népszava*, február 6.
- T. J., 1938
T. J.: Kádár Lajos: Tyukász Péter. *8 Órai Újság*, február 9.

U. J., 1944

U. J.: Ártatlanok? A Madách Színház megnyitása. *Esti Újság*, június 16.

Hivatkozott irodalom

Borbándi, 1983

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski Kiadó.

Fischer, 1995

Fischer, Klaus P.: *Nazi Germany. A New History*. London, Constable Press.

Gajdó, 2011

Gajdó Tamás: Színházi diktatúra Magyarországon 1919–1962. In *Színház és diktatúra a 20. században*. Szerkesztette: Lengyel György. Budapest, Corvina Kiadó – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. 338–382.

Gajdó, 2012

Gajdó Tamás: Az utolsó színházi őrségváltás 1944-ben. *Színház*. 2012. január. www.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36280:az-utolso-szinhazi-rsegvaltás-1944-ben&catid=62:2012-január&Itemid=7. (Utolsó letöltés: 2014. május 28.)

Gyurgyák, 2001.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

Gyurgyák, 2009

Gyurgyák János: Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó. 449–473.

Hill, 1969

Hill, David Stewart: *Film in the Third Reich. A Study of the German cinema 1933–1945*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Hoffmann, 1997

Hoffmann, Hilmar: *The triumph of propaganda. Film and National Socialism, 1933–1945*. Providence–Oxford, Berghahn Books.

Huhák, 2013

Huhák Heléna: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti”. Dövényi Nagy Lajos portréja. *Kommentár*, 6. sz. 61–75.

Feuchtwanger, 1990

Feuchtwanger, Lion: *Jud Süß*. Budapest, Árkádia Kiadó.

Kádár, 1936

-
- Kádár Lajos: *A dóni halálbánya*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Kádár, 1942a
Kádár Lajos: *Taposóka*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Kádár, 1942b
Kádár Lajos: *Kujtorgó lelkek*. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt.
- Kádár, 1944
Kádár Lajos: *Tyukász Péter*. Harmadik kiadás. Budapest, Magyar Élet Kiadó.
- Kádár, 1959
Kádár Lajos: *Kolomp szól a ködből...* Budapest, Móra.
- Kocsis, 1944
Kocsis József: *Méh és ember*. Pécs, Rákóczi Nyomda.
- László, 2012
László Ferenc: Sötétség nyílt színen – színház és antiszemitizmus. *Magyar Narancs*, augusztus 31. http://www.magyararancs.hu/szinhaz/sotetseg-nyilt-szinen-szinhaz-es-antiszemitizmus_81507. (Utolsó letöltés: 2014. április 3.)
- Milisits, 2006
Milisits Máté: Budapest-Kispest Központi Református Egyházközség. In *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. I. kötet. Szerkesztette: Kósa László. Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 361–363.
- Paksa, 2013
Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Papp, 2012
Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Sándor, 1997
Sándor Tibor: *Őrségváltás után: zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*. Budapest, Magyar Filmintézet.
- Szárszó, 1993
Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Harmadik kiadás. Budapest, Püski Kiadó.
- Szenczi, 2010
Szenczi Ibolya: *Kádár Lajos élete és munkássága a népi írói mozgalom tükrében*. Csongrád, szerzői kiadás.

Ungváry, 2012

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest, Jelenkor Kiadó – OSZK.

Vági, 2002

Vági Zoltán: Endre László: Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In *Tanulmányok a holokausztról*. II. kötet. Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, Balassi Kiadó. 81–153.

Egy embermentő kálváriája

In memoriam dr. Pétery János
(1892–1975)

Napi munkám során éppen a Magyar Nemzeti Bank egykori alkalmazottaival, illetve a trianoni Magyarország volt pénzügyi szakembereivel kapcsolatos állambiztonsági iratokat tanulmányoztam, amikor a kezembe került dr. Pétery János vizsgálati anyaga.¹ Bevallom őszintén, sosem hallottam addig a nevét, nem tudtam róla semmit. Ahogy a dossziét kezdtem olvasni, azt gondoltam, ez is egy újabb, az egykori magyar állambiztonság által kreált kémügy. Ebben nem tévedtem, viszont ahogy egyre jobban elmélyültem a dokumentumok tanulmányozásában, jöttem rá, hogy itt sokkal többről van szó. Egy olyan ember története bontakozott ki előttem, akinek életében szinte az egész huszadik századi magyar történelem nagy sorsfordulói benne voltak. Ugyanakkor a második világháború alatti bátor tettei az utókor számára teljesen ismeretlenek maradtak, méltatlanul elfelejtődtek. Írásomban elsődlegesen az eddig róla és tevékenységéről a különböző forrásokból összegyűjtött adatokat szeretném közreadni. Célom elsősorban az volt, hogy megismertessem személyét, és ezáltal adózzak emlékének és a magyarországi holokauszt idején tanúsított bátorságának, valamint bemutassam a Rákosi-korszak idején történt meghurcoltatását.

I. Pétery János életútja a vészkorszakig

Pétery János 1892-ben – a Bottensteinről 1887-ben Balogra magyarosított² – katolizált zsidó textilkereskedő, Balog Ágoston³ fiaként látta meg a napvilágot. Érettségije megszerzése után apja Svájcba küldte, hogy a Sankt Gallen-i kereskedelmi főiskolán⁴ könyvelési, banki, valamint áruismeretet tanuljon. Valószínűleg ekkor került kapcsolatba svájci üzletemberekkel, akik további életében meghatározó szerepet játszottak. Apja 1911-ben bekövetkezett halála után kénytelen volt hazatérni, ezután lett gyámja dr. Pétery János⁵ bankár, akinek vezetéknevét a későbbiekben fel is vette. *„1914-ben kitört a szerencsétlen első világháború, s engem júniusban a 64-ik gyalogezredhez Szászvárosba⁶ vezényeltek. Innen az északi frontra kerültem századdal. Emlékszem jól, mennyire le voltunk mind – osztálykülönbség nélkül – hangolva, és minden lelkesedés nélkül, vontatottan teljesítettük a parancsot, hogy harcoljunk a nagy Orosz Birodalom ellen, amelyet céltalannak és kilátás nélkülinek láttunk. Mégis menni kellett [...] A nagy lemergi csata⁷ után, amit a József főherceg⁸ hadteste vesztett el, nekünk is vissza kellett vonulnunk. Én akkor már feldspitalban⁹ feküdtem súlyos térdízületi gyulladással. Ezek után nem is mentem vissza a frontra!”¹⁰* – emlékezett vissza néhány évtizeddel később.

A „nagy háború” után államtudományi és jogi doktorátust szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen,¹¹ majd visszatért korábbi munkahelyére, a Fővárosi Takarékpénztárba, azt követően pedig a Lipótvárosi Takarékpénztárnál folytatta pályafutását mint a deviza- és a tőzsdei ügyek intézője. Péteryt a húszas évek második felében több sorscsapás is érte, a nagy gazdasági világválság kezdetén a Lipótvárosi Takarékpénztárnál betöltött állását veszítette el, majd a házassága is felbomlott. Tulajdonképpen kényszerűségből lett önálló tőzsdebizományos, s elsősorban a Magyar Nemzeti Bank megbízásait teljesítette, így került hivatali kapcsolatba Baranyai Lipóttal,¹² aki akkor a bankosztály igazgatója volt. Később így jellemezte kapcsolatukat: *„Neki kellett jelenteni, hogy kik az eladók vagy kik a vevők, a hangulatról, a pénzkeresletről, stb., szóval a tőzsdei helyzetről.”¹³*

1936-ban újra megnősült, feleségül vette Hendrich Edméé-t, s két gyermekük született: János 1937-ben, András 1939-ben. „1940-ben részben feleségem hozományából apósom, Hendrich Antal¹⁴ műépítész tanár segítségével és részben saját megtakarított pénzemből építettem a Tulipán utca 15. [számú] villát, ahol kitelepítésemig laktam”¹⁵ – állította az 1950-es évek elején.

II. Az embermentő tevékenység

Az 1951-ben elhagyni kényszerült villában hat lakás volt, amelyek közül egyben a Pétery család élt, a többi ingatlant pedig bérbe adták. Talán furcsának tűnik, hogy egy lakóháznak ilyen nagy jelentőséget tulajdonítunk, persze elsődlegesen nem az ingatlan érdekes számunkra, hanem annak lakói. Itt lakott 1940-től Friedrich Born¹⁶ svájci üzletember, aki a 1944. május végétől 1945. januárig a Nemzetközi Vöröskereszt svájci delegátusa volt, s akinek segítségével jutott anyagi támogatáshoz a vészkorszak idején a Sztehlo Gábor¹⁷ vezette gyermekmentő hálózat. A szervezet munkájában „mint a Nemzetközi Vöröskereszt Budai Gyermekakciójának helyettes vezetője”¹⁸ Pétery János is részt vett. S talán az sem véletlen, hogy az ún. B szekcióban tevékenykedett, ami elsősorban a faji törvények miatt zsidónak minősült, keresztény gyerekek¹⁹ védelmével foglalkozott. Ugyanakkor ismeretségét és társadalmi kapcsolatait felhasználva keresett menedéket a rászorulóknak, ahogyan arról az alábbi levél is tanúskodik: „Kedves Főorvos Úr! Tegnap beszélgetésünkre való hivatkozással kérem e sorok átadóját, aki egy bevonult alkalmazottam felesége [...] 3 hónapos csecsemőjével a vezetése alatt álló intézetbe felvenni szíveskedjék.”²⁰ Ugyanakkor „a nyilas rémuralom alatt [...] a Gyermekakció irodájához forduló üldözött anyák és gyermekek százainak nyújtott segítséget, s az Ön részéről minden társadalmi osztályhoz és minden felekezethez tartozó segélyre szorultakkal szemben mindig a legmesszebbmenő jóindulatot és segíteni akarást tapasztaltam, még olyan esetekben is, amikor Önre nézve életveszéllyel járt.”²¹

De nemcsak menedéket keresett és nyújtott a rászorulóknak, hanem befolyását felhasználva menleveleket is szerzett a zsidótörvények által sújtott személyeknek. „Mélyen Tisztelt Doktor Úr! Ön kérésemre volt szíves magam és családom portugál védettsége ügyében a legnehezebb időkben ajánló sorokat írni Dr. Gulden Gyula²² öméltóságához, Portugália budapesti consuljához. Nyilvánvaló, hogy fenti ajánló sorok eredményeképpen egyelőre kislányom, Gelléri Zsuzsika angol-francia nyelvmesternő, portugál védőlevelet kapott. Engedje meg mélyen tisztelt Doctor úr, hogy jelen soraimmal a leghálásabb köszönetemet és nagybecsülésemet fejezzem ki Önnek, azért az emberbaráti, becsületes és készséges segítségért – tolmácsoljam magam és családom nevében, egy soha el nem múló jó érzést – amivel felkérésemre azonnal rendelkezésemre állott. Büszke vagyok Önre mint emberre és büszke vagyok Önre mint kollégára”²³ – írta Péterynek a levélben említett kislány édesapja, Gelléri Géza. Néhány nappal később pedig felesége és saját maga ügyében kérte Pétery János közbenjárását: „Mint legutóbb Önhöz intézett soraiban jeleztem, kisleányom megkapta a portugál védőlevelet, míg magam és feleségem kérvénye erősen kétségesnek jeleztetett [...] úgy érzem, hogy helyesen cselekszem, ha ismételten az Ön jóindulatához és előzékenységéhez fordulok mélyen tisztelt Doctor úr, és arra kérem, ha nem okozok vele különös kényelmetlenséget, legyen kegyes Öméltóságát délután telefonon felhívni, és a fenti könyvre²⁴ való hivatkozással ügyemet ismételten jóakarató figyelmébe ajánlani, érzem, hogy ez nagyot lendítene dolgomon, – maga a védőlevél elnyerése pedig jelen és az elkövetkező időkben életbe való fontosságú részemre. Nagyon-nagyon kérem Önt Doctor úr, ne vegye rossz néven zaklatásomat, a szorongattatások óráiban kihez forduljak, ha nem a becsületes emberhez?”²⁵

Az embermentők áldozatos munkájában résztvevők, így Pétery János is – állandóan az életüket kockáztatták, mivel a Jó Pásztor Egyesület munkáját a Gestapo folyamatosan figyeltette, amint erről a V-10 fedőszámú Gestapo-ügynök²⁶ jelentése is tanúskodik: „A »Jó Pásztor« protestáns misszióegyesület rendkívül sokat tesz a zsidók lelki és szellemi

védelméért. Minden reggel 8 és 9 óra között úgynevezett ájtatosságokat tartanak, amin csak az egyesület legszűkebb köréhez tartozó munkatársak és természetesen zsidók vehetnek részt. A legtöbb ezen részt vevő zsidó, akit a B-egyen a bibliaórákról még mint sárgacsillag viselőket ismert, már nem hord csillagot [...]27 ez az egyesület a zsidóknak nemcsak a szellemi, hanem a világi érdekeit is figyelembe veszi. A jelenlegi helyzetben (»konjunktúrában«) minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy amennyi zsidót csak lehet a sárgacsillag viselése alól mentesítsenek. Vannak saját embereik a Belügyminisztériumban, akik segítenek nekik. Továbbá mindent megtesznek azért, hogy az »eltűnt« személyek, tehát a foglyul ejtett zsidók tartózkodási helyét kiderítsék.”28

A front Budapest felé közeledtével Pétery János gyermekeit biztonságba helyezte, fiai Quandt Richárd29 családjával együtt a Budavári Sziklapincében vészelték át az ostromot. Pétery János azonban továbbra is a Tulipán utcai villában maradt, ahova Friedrich Born 1944 karácsonyán a fővárosban dúló heves harcok miatt a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága svájci delegátusi székhelyét áttette. A következő heteket 1945 nyarán ekképpen idézte fel a svájci diplomata: „Tevékenységet két munkatársammal együtt a lakásomba helyeztem át, amelynek jó légöltalmi pincéje volt. December 28-án, csütörtökön akna robbant a lépcsőháznak annál a falánál, amely előtt éppen álltam. Az eseményt azért említem, mert akkortájt Svájcban elterjedt, hogy súlyosan megsebesültem. A telefon alig vagy nem működött, s egyre nehezebb lett bárkivel kapcsolatot tartani. Szombaton délelőtt 11 óra körül, mint derült égből a villámcsapás, szörnyűséges ösztűz vette kezdetét. Néhány – valószínűleg igen nagy – ugrással menedéket kerestem a pincében. A vészkijáratot akna rombolta szét. Minden, a házat vagy a kertet ért becsapódás ezen a nyíláson por- és kőfelhőt zúdított a pincébe. A becsapódások állandó remegést és reszketést okoztak. A pincében tartózkodó tizenhat ember az egyik sarokban, szorongva bújt össze. A tűzhatag majdnem egy teljes óráig tartott. A ház vigasztalan képet tárt elénk: mindegyik lakást találat érte. Lakásomból a mélybe szakadt egy szoba, a lépcsőház és a lakás bejárata súlyos károkat szenvedett. A szomszéd házak, s egyáltalán az egész negyed szörnyű látványt nyújtott. A kiköltözésről kellett döntenem, mert innen lehetetlen volt kapcsolatot tartani és feladatokat teljesíteni. Elhatároztam, hogy előkészített szállásomba, a várbeli Sziklakórházba költözöm be. Ott a minisztériumok, a német és magyar főparancsnokság közelében leszek. Hátizsákkal és kézibőrönddel indultam a várnegyedbe. Az úton a szörnyű pusztítás újabb és újabb képeivel találkoztam. Mindez fájdalmas gondolatokat ébresztett bennem feladott otthonom iránt, melyben minden kedves és drága volt nekem.”30

Pétery János azonban az ostrom végéig a romos villában tartózkodott, és segítette a bujkálni kényszerülőket, így például König Miksa banktisztviselőt, aki az alábbiakat írta minderről: „...1944. október közepétől Buda felszabadulásáig a Nemzetközi Vöröskereszt II. Tulipán utca 15. sz. székházában tartózkodtam [...] ezen idő alatt dr. Pétery János úr háztulajdonos részéről minden tekintetben a legnagyobb előzékenységet és jóindulatot tapasztaltam. Az akkori súlyos időkben mindent elkövetett, hogy személyem teljes biztonságban legyen, és vállalta a kockázatot, amit magatartása esetleg számára jelenthetett volna.”31

Sztehlo Gábor evangélikus lelkész igazoló levele dr. Pétery János embermentő tevékenységéről

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
DÉLÉGATION EN HONGRIE

Rappeler dans la réponse

A NEMZETKÖZI VÖRÖSKERESZT
Magyarországi Delegációjának
védelme alatt álló
GYERMEKAKCIÓ

BUDAPEST, 1945. május hó. 7-én.

Pétery János dr. urnak.

Budapest.

Tulipán utca 15.

"Tulirott evangélikus lelkész mint a Nemzetközi Vöröskereszt támogatójával működő "Jó Pásztor" Alapítvány Gyermekekakciójának vezetője, igazolom, hogy Ön a nyilas rémuralom alatt, mint az akció helyettes vezetője fejtette ki tevékenységét. Ebben a minőségben mindenkor a legkészségesebb és nem egyszer életét kockáztató tevékenységű volt. Több száz gyermek és édesanyja köszönheti a megmentett életét munkájának.

Öszinte tisztelettel:

[Handwritten signature]
ev. lelkész.
A Gyermekekakció vezetője.

III. A kitelepítés és következményei

A Pétery család tagjai azon szerencsések közé tartoztak, akik Budapest ostromát túléltek, s bár a romos villába visszaköltözni nem tudtak, a család azonban ismét együtt lehetett. Azt gondolhatnánk, hogy a béke beköszöntével ahogy Magyarország esetében, úgy a Pétery család életében is új korszak kezdődött. Valóban, csakhogy a következő évtized még sok megpróbáltatást tartogatott számukra. Ugyanis a háború után Pétery János, „*tekintettel a már hosszantartó tőzsdei üzlettelenségre*”,³² tőzsdeügynöki tevékenységét megszüntette, viszont a koránál fogva nagyon nehezen jutott álláshoz, így a család megélhetése is veszélyben forgott, és a házukat is rendbe kellett hozni, hiszen lakhatásukat is meg kellett oldani.

*„1945-ben nyolc belövéstől romos villámat betegen, házilag – családom összes tagjaival –, saját két kezem munkájával tettem újra lakhatóvá.”*³³ A villát tehát sikerült saját erejükből újjáépíteni, és a lakásokat ismét kiadni. Többek között itt bérelt lakást Meinrad Falser³⁴ osztrák követségi tanácsos, később „politikai ügyvivő”, akinek megbízatása az volt, hogy előkészítse a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatfelvételt. De itt lakott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai katonai missziójának egyik őrnagya és Edward Philip Southby³⁵ angol diplomata feleségével 1947-től, valamint a híres tolmács, Lomb Kató is.³⁶

A családfő „több ízben sikertelenül próbálkozott könyvelői álláshoz jutni”, és csak 1951 májusában kapott munkát a Nyersbörgyűjtő és Kereskedelmi Vállalatnál. Öröme azonban nem sokáig tartott, mivel 1951 júniusában értesítették őket, hogy mint nem kívánatos elemeknek el kell hagyniuk Budapestet, s számukra kényszerlakhelyet jelöltek ki Mezőberényben, a Rákosi Mátyás utca 14-ben. Miközben a család a Magdolnavárosi pályaudvaron³⁷ az indulásra várakozott, a kitelepítettek között az a hír terjedt el, hogy ténylegesen valahova Romániába viszik őket, sőt voltak, akik tudni vélték, hogy a Szovjetunióba.

*„Hosszú, zötykölődő, egész éjszakán át tartó utazás után Mezőberényben szálltunk ki [...] Hála Istennek, még Magyarországon voltunk”*³⁸ – idézte fel később a nehéz napokat Pétery János András nevű gyermeke. Az, hogy Magyarországon vannak, csak pillanatnyi megnyugvást jelentett a korábbi életétől és a minden vagyonától megfosztott család számára, mivel a kitelepítésük idején ügynöki bizalmas nyomozás³⁹ alapján 1952. május 16-án Pétery Jánost az Államvédelmi Hatóság őrizetbe vette. A nyomozást ugyan nem ellene, hanem még két évvel korábban Baranyai Lipót ellen indították. Azonban az ügyben foglalkoztatott „Halász” fedőnevű ügynök⁴⁰ jelentései alapján Pétery János is az állambiztonság látókörébe került: *„...Southby volt angol kereskedelmi attasé 1947 elején megkért engem arra, hogy magyarul tanítsam. Az első alkalommal, amikor a Tulipán utcai lakására felmentem, láttam meg Pétery arcképét az egyik szobában, és akkor tudtam meg, hogy a villa tulajdonosa és Southby házigazdája, Pétery János. Pétery lakásán én egy alkalommal voltam, 1950 elején, amikor meghívott. Ekkor említette azt, hogy Southby valamilyen üzenet közvetítését vállalta a részére. [...] Pétery János járt nálunk és ismertette Baranyai Lipót egy tanulmányának tartalmát, melyet Southby /budapesti angol követségi tisztviselő/ útján kapott meg. A tanulmány, melyet Pétery – a házkutatásoktól való félelmében – elégetett, foglalkozik Kelet-Európa és a Szovjetunió múltjának, jelenének és jövőjének történelmi kutatásával...”*

A vizsgálati fogsága idején harminc esetben hallgatták ki, majd 1952. szeptember 8-án „*kémkedés és valutaüzérkedés alapos gyanúja miatt*” ügyét átadták a budapesti államügyészségnek. A kémkedés esetében persze nem jelentett egyebet, mint Baranyai Lipóttal való néhány levélváltást; a devizagazdálkodást pedig úgy sértette meg, hogy a még megmaradt vagyona egy részét, illetve néhány ismerőse egyéb értékeit külföldre juttatta. *„Ezért 10 /tíz/ évi börtönre, mint főbüntetésre, 10 /tíz/ év közügyektől eltiltásra, és vagyonelkobzásra, mint mellékbüntetésre”* ítélte a bíróság.⁴¹

„1952. május 16. óta vagyok börtönben! Tehát 46 hónap óta szenvedek ártatlanul! Tavaly április 9-ig a Márianosztrai börtönben, majd azt ott szerzett tüdőbajommal kerültem eleinte a Mosonyi utcai Központi Kórház tüdőosztályára, majd onnan tavaly július havában a Váci Börtön kórházába, ahol jelenleg is kórházi kezelés alatt állok”⁴² – írta Pétery János a Legfelsőbb Bírósághoz címzett panaszában.

Többszöri perújítási és kegyelmi kérvénye⁴³ ellenére büntetését nem enyhítették, viszont az 1956-os forradalom alatt sikerült kiszabadulnia a váci börtönből, majd Ausztriába ment, ahova később a családja is követte. Ausztriában folytatta emberbaráti tevékenységét, ugyanis a First Aid for Hungary Segélyszervezet munkatársaként segítette a hazájából menekülteket. A Magyarországról érkező aggasztó hírek – a forradalom bukása, majd a szovjet katonai beavatkozás és a szabadságharc leverése, valamint a megtorlástól való félelme – miatt döntött úgy, hogy a család elhagyja Ausztriát, és 1957 elején az Amerikai Egyesült Államokba távoztak. Itt, távol a hazájától hunyt el 1975-ben Pétery János, az embermentő.

Dokumentum

A Nemzetközi Vöröskereszt köszönetnyilvánítása Pétery Jánosnak, 1946. augusztus 2.

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának
Hadifoglyokat Segélyező Központi Ügynöksége

Genf, 1946. augusztus 2.

Pétery János úrnak
Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Küldöttsége
Budapest

Tisztelt Uram!

A budapesti küldöttség tevékenységéről szóló jelentésben képviselőnk, Schmidlin úr kiemelte, hogy milyen nagyra értékelte magyarországi képviselőnknek nyújtott készséges és hatékony segítségüket.

Most, hogy küldöttségünk rövidesen befejezi magyarországi tevékenységét, a Vöröskereszt Genfben működő Nemzetközi Bizottsága nevében szeretném elismerésünket és köszönetünket kifejezni együttműködésükért és a munkánkban való aktív részvételükért.

Tisztelettel:

Dr. R. Voegeli
A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága
Küldöttségi Osztályának vezetője

[ÁBTL 2.5.6. 05733/1951. Az eredeti iratról készült betűhív, franciából fordított, Dr. R. Voegeli aláírásával ellátott másolat. A levelet fordította: Pőcz Erzsébet.]

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
AGENCE CENTRALE DES PRISONNIERS DE GUERRE

Rappeler dans la réponse:

PG/sr

GENÈVE, le 2 août 1946.

Chèques postaux 1.5527
Téléphone 4 23 05
Télég. "INTERCROIXROUGE"

Monsieur Janos PÉTERY
c/o Délégation du Comité international
de la Croix-Rouge
B U D A P E S T

Monsieur,

Dans le rapport général sur les activités de la délégation de Budapest, M. Schmidlin, notre délégué, a tenu à nous faire savoir combien il avait apprécié le concours bénévole et efficace que vous avez apporté à notre représentation en Hongrie.

Aussi, au moment où les activités de cette délégation viennent de prendre fin, tenons-nous à vous exprimer, au nom du Comité international de la Croix-Rouge à Genève, notre vive reconnaissance pour votre collaboration et la part active prise à notre travail.

Veillez agréer, Monsieur, l'assurance de nos sentiments les meilleurs.

S. R. Voegeli
Dr R. Voegeli

Chef de la Division des Délégations
du Comité international de la Croix-Rouge

¹ ÁBTL 3.1.9. V-93055.

² „...*apja belügyminiszteri engedéllyel – 7927/1887. sz. – Bottensteinről Balogra magyarosította nevét.*” ÁBTL 2.5.6. A-00659/1951.

³ „...*apja és apai nagyszülei zsidók voltak.*” Uo.

⁴ A St. Gallen-i akadémiát 1898-ban alapították, ahol kereskedelmi, közigazgatási és közlekedési ismereteket oktattak. Az intézmény 1911-ben kereskedelmi főiskolai (Handelshochschule) rangra emelkedett. Lásd erről bővebben: Szögi, 2000.

⁵ „Teljes korúság a személy életkora 24. évének elteltével éretik el. A nőkre nézve az 1874. évi XXIII. törvénycikk intézkedései érintetlenül maradnak.” Az 1877. évi XX. törvénycikk a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről. Vagyis jogilag nagykorúvá akkor vált egy személy a dualizmus korában, amikor betöltötte a 24. életévét. Ez mind a férfiakra, mind pedig a nőkre egyaránt vonatkozott.

⁶ Ma Orastie (Románia).

⁷ A galíciai hadjárat részét képező sorsdöntő második leMBERGI csata után, 1914. szeptember 12-én elrendelt általános visszavonulásról van szó.

⁸ Habsburg-Toscanai József Ferdinánd főherceg (Salzburg, 1872. május 24. – Bécs, 1942. augusztus 25.) osztrák főherceg, császári és királyi vezérezredes.

⁹ Tábori kórház: „A hadra kelt sereg betegeinek és sebesültjeinek első intézményi kezelésére felállított mozgó egészségügyi intézet.” Szijj (főszerk.), 2000: 649.

¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-93055. 148–149.

¹¹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődje 1921-től viselte a Pázmány Péter Tudományegyetem nevet, előtte (1872–1921) Budapesti Tudományegyetemnek hívták.

¹² Baranyai Lipót (Bélye, 1894. augusztus 7. – Frankfurt am Main, 1970. január 20.) pénzügyi szakember, aki jogi diplomája megszerzése után a közigazgatásban, majd az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott. 1921-ben lett a Magyar Nemzeti Bank jogtanácsosa, 1928-tól az ügyésze, 1935-től helyettes igazgatója, 1936-tól vezérigazgatója, 1938–43 között – nyugállományba vonulásáig – pedig az elnöke. A németek 1944. március 19-én letartóztatták, fogságukból 1944 októberében szabadult. 1948-ban érvényes útlevéllel elhagyta az országot, ezt követően Angliában élt, s Londonban a Bank of England könyvtárában dolgozott, majd kivándorolt az Egyesült Államokba. 1951–59-ben a Világbank munkatársa volt, később visszatért Európába, s haláláig a frankfurti Deutsche Banknál tevékenykedett.

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-93055. 155.

¹⁴ Hendrich Antal (Cegléd, 1878 – Budapest, 1960), építész, aki a népi motívumokkal ötvözött magyar szecesszió és art deco kiváló mestere, több középület (Japán Követség rezidenciája) és lakóház (Fészek utca 4. sz. alatti nyeregház) tervezője, valamint az Iparművészeti Főiskola tanára volt.

¹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-93055. 150.

¹⁶ Friedrich Born (Langenthal, 1903. június 10. – 1963. január 14.) üzletember, 1936-tól a budapesti Svájci Kereskedelmi Kirendeltség vezetője, majd a Nemzetközi Vöröskereszt svájci delegátusa 1944 májusa és 1945 januárja között. Lásd erről bővebben: Born, 2004.

¹⁷ Sztelho Gábor (Budapest, 1909. november 25. – Interlaken der Oberhasli [Svájc], 1974. május 28.) evangélikus lelkész, a magyar népfőiskolai mozgalom megalapítója, aki 1944 tavaszán az evangélikus egyháztól azt a megbízatást kapta, hogy a református egyházzal közösen a „Jó Pásztor Egyesületen” keresztül szervezzen a rászorulóknak mentőakciókat. A svájci Vöröskereszt anyagi támogatásával gyermekotthonokat hozott létre lakásokban, villákban, családi házakban, s ezzel kb. 2000 embert mentett meg. Felesége és gyermeke 1956-ban elhagyta az országot, 1962-ben pedig Sztelho Gábor is követte őket. Haláláig Svájcban lelkészként tevékenykedett.

¹⁸ Barrey Emilné (A Nemzetközi Vöröskereszt „B” Gyermekakciójának volt irodavezetője) 1945. május 7-i levele Pétery Jánosnak. ÁBTL 2.5.6. 05733/1951.

¹⁹ 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről. „A jelen [9.] § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja. Az, akinek két nagyszülője született az izraelita hitfelekezet tagjaként, nem esik a zsidókkal egy tekintet alá, ha ő maga keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s e mellett mind a két szülője házasságkötésük idejében keresztény hitfelekezet tagja volt.”

²⁰ Dr. Istvánics Józsefhez (1900–?), a Pajor Szanatórium (később Vas utcai Kórház) főorvosához intézett kérés. Budapest, 1944. december 19. ÁBTL 2.5.6. 05733/1951.

²¹ Barrey Emilné (Nemzetközi Vöröskereszt „B” Gyermekakciójának volt irodavezetője) 1945. május 7-i levele Pétery Jánosnak. Uo.

²² Dr. Gulden Gyula (Budapest, 1898. szeptember 10. – USA, 1979), a Herendi Porcelángyár Rt. vezérigazgatója volt 1926–1944 között. A második háború alatt Portugália tiszteletbeli konzulja. 1944 decemberében elhagyta Magyarországot.

²³ Gelléri Géza levele dr. Pétery Jánosnak. Budapest, 1944. szeptember 22. ÁBTL 2.5.6. 05733/1951.

²⁴ Gelléri Géza öccse, dr. Gelléri Jenő által a portugál állam részére készített vasúti-pénzügyi szakértői munka.

²⁵ Gelléri Géza levele dr. Pétery Jánosnak. Budapest, 1944. szeptember 26. Uo.

²⁶ V-10-es számú ügynök 1926. január 30-án született Budapesten. Érettségije megszerzése után Berlinbe szeretett volna egyetemre menni, feltételezhetően ezért ajánlotta fel önként szolgálatait a német titkosrendőrségnek. A Gestapo 1944 augusztusa és novembere között foglalkoztatta mint B-egyént (V-Person: Verbindungsperson vagy Vertrauensperson). 1944 végén a visszavonuló német csapatok segítségével hagyta el Magyarországot anyjával együtt, aki később Németországban megismerkedett egy magyar származású, amerikai orvossal, akivel később házasságot kötött. Ezt követően pedig a család az Amerikai Egyesült Államokba költözött. ÁBTL 3.2.4. K-1701/1.

²⁷ V-10-es fedőszámú ügynök 1944. szeptember 22-én Kurt Graupner SS-Sturmscharführernek (SS-főtörzsőrmeesternek) adott jelentése. Uo. A jelentések német nyelven íródtak, a fordítás tőlem.

²⁸ Uo.

²⁹ Quandt Richárd (1899, Gyulafehérvár – ?), pénzügyi szakember, a Nemzeti Bank vezérigazgatója, Pétery András keresztapja.

³⁰ Born, 2004: 36.

³¹ König Miksának, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank főtisztviselőjének nyilatkozata. Budapest, 1945. augusztus 15. ÁBTL 2.5.6. 05733/1951.

³² Pétery János 1947. november 25-i levele a VIII. kerületi Elöljáróságához. Uo.

³³ Pétery János 1952. április 4-én a Belügyminisztériumhoz intézet levele. Uo.

³⁴ Meinrad Falser (Lienz, Tirol, 1896. szeptember 28. – Innsbruck, 1972. június 12.), osztrák diplomata, követségi tanácsos Budapesten 1946–47-ben. 1946. február 24-től az osztrák érdekek (nem hivatalos) képviselője, 1947-től „politikai képviselője”.

³⁵ Edward Philip Southby (Tavistock, 1904 – ?), az Angol Követség kereskedelmi attaséja 1947 és 1950 között, amikor is kémkedés vádjával kiutasítják Magyarországról. ÁBTL 3.1.5. O-11196/2. 104.

³⁶ Lomb Kató (Pécs, 1909. február 8. – Budapest, 2003. június 9.), tolmács, fordító, a világ első szinkrontolmácsainak egyike. „Lomb Frigyesné szül. Szilárd Katalin. Pécsen született 1909-ben. Lomb Frigyesné nagy műveltségű nő, aki 6–7 idegen nyelven beszél. Tökéletesen beszél oroszul, görögül, angol, német olasz stb. nyelveken.” Jelentés, 1949. április 26. ÁBTL 3.1.8. Sz-858. 208.

³⁷ Ma az Angyalföldi pályaudvar.

³⁸ Pétery, 2010: 57.

³⁹ „Bizalmas nyomozás: bűncselekményre utaló tevékenység vagy mulasztás bizonyítására, illetve cáfolására alkalmas adatok megszerzésével biztosítja: a bűncselekmény megelőzését, akadályozását, korlátozását, operatív megszakítását, a büntetőeljárás kezdeményezését, vagy – kizáró okok esetén – bizalmas nyomozás megszüntetését.” ÁBTL 4.1. A-3036.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-93055. Dr. Péteri János 15.

⁴¹ Uo. 326.

⁴² BFL XXV. 4. f. 1952-002142. Dr. Pétery János.

⁴³ Uo.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.1. Operatív kartonok

Péteri János

Quandt Richárd

2.5.6. Kitiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok

05733/1951.

Pétery János kitelepítési iratai

	A-00659/1951.	Balog Gábor kitelepítési iratai
3.1.5.	Operatív dossziék	
	O-11196/2.	Angol Követség
3.1.8.	Archív számon nyilvántartott dossziék	
	Sz-858	Smith követségi tanácsos
3.1.9.	Vizsgálati dossziék	
	V-93055	Dr. Péteri János
3.2.4.	K-dossziék	
	K-144	„Halász”
	K-1701/1.	„Georgette” ügye
	K-1701/2.	„Georgette” ügye
4.1.	A-dossziék	
	A-3036	Állambiztonsági értelmező kéziszótár

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV	Népbírósi eljárások iratanyaga	
	4. f. 002142-1952	Fővárosi Bíróság titkos ügykezelés alól kivont iratai Dr. Pétery János
	60. e. 1952-002142	Fővárosi Főügyészség TÚK büntető iratok Dr. Pétery János

Nyomtatásban megjelent források

Born, 2004

Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt nemzetközi Bizottságának Genfben 1945. június. A bevezető szöveget írta, a jelentést magyarázó jegyzetekkel ellátta: Szita Szabolcs. Budapest, Velcsov Bt.

Petry, 2010

Petry, Andreas: *Driven*. H. n., k. n.

Szija (főszerk.), 2000

Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerkesztő: Szijj Jolán. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.

Sztehlo, 2009

Sztehlo Gábor emlékezete. Budapest, Magyar Mediprint Szakkiadó Kft.

Hivatkozott irodalom

Braham, 1997

Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája: a holocaust Magyarországon.* Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Karsai, 2001

Karsai László: *Holokausz.* Budapest, Pannonica Kiadó.

Koren, 1994

Koren Emil: *Sztehlo Gábor élete és szolgálata.* Budapest, Evangélikus Országos Múzeum.

Szita, 2006

Szita Szabolcs: *Értékmentés és életmentés. Eduard Benedek Brunschweiler oblatús, svájci polgár helytállása Pannonhalma háborús védenecéért.* Budapest, Velcsov Bt.

Szögi, 2000

Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.

Csatári László és az 1944-es kassai deportálások

2011 szeptemberében, pár nappal Képíró Sándor halála után, Efraim Zuroff, a Simon Wiesenthal Központ jeruzsálemi irodájának igazgatója pár soros e-mailt kapott Budapestről.¹ Az „Informátor 1944” feladó azt állította, hogy ismeri Csatári László² egykori kassai rendőrtiszt budapesti tartózkodási helyét, amit 55 ezer dollár fejében el is árulna.³ Zuroff rövid nyomozás után Budapestre utazott, és személyesen tett feljelentést a magyar ügyészi szerveknél, akik a nyomozást már másnap meg is indították.⁴ Ez volt a negyedik eljárás, amelyben Csatári 1944-es kassai szerepét vizsgálták: 1945–1946-ban Budapesten, 1947–1948-ban Csehszlovákiában és 1996–1997 között Kanadában került a nyomozó hatóságok látókörébe.

Csatári neve rögtön a háború után, egy 1945. júliusi feljelentésben előkerült.⁵ A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya először lezárta az ügyet,⁶ de fél évvel később pótnyomozást rendelt el. Ebben az eljárásban azonban Csatári már nem, csak a hatóságok által letartóztatott felettese, Horváth György, volt kassai rendőrkapitány szerepelt gyanúsítottként.⁷

Csatári ekkor már Németországban tartózkodott. Megeshet, tudott arról, hogy mindeközben Csehszlovákiában halálra ítélték. A csehszlovák népbíróság 1948. június 8-án távollétében, a nyilvánosság kizárásával tartott egynapos tárgyaláson, kizárólag az ügyészség tanúit meghallgatva, tíz perc tanácskozás után bűnösnek találta.⁸ 2013-ban Csatári hosszan és alaposan, írásban reagált a csehszlovák eljárásban felvett tanúvallomásokra,⁹ személyes véleményét pedig így foglalta össze:

„Borzasztó dolgokat mondtak el rólam, amely szörnyűségeket én nem követtem el, azokat nem tudtam volna elkövetni. [...] Amit ők elmesélnek azt csak egy félbolond szadista követhette volna el, normális ember nem. [...] Én természetesen Kassán voltam az említett időpontban, de nem voltam jelen ezeknél a bántalmazásoknál. Azt sem tudom, hogy ezeket mikor követhették el. Az is felmerült bennem, illetve a jegyzőkönyvek olvasása azt a benyomást keltette bennem, hogy az Auschwitzból visszatért, ott súlyos traumán átesett emberek egy politikailag koncepciók eljárásban találtak ki ilyen dolgokat.”¹⁰

Az elítélés alapjául szolgáló tanúvallomásokat valóban rendkívüli körülményekkel szabad csak felhasználni: a bíróság ugyanis megelegetett az ügyészség által egy-két nap alatt rögzített tanúvallomásokkal, korabeli iratokat nem használtak fel. A tárgyalási jegyzőkönyv tanúsága szerint a védőügyvéd és a bírák is teljesen passzívak voltak. „Az eljárás nagyon formális volt” – ahogy azt Balassa Zoltán történész is megállapította.¹¹

Csatári 1949 márciusában érkezett a kanadai Halifax városba. 1955-ben kanadai állampolgárságot kapott, és Montrealban telepedett le. 1996 októberében a kanadai hatóságok eljárást indítottak vele szemben, de nem háborús vagy emberiség elleni bűncselekmények, illetve Szlovákiának vagy Magyarországnak való kiadatás miatt. A kanadaiak a volt szegedi csendőrtiszt, Finta Imre ellen indított évekig húzódó, s végül sikertelen eljárásból tanulva egy jóval egyszerűbb megoldást választottak. Mivel Csatári hamis adatok bementése alapján szerezte meg a kanadai állampolgárságot, az ottani jogszabályok lehetővé tették, hogy attól megfosszák és kitoloncolják az országból.¹² Az eljárás megindult, Csatári végül azonban nem terjesztett elő érdemi védekezést, és így 1997 augusztusában elvesztette kanadai állampolgárságát.¹³ Hazatérése előtt jogi szakvéleményt kért egy magyar ügyvédtől, aki kétoldalas állásfoglalásában arról biztosította, hogy „teljességgel valószínűtlen, hogy kiadnák Szlovákiának”, illetve „Ön ellen vádat emelni Magyarországon háborús bűntett miatt nem lehet”.¹⁴ Csatári

visszaköltözött Magyarországra. Nem bujkált, saját neve alatt háborítatlanul élt Budapesten.

Az alábbi tanulmányban a kassai zsidóság gettóba zárásának és deportálásának történetén túl Csatári László 1944. március–júniusi tevékenységét mutatom be. Elsődleges forrásként használtam a Kassai Városi Levéltár (AMK) és a Kassai Állami Területi Levéltár (SOAB) korabeli közigazgatási és rendőrségi iratait, a Pohl Sándor kassai polgármester, valamint Horváth György kassai rendőrkapitány elleni magyar népbírói eljárások, továbbá a Csatárral szemben lefolytatott kanadai eljárás részlegesen rendelkezésre álló, illetve a csehszlovák hatóságok által 1947–1948-ban és a magyar ügyészség által 2011–2013-ban lefolytatott nyomozás teljes, több ezer oldalra rúgó anyagát.

Döntés a gettósításról

1944. április 7-én péntek délelőtt kulcsfontosságú értekezletre került sor a Belügyminisztérium kis tanácstermében. Az ülés tárgya a kárpátaljai zsidóság összegyűjtése volt.¹⁵ Az értekezletet Bakó László, a Belügyminisztérium politikai államtitkára nyitotta meg Adolf Eichmann jelenlétében. A megjelent rendőri és csendőri vezetőknek Bakó ismertette a 6163/1944. BM. VII. számú bizalmas rendeletet, amelynek első mondata rideg egyszerűséggel foglalta össze a következő hetek történéseit: *„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”* A rendelet alapján a „tisztogatást” területrészenként kellett végrehajtani. A zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül gyűjtőtáborokba kellett szállítani.

Bakó közölte, hogy az első kitelepítéseket a kassai VIII. csendőrkerület területéről fogják végrehajtani, és felhívta a figyelmet a németekkel történő súrlódásmentes együttműködésre.¹⁶ Az akció lebonyolítására létrehozta egy német végrehajtó törzset Munkácsra, amelynek magyar részről Ferenczy László¹⁷ és Meggyesy Lajos, az Államvédelmi Központ (ÁVK) ügyészi osztályának a vezetője lett a tagja.¹⁸ A budapesti értekezleten részt vett a kassai rendőrkapitány, Horváth György is, aki később úgy emlékezett, hogy a rendelet kiadását azzal indokolták, hogy a zsidók veszélyeztetik a hadműveleti érdekeket.¹⁹ Benyomása szerint a *„vonatkozó rendelet kutyafuttában készült. Bakó előttünk írta alá, amint a legépelésével elkészültek.”*²⁰

A kormány április 12-én visszamenőlegesen hadműveleti területté nyilvánította az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség, továbbá Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, valamint Ungvár város és Észak-Erdély egyes területeit, s ott különleges közigazgatási szabályokat vezetett be.²¹ Eszerint a hadműveleti területen működő valamennyi hivatal, testület és szervezet felett a legfelsőbb felügyeleti és ellenőrzési jogkört a hadműveleti terület kormánybiztosa látta el. A kormánybiztos feladata volt a polgári közigazgatás folytonosságának a fenntartása s mindazoknak az előfeltételeknek a megteremtése és biztosítása, amelyek a hadsereg hadműveleteinek előmozdítása szempontjából szükségesek voltak. A kormánybiztos közvetlenül rendelkezhetett az állami, törvényhatósági és községi alkalmazottakkal, akik kötelesek voltak haladéktalanul és feltétel nélkül végrehajtani a kormánybiztos rendelkezéseit. A rendelet szerint a kormánybiztos olyan ügyekben is kérhette az együttműködésüket, amelyek rendes működési körükön kívül estek. A kormánybiztos állásából felfüggeszthette azt, aki a kiadott rendelkezését késedelmesen teljesítette, vagy a rendelkezésnek nem engedelmességet. A felfüggesztett alkalmazott ellen fegyelmi eljárást, illetve, ha fegyelmi eljárásnak nem volt helye, egyéb eljárást hivatalból meg kellett indítani.²²

A rendelet kiadásának napján hívták össze az I. deportálási zóna (Kárpátalja és Észak-Erdély) rendőri, csendőri és közigazgatási vezetőit is Munkácsra, hogy ismertessék a gettózással kapcsolatos feladatokat.²³ Pohl Sándor, Kassa polgármestere és Horváth

György is részt vettek az eligazításon, ahol jelen voltak a terület polgármesterei, rendőrkapitányai, a csendőrség szárny- és kerületi parancsnokai, valamint a vármegyéek alispánjai. Az értekezleten Meggyesy Lajos elnökölt, és Ferenczy Lászlóval együtt adták ki a zsidók összegyűjtésére vonatkozó utasításokat a németek jelenlétében.²⁴

Ezen az értekezleten a polgármesterek kötelességévé tették a gettók kijelölését, ám a gettórendelet csak április 28-án, a gettósítás befejezése után jelent meg a hivatalos közlönyben.²⁵ Pohl és Horváth visszaemlékezései szerint azt is közölték velük, hogy minden város, így Kassa is, kap egy német vezetőt, akinek engedelmeskedni kell.²⁶ Ilyen német vezető volt Reiner Gottstein SS-alezredes,²⁷ a kassai és miskolci körzetekért felelős német biztonsági rendőrség és szolgálat parancsnoka (*Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD*). Ez az egység már április 1-jén felvetette a kassai csendőrkerület vezetőjének, hogy kezdjék meg a kárpátaljai falvak zsidóságának összegyűjtését, a koncentráció azonban csak április 16-án kezdődött.²⁸

A kassai zsidóság és a német megszállás

Kassa zsidóságát is váratlanul érte a német megszállás.²⁹ A német biztonsági rendőrség követelésére a kassai zsidó közösségnek három nap alatt egymillió pengőt kellett átadnia a németeknek.³⁰ Ennek biztosítására elrendelték több jómódú zsidó polgár letartóztatását.³¹ A végrehajtást a magyar hatóságokra bízták.³² A németeknek kiszolgáltatott túsokat ezután a javítóintézeti tús táborban tartották fogva.³³ A hatalmas összeget a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerült határidőre előteremteni, százötvenezer pengő hiányzott. A németek huszonnégy óra haladékot adtak a hiányzó összeg előteremtésére, különben a túsokkal „az SS-módszerek szerint járnak el”. Az összeget végül sikerült összeszedni.³⁴ Az újabb és újabb zsidóellenes rendeletek gyökeresen megváltoztatták a kassai zsidóság mindennapi életét. Sárga csillag viselésére kötelezték őket, szervezeteiket és egyesületeiket feloszlatták,³⁵ mozgási szabadságukat korlátozták, hatóságokkal való kapcsolattartásra és ügyeik intézésére pedig április elején létrehoztak egy húsztagú zsidó tanácsot.³⁶

A város zsidó lakossága rövid idő alatt megnövekedett. *„Egy nap szomorú karavánok gyalog, szekereken, taligákon érkeztek a városba. Abaúj megye egész zsidóságát Kassára koncentrálták”* – írta Görög Artúr a zsidó tanács egyik tagja későbbi visszaemlékezésében.³⁷

Jól jellemzi az akkori állapotokat, hogy amikor egy kassai zsidó orvost arra figyelmeztettek az utcán, hogy hamarosan elindul a gettósítás: *„ő vadul rám támadt, hogy csak pánikot keltek ezzel a hírrrel. Szerinte ez csupa hazugság és lehetetlenség”* – számolt be egy túlélő.³⁸ A környező településekről összesen 4006 embert szállítottak Kassára.³⁹ Egy nagyidai szemtanú így írta le az eseményt:

„Egy reggel csendőrök jöttek a lakásba, felszólítottak, hogy csomagoljunk, két hétre való élelmet vihettünk magunkkal, más semmit. Demkó Péter községi bíróségi közölte, hogy úgy készülünk, hogy ebbe a lakásba többé vissza nem jöhetünk. Édesanyám sírt, próbálta magyarázni, hogy mi idetartozunk, édesapám, nagyapám is itt élt, itt is haltak meg, miért kellene nekünk elmenni. Persze nem volt segítség. Csendőrök és rendőrök rögtön körülvették a lakást. Kimenekülni már nem lehetett. Elvezettek bennünket – körülbelül 90 zsidót – a község házára, ott levetkőztettek, hogy nincs e valami eldugott holmink. Mindent elvettek karórákat, bőrtárcákat, ruhaneműt. Volt egy zálogcédulám azt is elvették.”⁴⁰

A kassai gettó kijelölése

A belügyminisztériumi rendelet szerint a zsidó lakosságot elsődlegesen a városok azon részén kellett elhelyezni, ahol zsidók tömegesen laktak. Április 21-én Pohl ezt a helyet a

kassai zsidó tanáccsal és a zsidó ügyekben (mentesítések, egyéb kérelmek elintézése) kizárólagos kompetenciával bíró ún. hármas bizottsággal történt előzetes egyeztetés után a város déli részén jelölte meg.⁴¹ A hármas bizottság tagjai Horváth György kassai rendőrkapitány, Sárvári Jenő csendőr ezredes, a kassai VIII. csendőrkerület parancsnokhelyettese,⁴² és Wilhelm Schmiedtsiefen SS-százados voltak.⁴³ A német parancsnokság a Kazinczy utcai templomudvarról nyíló Talmud Tóra épületében volt.⁴⁴ A polgármester javaslatát azonban egy aznap délelőtt a fővárosból érkező ötfős német bizottság elvetette.⁴⁵ A németek „túl szépnek” találták a kijelölt városrészt,⁴⁶ s helyette a város délnyugati részében található, Szepsi úti téglagyárat jelölték ki.⁴⁷ A hármas bizottság csendőr tagja, Sárvári Jenő is ebben az elegáns negyedben lakott, s az elsők között költözött ki a területről. A bútorait (zongora felárral), csakúgy, mint a többi (nem zsidó) kiköltözőét, a zsidóktól lefoglalt pénzből szállították el.⁴⁸ A területen lakó nem zsidó lakosok megpróbálták elérni, hogy az ő utcáik ne váljanak a gettó részévé, de nem jártak sikerrel.⁴⁹

Egy korabeli polgármesteri hivatali feljegyzés szerint a Kassán működő német hatóságok, „amelyek a zsidó kérdéssel kapcsolatban az intézkedésekben a fő szerepet vitték”, a zsidók részére kijelölt városrész lezárását és az ott lakó keresztény lakosság azonnali kitelepítését oly mértékben sürgették – és komoly következményekkel fenyegetőztek⁵⁰ –, hogy azt elhalasztani nem lehetett.⁵¹ A városi gettó területén lakó nem zsidó lakosoknak záros határidőn belül ki kellett költözniük lakásaikból, s új lakóhelyet kellett kérvényezniük a kassai lakáshivataltól.⁵² A város polgármestere szerint „a gettó kijelölését csakugyan a németek sürgették. [Egy] Richter nevű tiszt, a Gestapo vezetője többször is sürgetett emiatt, Schmitziffen [sic!] német tiszt hadbíróssággal fenyegetett. De még ez után is történt német befolyásolás amiatt, hogy miért nem visszük el a gettónak kijelölt területről a keresztény lakosokat, mert akkor több zsidót lehetne ott elhelyezni.”⁵³

A hármas bizottság német tagja szerint ő csak „külön felhívta a figyelmet arra, hogy a terv csak akkor valósítható meg, ha az ugyanabban a kerületben lakó magyarokat evakuálják”. Háború utáni vallomásaiban – valótlannul – azt állította, hogy „a tervet aztán a magyarok lakta házak kihagyásával hajtották végre. Ezáltal viszont áldatlan kavardás keletkezett.”⁵⁴

A téglagyárban történő elhelyezés ötlete korábban felvetődhetett. Hernádi Mihály vármegyei tiszti főorvos szerint Sárvári már április 16-án kikérte a véleményét a zsidók téglagyári elhelyezésével kapcsolatban. Ő akkor azt mondta, hogy szerinte lehetetlen biztosítani a területen a megfelelő egészségügyi ellátást. A csendőrezredes azonban azt válaszolta, hogy úgy sem fog sokáig tartani „ez a téglagyári helyzet”.⁵⁵

1944. április 24-én, délután fél ötkor maga Endre László belügyminiszteri államtitkár is megjelent Kassán, hogy személyesen ellenőrizze az elkülönítési munkálatokat.⁵⁶ A megyeházára összehívott értekezleten azt a rendelkezést adta ki, hogy a városban több kis gettót alakítsanak ki, különösen a hadifontosságú üzemek közelében, zárt utcákban és háztömbökben. Ez alapján három kisebb gettót hoztak létre. Az első az Akácfa–Zrínyi–Arany–Székgyár utcák, a második a Luzsényszky Pál – Pogány – Blanár utcák az ún. töréstől keletre eső része, a harmadik pedig a Csányi–Jaross–Vas–Münster utcák voltak.⁵⁷ Ezen a területen maradhattak azok a zsidók, akik eredetileg is ott laktak, valamint a vidékről beszállítottak első csoportja, összesen mintegy kétezer fő. Április 25-én azonban a németek ezt a területet is kiürítették, mindenkit a téglagyárba vitettek, s csak azok maradhattak, akik az általuk létesített műhelyekben dolgoztak.⁵⁸ A Zrínyi utcát és néhány mellékutcát deszkakerítéssel zárták el a város több részétől, a városi gettó bejáratát pedig rendőrök őrizték. „Szerencsésnek érezte magát az a zsidó, aki a téglagyárból visszakerült a városba, a Zrínyi utcai gettóba” – írta a Kassán megjelenő *Felvidéki Újság*.⁵⁹

A Kassára beszállított Abaúj-Torna megyei és kassai zsidóság túlnyomó többségének azonban a város szélén található téglagyárba kellett vonulnia. Egy fiatal lány így írta le a szomorú napot:

„Két fekete ruhás, idős férfi meg egy magyar próbarendőr jött be a lakásba. Szomorúak és udvariasak voltak. Kérték, csomagoljunk össze, amilyen gyorsan csak tudunk, és adjuk át az értéktárgyainkat, melyeket leltárba vesznek. Közölték, hogy testi motozás is lesz. Hogy mi lesz velünk, azt mondták, nem tudják, egyelőre a Kazinczy utcai zsidó templomba visznek. [...] Nem magyarok őriztek minket, németek voltak. De néhány magyar próbarendőr ott lézengett. A sok ezer ember számára egy vagy két vízcsap jutott a templom mosdójában, mi nem kerültünk a közelébe. [Később] a magyar próbarendőrök eltűntek, már csak németeket lehetett látni. [...] Nem tudtuk, hová megyünk, hová visznek. Amikor a Rákóczi körúton balra kanyarodtunk a Szepsi út irányába, akkor ugrott a szívdobogás a torkomba, ez az út a téglagyár felé vezet. Mentünk felfelé a kissé meredek úton, elmentünk a cigánytáboron keresztül, a cigányasszonyok kiugrottak a putrikból, úgy bámultak minket, nem tudták, hogy néhány nap múlva rájuk is sor kerül.”⁶⁰

A zsidók kiszolgáltatottságára jellemző, hogy az a mondás terjedt el a cigányok között, hogy: *„Ki vagyok, mi vagyok, de zsidó nem vagyok.”*⁶¹

Április 24-én a német biztonsági rendőrség jelentése szerint Kassa lakossága üdvözölte a zsidók koncentrálását.⁶² Az általánosságban megfogalmazott hangulatjelentés azonban nem biztos, hogy a teljes valóságot tükrözte.⁶³ Mindenesetre külön figyelmeztették a város lakóit, hogy letartóztatják és internálják azokat, akik *„zsidó személyt, vagyont [...] a lakásukban vagy bárhol rejtegetnek”*.⁶⁴ A kassai rendőrkapitányság hirdetménye szerint április 27. este 6 óra után a város területén – a téglagyári tábor kivételével – zsidó személy nem tartózkodhat. Április 28-án az első világháború zsidó hadiözvegyeinek és hadiárvánainak, valamint a honvédelmi mentességet élvező zsidóknak is jelentkezniük kellett a téglagyárban működő bizottság előtt a maximálisan engedélyezett ötven kg-os csomaggal és tizenöt napra elegendő étellel. Kivételt képeztek azok, akik kapitányság vezetője vagy a hármass bizottság által aláírt igazolvánnyal rendelkeztek, továbbá a zsidó tanács tagjai, hozzátartozóik és az egyes intézményekben névjegyzék alapján maradtak.⁶⁵ Köztük kellett volna lennie Woller Mór 15 éves árvaházi fiúnak is. Ő azonban félt bevonulni a téglagyári táborba, így levette a ruhájára varrt 10x10 cm-es sárga csillagot, és megszökött a Matzner Irén nevét viselő zsidó árvaházból. Nappal kis bőröndjével járta a várost, az éjszakákat pedig a Széchenyi-ligeti nyilvános óvóhelyen töltötte. Május 5-én a fiú az egyik ismerősének, Augusztin Antalnak az ablakán kopogott, és kérte, hadd tegye le a bőröndjét, hogy ne kelljen egész nap magával cipelnie. Augusztin elzavarta a gyereket, majd a pár perc múlva az udvarra behajított bőröndöt és 2 kg-os kenyeret bevitte a rendőrségre, hogy *„az ügyből kellemtlensége ne legyen”*. Pár órával később meglátta a fiút az utcán, szólt egy rendőrnek, aki rögtön őrizetbe is vette.⁶⁶

Csatári László, mint gettóparancsnok

Csatárral kapcsolatban egy dolog biztos, s ezt maga is elismerte: a németek bevonulása után a kassai rendőrség politikai osztályának vezetője lett, valamint összekötő tiszt a rendőrség és a német parancsnokság között. Elmondása szerint március 29-én reggel Horváth egy Richter nevű német ezredessel fogadta, s mivel egyedül ő beszélt jól németül a kapitányságon, rá esett a választás:⁶⁷

„Ez annyit tett, ha volt valami óhajuk-sóhajuk, azt először velem közölték, s azt én továbbítottam a megfelelő helyre. Ez egy határozott parancs volt. Aki szolgált bármilyen fegyveres testületnél, tudja, mivel jár ennek megtagadása. De miért álltam volna ellen? Nem gazemberségre, hanem fordításra utasítottak. Kérdem én, ezen az alapon ma

minden, a kommunizmust szolgáló tolmácsot el lehetne, kellene ítélni? Amúgy pedig egyáltalán nem volt kellemes feladat.”⁶⁸

Elődjét, Bíró András *„emberséges magatartása”* és a *„csendőrség intrikája”* miatt váltotta le a rendőrkapitány.⁶⁹ A fegyelmi eljárás amiatt indult, mert a csendőrség feljelentése szerint Bíró, Mihalovics és Vidaházy rendőrtisztek a zsidók részére jogszerűtlenül négyszáz *„távozási engedélyt”* állítottak ki.⁷⁰ Csatáry elmondása szerint a kiváltó ok az volt, hogy a németek egy elfogott zsidó zsebében egy cetlit találtak, amin az állt, hogy bármilyen baj esetén Bíró-t kell keresni.⁷¹ Csatári bevallása szerint azt a parancsot kapta, hogy a detektívcsoport tagjaival felügyelje, hogy a zsidókat bántalmazások, sérülések ne ériék. Állítása szerint gyakran kellett a német parancsnokságra járnia, s emiatt terjedhetett el, hogy a német érdekeket támogatja.

Egy nappal a kinevezése után már részt vett a kassai szociáldemokrata párt feloszlásában.⁷² Csatári áprilisi tevékenységéről nem maradtak fent iratok, elmondása szerint ekkor kanyaróval kezelték.⁷³ Május elsejére azonban már felépülhetett, mert Kassa utcáin egy plakáton az ő nyomtatott aláírásával (*„dr. Csatáry László rendőrfogalmazó, gettó-parancsnok”*)⁷⁴ jelentek meg részletszabályok.⁷⁵

A korabeli iratok és későbbi tanúvallomások szerint Csatári László volt a városban létrehozott, de csak két-három hétig fennálló gettó parancsnoka.⁷⁶ A *„Gettóparancsnokság, Kassa”* fejléces papíron, Csatári aláírásával (gettóparancsnok) több dokumentum is fennmaradt.⁷⁷ Csatári 2012–2013-as kihallgatásai során végig azt állította, hogy őt nem nevezték ki ilyen posztra, sosem volt a gettó parancsnoka.⁷⁸ Elmondása szerint a városi gettóban összesen két alkalommal járt, s akkor is csak a tifuszjárvánnyal összefüggő ellenőrzés miatt és Horváth utasítására.⁷⁹ Állítása szerint a gettó fennállásának ideje alatt nem tartott kapcsolatot a városi vezetőkkel, hivatalnokokkal, orvosokkal, s nem jutottak el hozzá olyan panaszok – sem a zsidóktól, sem a városi polgároktól –, hogy a gettóban rosszak lennének a körülmények.⁸⁰ A korabeli dokumentumok azonban cáfolják Csatári állításait. *„Gettóparancsnok”* aláírásával az alábbi irat került elő:

„Május 4-én este fél hétkor a gettó-parancsnokság helyiségében megjelent dr. Laufer Lajosné, aki engedélyt kért arra, hogy zsidófajú férje a gettó területén elhelyezett rabbihoz mehessen, hogy az izraelita felekezetből való kilépését bejelenthesse. Nevezett kérelmét nem teljesítettem.”⁸¹

Amikor Csatári elé tárták ezt a dokumentumot, azt mondta, hogy nem volta a gettó parancsnoka, csak helyettesként járt el: *„csupán nem írtam oda a titulus mellé, hogy »h«, azaz helyett. Én mindent parancsra tettem, azaz minden intézkedést, ami ott történt. Rendőri munkát végeztem, és nem tudtam, hogy ebből ez lesz. A kötelességünket teljesítettük csak”* – vallotta.⁸²

Egy másik iraton – szintén *„Csatári gettóparancsnok”* aláírással – az alábbiak szerepelnek:

„Tisztelettel jelentem, hogy f. hó 8-án, 21 órakor a gettónak Zrínyi utcai bejáratánál szolgálatot teljesítő Mihályi István m. kir. prb. megfigyeltem, amikor a városból a gettóba betérő két zsidó tanácstagot igazoltatott, amikor is megállapítottam, hogy nevezett próbarendőr a parancsszerűen előírt személymotosztást nem hajtotta végre. Nevezett zsidó egyéneket ekkor személyesen megmotoztam és megállapítottam, hogy az egyiknél két üres üveg volt, melyekben beismerése szerint a gettóból a városba tejet vitt ki. A fentiek megállapítása után nevezett próbarendőrt leváltottam, és f. hó 9-én 8 órakor a kapitányságra útba indítottam. Tisztelettel kérem nevezett pótlásáról intézkedni.”⁸³

Ezzel kapcsolatban Csatári azt állította, hogy a papíron lévő aláírás ugyan hasonlít a kézírására, és az ő neve van odaírva, de nem biztos, hogy az övé. *„Erre én abszolút nem*

emlékszem. Megjegyzem, hogy nekem nem is lehetett az őrt elhozni a kapuból, én nem rendelkezhettem a rendőrök fölött” – mondta.⁸⁴ Arra a kérdésre, hogy ha nem volt a gettó parancsnoka, akkor miért jelentettek neki a rendőrök, azt válaszolta: „valójában nem jelentették ezt nekem a rendőrök, hanem csak nevetve említették.”⁸⁵ A büntetőeljárásba bevont írásszakértő állásfoglalása szerint az első jelentésen található aláírás Csatáritól „származhat”, míg a második jelentésen látható szignó „valószínűleg” szintén az ő aláírása. A szakértő azért tartózkodott a kategorikus állásfoglalástól, mert az iratokat az ügyészség csak fénymásolatban⁸⁶ bocsátotta rendelkezésére, s nem volt az 1940-es évekből Csatáritól származó mintaaláírása.⁸⁷ Csatári jóváhagyó aláírása, mint gettóparancsnok, szerepel a kassai zsidó tanácshoz benyújtott két, május 10-én és 15-én kelt számlán is.⁸⁸

Kihallgatásai során Csatári azt is elmondta, hogy a gettósítással összefüggésben semmiféle feladata nem volt, „az emberek önként mentek be a gettóba, mert ki volt téve egy plakát”.⁸⁹ „Nem tudom, hogy mi az a hármass tanács, én ezt az első kihallgatásom idején hallottam először” – állította többször is,⁹⁰ ahogy azt is, hogy még csak nem is hallotta a Schmiedtsiefen nevet.⁹¹ A plakátról azt mondta, tudta, hogy „létezik egy hamisított plakát, amin az én nevem szerepel, de ezt csak itt láttam, én ilyet nem írtam alá.”⁹² Szerinte az is felmerülhet, hogy a nevével és aláírásával „valaki, vagy valakik gátlástalanul visszaéltek.”⁹³

A magyar ügyészség előtt előadott védekezését azonban a másfél évtizeddel korábbi kanadai eljárásban tett nyilatkozata is cáfolja. A kanadai eljárásban ugyanis még a sajátjának ismerte el az aláírásokat, mentségéül pusztán azt hozta fel, hogy kizárólag Horváth alárendeltjeként járt el a gettóban.⁹⁴

Wilhelm Schmiedtsiefen

A háború után nemcsak Csatári és Horváth, hanem a hármass bizottság német tagja, Wilhelm Schmiedtsiefen SS-százados is bagatellizálni kívánta kassai szerepét. A helyi német biztonsági szolgálat parancsnokának alárendelten tevékenykedő tiszt vallomásaiból egy hatáskör nélküli, semmiről sem tudó ember képe bontakozik ki. Pedig korábbi tapasztalatai alapján nem véletlenül nevezhették ki a kassai hármass bizottság német tagjának. Schmiedtsiefen ugyanis már évek óta Hermann Krumey, Eichmann magyarországi főmunkatársa mellett dolgozott, akivel – saját elmondása szerint – különösen szívélyes és baráti viszonyban állt. Schmiedtsiefen 1940-től a lódzi Központi Áttelepítési Hatóság poznaói kirendeltségén (*Dienststelle Posen, Umwandererzentralstelle Litzmannstadt*) tevékenykedett.⁹⁵ Ennek a szervezetnek volt a feladata a németek által megszállt lengyel területekről történő kitelepítések végrehajtása. Schmiedtsiefen állította össze és bírálta el a helyszínen, így az 1942-es zamości kitelepítések idején is, a deportálandó lengyelek névsorát. A bevagonírozásoknál is jelen volt, ahonnan a szerelvények egy része Auschwitzba ment. A háború után ezért a tevékenységéért Lengyelországban három év börtönbüntetésre ítélték.⁹⁶

Schmiedtsiefen 1944 márciusában az Eichmann-kommandó tagjaként érkezett Magyarországra. Elmondása szerint a kezdeti időszakban Budapesten a „politikai ellenfelekkel”, különösen a zsidókkal kapcsolatos listákat kellett frissítenie. Azért csak frissíteni, mert Magyarországra érkezésük előtt már kész listákkal rendelkeztek.⁹⁷ Áprilisban Eichmann Munkácsra rendelte, ahol kijelölték az egyes régiókért felelős német parancsnokokat. Schmiedtsiefen Kassára került, ahol vallomása szerint a „zsidóakció” lebonyolítását kellett figyelemmel követnie, és arról Eichmannnal folyamatosan tájékoztatnia.⁹⁸ Elmondása szerint azonban a zsidóság téglagyárba szállítása alatt vesemegbetegedéssel (*Nierenkolik*) a kassai kórházban kezelték, s ugyan nem műtötték meg, de egészen a deportálások végéig ott maradt.

Végig ragaszkodott ahhoz, hogy ő parancsokat nem adott ki. A kórházi tartózkodásával kapcsolatban egyetlen igazoló tanút sem tudott megnevezni, s kijelentette, hogy hiába is keresnék az arra vonatkozó iratokat a katonai szervek irattáraiban, mert megbiztosítással volt kórházban.⁹⁹ Meglepőnek tűnhet, de Csatári akár igazoló tanú is lehetett volna. Horváth utasítására ugyanis egyszer a kassai kórházban járt egy magas rangú német tisztnél, aki egy bombatámadás alatt olyan súlyos sérüléseket szerzett, hogy háromóránként injekciót kellett kapnia. A német tiszt nem szerette volna, ha ezt zsidó orvos adná be, így Csatári elintézte, hogy lecseréljék a kezelőorvost. Most már kideríthetetlen, hogy ez a tiszt azonos volt-e Schmiedtsiefennel.¹⁰⁰ Az viszont biztos, hogy a kassai polgármesteri iratok között fennmaradt egy irat, ami cáfolja Schmiedtsiefen alapállítását, miszerint ő végig a kórházban feküdt volna. 1944. május 22-én ugyanis a polgármesteri hivatalban járt, ahol – Pohl külön feljegyzése szerint – a német tiszt átadta neki a kassai zsidó tanács páncélszekrényben őrzött több tízezer pengőjét.¹⁰¹ Ennél azonban jóval több feladata volt: a kassai rendőrkapitány vallomása szerint Schmiedtsiefen századostól is jöttek utasítások, a bevagonírozásoknál pedig a hármass bizottság tagjaként is jelen volt. Sárvári irányította a csendőrséget, Horváth a rendőrséget, Schmiedtsiefen pedig általános ellenőrzést gyakorolt.¹⁰²

A téglagyár

A kassai Józsefváros negyed mögött található a Tábor nevű városrész, amely a város felett magasodó domboldalra épült. „A Tábor magaslatáról igen szép Kassa város madártávlati képe” – írták a XIX. század végén.¹⁰³ A terület meredeken emelkedő utcák apró házaiból állt. Túl a Táboron, a dombon két nagy téglagyár volt található. A téglagyárakhoz a Szepsi úton lehetett eljutni, amely 1944. április végén „tele volt egyenként és csoportosan haladó megriadt emberek százaival, akik egész vagyonukat hátukon vagy kezükben cipelték. Taligák, szekerek, kocsik váltakoztak benne, öregeket, betegeket szállítottak. Az otthonuktól elszakadt gyerekek sírva simultak az anyjukhoz.”¹⁰⁴

A téglagyárba érkezők első napjai rettenetesek voltak. Éjszakánként nagyon sötét volt, nehezen lehetett megszokni a felvert, mindenféle szálló téglaport. „Az emberek egymást ölték egy kis helyért, a gyerekek sírtak, asszonyok jajgattak, szörnyű volt” – írta egy túlélő.¹⁰⁵ Sem latrina, sem víz nem volt. Az emberek az eső és szél ellen védve magukat elkezdtek építkezni. A téglagyárban maradt kitermelt téglákból oldalfalakat húztak fel, így tették védetté a hetekig lakóhelyükké váló téglaszáritókat.¹⁰⁶ Hálóhelyük a puszta föld volt; később, aki tudott, szalmát szerzett.¹⁰⁷

„Barakknak nevezték a téglaszáritókat. Néhány oszlopon egy tető, de az oldala nyitott. Sűrűn egymás mellé szorítottak minket, ami kevés csomagot a templomból magunkkal vihettünk, a fejünk alá került. Olyan szorosan voltunk, hogy ülni nem lehetett. Vagy álltunk, vagy feküdtünk, és ekkor egymás alá kerültek végtagjaink. Idegenek közé keveredtünk. Anyukával Apukát középre vettük. Anyuka mellett ki volt, nem tudom. Mellettem egy kis sovány öregasszony. Éjjel maga alá pisilt, kimenni nem volt megengedve, és reggelig nem tudta visszatartani. Pisije alám csorgott. De nem volt mód segíteni ezen. Mosakodni sem lehetett. Első reggel megéreztem a saját szagomat is. Harmadik nap már nem éreztem szagot, csak az arcom fáj, a krémhez szokott fehér bőröm, amelyet a szél által a nyitott barakkba söpört téglapor bronzszínűre festett. Mintha az emberek a Tátrából, sítúráról érkeztek volna, és az arcokon a redőknek a nap lenne az oka” – írta visszaemlékezéseiben a korábban már idézett fiatal lány.¹⁰⁸

Április 26-án a kassai pénzügyi igazgatóság tényként közölhette, hogy „a zsidóknak tekintendő egyének zárt helyre történt elhelyezése befejezést nyert”, lakásaik és üzlethelyiségeik hatósági zár alatt, készpénzüket, ékszerüket a községi elöljáróságnál, illetve a városi adóhivatalnál vannak.¹⁰⁹ A téglagyárban fogva tartott zsidóság élelemmel és egyéb szükségleti cikkekkel való ellátásának napi költsége meghaladta a harmincezer

pengőt, ám „a zsidóságnak tökéletes elszegényedése folytán ezen összeget előteremteni képtelenek vagyunk” – írta a kassai zsidó tanács a polgármesternek.¹¹⁰ A polgármesteri hivatal pénztárához százsámra özönlöttek a számlák, amiket a „kitelepített zsidóktól elszedett és a városnál közigazgatási letétbe vételezett készpénz” terhére egyenlítették ki. A kiszámlázott tételek között a fakanáltól (1 db, 7 pengő) 2957 kg kenyér megsütéséig (1655 pengő), 35 440 kg burgonya megvásárlásától (9683 pengő) latrinaépítési (60 munkaóra, 180 pengő) munkálatok költségeinek elszámolásáig minden megtalálható.¹¹¹

A zsidó tanács azt is jelezte, hogy a „téglagyári gyűjtőtelepen” fogyóban az élelmiszer, s központilag szervezett ellátásra lesz hamarosan szükség.¹¹² Az emberek a magukkal hozott kevéske ételmet pár nap alatt elfogyasztották, aztán éheztek. Először a táboron kívül, a zsidó árvaházban kezdtek el főzni, és onnan hozták be az ennilátót kocsiival. Később a táborban is több helyen főztek az ott élőknek. „Főzicskézni” is lehetett, „amivel kapcsolatban én csak azt a parancsot adtam ki, hogy ezt ne a tábor tövében csinálják” – mondta a háború utáni tanúvallomásában Horváth rendőrkapitány.¹¹³ A zsidó tábori őrség egyik tagja, Szász Elemér szerint azonban Horváth ennél jóval szigorúbb parancsokat adott ki. Elmondása szerint, a rendőrkapitány annak az ételét, akit főzésen ért, a rendőreivel a földre borítottatta. Szász szerint Horváth ragaszkodott ahhoz, hogy „az internáltak” csak azt egyék, amit a kassai zsidó tanács biztosít számukra. Ez pedig édes kevés volt, mert a napi étkezés reggelire egy cukor nélküli feketekávéból, egy déli főzelékből vagy levesből állt.¹¹⁴

A városban maradt élelmiszerek összeszedésére a polgármester háromtagú bizottságot állított fel, amely a zsidó tanács delegáltjából, egy rendőri és egy városi megbízottból állt. Ez a bizottság rendelkezett arról, hogy összeszedjék a zsidók lakásaiban hagyott élelmiszereket. A polgármester a vármegye alispánján keresztül arról is intézkedett, hogy a vidéki zsidóság élelmiszerkészletei is a téglagyárba kerüljenek.¹¹⁵ Így négy-öt vagonnyi étel érkezett a gyűjtőtábor lakói részére.¹¹⁶ Mivel Kassán keresztül haladtak át a deportáltakat szállító vonatok, a belügyminiszter utasítására a „zsidó szállítmányok étkeztetése céljából” május végén a pályaudvar előtti téren egy ideiglenes konyhát állítottak fel; mindezt természetesen a zsidóktól elvett értékekből finanszírozták.¹¹⁷

A téglagyári körülmények a legalapvetőbb higiéniai feltételeknek sem feleltek meg. A zsidó tanács levélben figyelmeztette a városvezetést, hogy az emberhez méltatlan állapotok és a borzalmas elszegényedés nyomán járó rossz táplálkozás a tömeges megbetegedés és járványok csiráit rejti magában. „Az egész város érdeke, hogy ennek a lehetőség szerint gátat vessünk, ez pedig csak úgy lehetséges, ha előrelátással kellő időben gondoskodunk megfelelő számú és terjedelmű kórház felállításáról” – írták.¹¹⁸ A téglagyárban felállított szükségkórház a legalapvetőbb orvosi felszerelésekkel sem rendelkezett, azok mind a városban lepecsételt házakban maradtak. „A város közegészségének áll az érdekében – érvelt a zsidó tanács –, hogy a kórházak kellő módon legyenek felszerelve és az ott elhelyezendő betegek az egészségügyi szabályoknak megfelelően kellő ápolásban részesülhessenek.”¹¹⁹ Ivóvíz hiányában a város útöntöző kocsiával hordták a vizet a táborba. Előfordult ugyanakkor, hogy egy-két napig víz nélkül maradtak az emberek. Latrinát is a táborban levőknek kellett építeni.¹²⁰ A polgármester később kutat fúratott a téglagyár területén.¹²¹ A pár hét alatt rájuk zúduló eseményeket nehezen lehetett feldolgozni: „láttam, néztem az embereket, hogyan mennek, hogyan esznek. Mindent gépiesen, valahogy természetesnek fogadtak el, és mihelyt a téglagyárba kértek, berendezkedtek az ottani életre. [A] téglagyárban 12 000 zsidó ült és várta mi lesz” – írta visszaemlékezéseiben egy túlélő.¹²²

Többen megpróbáltak segíteni. Egy beszámoló szerint a téglagyárban jártak a keresztény egyház különböző felekezeteihez tartozó papok, akik az ottani állapotokat embertelennek tartották, s sürgős enyhítést kértek – mindhiába.¹²³ Halmay Paskál ferences plébános, a kassai déli katolikus plébánia vezető lelkésze, engedélyt kért arra, hogy a táborban tartózkodó keresztények számára istentiszteletet tarthasson, és tábori oltárt állíthasson

fel.124 Volt, aki a kerítésen keresztül próbált meg csomagot (főleg élelmiszert és bort) becsempészni.125

A borzasztó körülmények miatt várható volt, hogy járvány fog kitörni. A vármegyei tisztifőorvos május 20-án vérhasjárvány miatt indítványozta Horváthnak a tábor lezárását és a deportálásokat beszüntetését. Horváth a hármass bizottság elé terjesztette a kérést, de Schmiedtsiefentől azt a választ kapta, hogy legfeljebb majd kevesebb embert fognak a vagonba rakni.126 A zsidó tanács május 4-i kimutatása szerint 13 353 zsidó származású személy volt Kassán: 6199-en a téglagyár egyik szárnyában, az I. számú táborban, 4391-en a II. számúban. Az utóbbiban helyezték el a kórházat, valamint a csecsemők és aggok házát, ahol további 111-en voltak. A városi gettóba 972-en kényszerültek, 1401 fő volt Kassán munkaszolgálaton, és 279-en voltak lefogva a rendőrségen, illetve a javítóintézeti táborban.127

Mint látható, nem mindenki volt állandó jelleggel a téglagyár területén. A zsidó munkások egy részét a városi gettóban foglalkoztatták. Itt jobb volt az élet, lakásokban lakhattak, szabadabban mozoghattak, és „néha-néha egy percre talán egyedül is maradhatott az ember, nem kellett mindig kollektívan gondolkodni, enni, inni, aludni” – számolt be élményeiről később egy túlélő.128 A téglagyári táborból az egészségesek és a fiatalok is kijárhattak felügyelet mellett a városba dolgozni, és amikor hazafelé jöttek, természetesen ennivalót is hoztak magukkal. Egy kiadott rendelkezés szerint azonban nem lehetett csomagot behozni a tábor területére.129 A téglagyár bejáratánál mindenkit megmotozott az őrség, s akinél élelmiszert találtak, azt félreállították, és botütést mérhettek rá.130

Az összezsúfolt emberek között ellenőrizhetetlen mendemondák keltek szárnyra. Volt, aki úgy tudta, hogy Kenyérmezőre viszik őket dolgozni.131 Mások szerint a csendőrök folyton azt mondogatták, hogy csak a környékre kerülnek, ahol dolgozni fognak, a gyermekek és az öregek pedig jól el lesznek látva.132 Mást azzal hitegettek, hogy a Hortobágyra mennek dolgozni.133 Gotterer Sámuelné, a kassai izraelita nőegylet elnöke május 17-én levélben számolt be Horthy Miklósnénak a lehetetlen és kegyetlen téglagyári körülményekről. Közölte, hogy azt a felvilágosítást kapták, hogy az embereket munkára viszik Németországba, de „tekintettel arra, hogy közöttük vannak aggastyánok, a betegek és a csecsemők is, a kiszállítandók sorsát illetőleg a legsúlyosabb aggodalmakat tápláljuk.”134 Volt, aki elhitte, volt, aki kételkedett a kétes értékű hírekben, mindenesetre sokan, főleg a fiatalok, a Budapestre vagy a Szlovákiába való szökésen törektek a fejüket.135 Nem volt könnyű döntés:

„Én akartam is, sőt édesanyám engedett is volna, de a szomszédok lebeszéltek, mondván, hogy ki tudja mi lesz velünk és látjuk-e még egymást, maradjunk együtt, amíg lehet. Így ottmaradtam. Többen szöktek. Bizonyára többeknek sikerült is, de el is fogtak állítólag egyeseket. A gettóban azzal biztattak bennünket, hogy valahová a Dunántúlra visznek majd és ott földmunkát fogunk végezni. Voltak, akik ezt el is hitték.”136

A téglagyárat egy rendőrségi, ún. belső gyűrű és egy csendőrségi külső gyűrű is körbevette.137 A táboron belül „zsidó rendőrség” is működött, akik a belső rendre felügyeltek.138 Az egyik túlélő igencsak keményen fogalmazott velük kapcsolatban: „Zsidó karszalagos emberek, akik bottal a kezükben sétáltak fel és alá a téglagyárban, és ahol a legcsekélyebb rendetlenséget találtak, ott sem a botjuk, sem a kezük nem maradt rest. A magyar rendőrség jól kiválogatta ezeket. Megtalálták a zsidó salakot, és ezekből lettek az úgynevezett rendőrök.”139 A magyar táborparancsnokság mellett volt a hármass bizottság kihelyezett irodája,140 valamint a német táborparancsnokság.141 A német őrség parancsnoka egy törzsőrmester (Scharführer) rangú SS volt, aki rendszeresen bejelentéseket tett a tábor lakóinak, és parancsokat adott a táborban állandó jelleggel jelen levő magyar rendőrtisztnek.142

A csendőrgyűrűn nem lehetett átjutni:

„Egy mellettünk lakó fiatalasszony is meg akart szökni férjével és négyéves gyermekével. Megbeszélte egy ismerős rendőrrel, hogy egy bizonyos órában fűtülni fog, ez lesz a jel a szökésre. Tízezer pengőt adtak a rendőrnek, de este hiába vártak a fűtülésre. A rettenetes félelem a deportálás elől hajtotta őket, kiszöktek a téglagyárból. A gyerek sírni kezdett, a csendőrök sortüzet adtak le. Az anya szörnyet halt, de a karjában lévő kislány teljesen sértetlen maradt. Bevitték őket a téglagyárba, ahol a férfi idegrohamot kapott és öngyilkosságot kísérelt meg, de ez nem sikerült neki. Ő is és a gyerek is kikerültek Auschwitzba, ahol aztán gázkamra és a halál várta őket.” 143

Horváth szerint volt olyan rendelkezés, hogy aki megszökik, azt agyon kell löni, de – szerinte – ez a parancs úgy lett továbbítva a rendőröknek, hogy ne lőjenek, mert úgyis kettős kordon őrizte a tábort. Azt állította, hogy csupán egyetlen fegyverhasználat történt, *„amikor egy szadista rendőr kb. három-négy embert agyonlőtt. [...] Jelentették nekem, hogy a már elfogott szökevényeket egy csendőr a rendőrök mellett önkényesen agyonlőtte.”*144 Máshol azt nyilatkozta, hogy a lövésre való felsőbb utasítást a tábor parancsnoka *„ha teljesítette, szabályszerűen és kötelességszerűen járt el.”* Hozzátette, bizalmas utasításban leszögezte, hogy a rendőrök ilyen esetben csak riasztó lövést adjanak le, mert *„különösen a külső csendőrgyűrűn úgyis lehetetlen a szökés.”*145

Jónap Sámuel, a téglagyári kórház egyik orvosa szerint is történt önkényes kivégzés: Kovács Emil, felesége, gyermekük és még egy nő szökést kísérelt meg, de felfigyeltek rájuk, s noha a felszólításra megálltak, a helyszínen mégis agyonlőtték őket.146 Kihallgatása során Csatári egy másik esetet is említett, sőt külön meg is jelölte azt a helyet a téglagyári kerítésnél, ahol meztelenül, agyonlőve találtak egy lányt.147 Farkas István rendőrfőhadnagy hallomásból értesült egy fegyverhasználatról: *„Egy nő állítólag egy rendőrt pénzzel megvesztegetett és mikor kilépett a kapun egy csendőr lépett oda és agyonlőtte.”*148 Egy másik férfit és két nőt is agyonlőhettek. Közülük az egyik egy kassai orvostanhallgató lány volt. *„A kerítéshez közel mentek és ezért a csendőrlegénység lelőtte őket”* – állította egy tanú a háború után.149

A téglagyárban nemcsak a vérhas, hanem az alultápláltság és az ellátatlanság miatt is tucatjával haltak meg az idősebb emberek. Május 11–24. között huszonöt, június elsején újabb hat halálesetet jegyeztek fel.150 A halál körülményeit ilyenkor kötelező módon fel kellett volna deríteni, ezekben az esetekben azonban a polgármesteri hivatalban eltekintettek ettől, mert *„az elhaltak a már megszűnt téglagyári ideiglenes zsidó gyűjtőtáborban elhelyezett zsidóknak tekintendő személyek voltak, s a gyűjtőtábor megszűnése és a zsidóknak tekintendő személyeknek Kassáról ismeretlen helyre történt elszállítása miatt a nyomozás eredményre amúgy sem vezethetett”.*151

A Kassán áthaladó vonatokból is tucatszám emeltek ki holttesteket. A polgármesteri hivatal engedélyezte *„a németbirodalmi véderő által kísért zsidószállítmányokból vasúti szállítás közben elhalt és eltemetés céljából a kassai vasútállomáson kihelyezett [személyek] anyakönyvi bejegyzését”.*152 Júliusban tizenhét ismeretlen nő és öt férfi holttestét rakták ki a pályaudvaron, akik *„nem kassai zsidók, hanem a többi szállítmányból származóak”* voltak.153

A téglagyári parancsnokság

A kassai rendőrkapitányság megmaradt iratai alapján az állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy 1944. április vége és május közepe között Szoó Tibor rendőrfogalmazó gyakornok volt a téglagyári tábor parancsnoka. Szoó április 27-én154 még egy próbacsendőr ügyében tett jelentést, május legelső napjaitól kezdve azonban már a téglagyári táborparancsnokság fejlécével ellátott hivatalos iratokon is szerepel az aláírása, mint táborparancsnok.155 Hivatalos kinevezési okmány, de erre való utalás sem található az iratok között, csupán olyan feljegyzések, amik a táborba történő be- és

kikísérésekről, kérelmek elintézéséről szólnak. A kassai rendőrkapitányság iratai rendkívül hiányosak, kizárólag az egyedi ügyekre vonatkozó dokumentumok közül maradt fenn néhány száz. Teljesen hiányoznak a kassai rendőrkapitányság ún. rezervált és elnöki iratai is, ami alapján pontosan meg lehetne állapítani a különböző feladatköröket. Azt is csak későbbi tanúvallomásokból tudjuk, hogy a téglagyárban több helyen ki volt függesztve egy hirdetemény, ami a táborban betartandó szabályokat sorolta fel. A tiltásokat megszegőket nemre és korra való tekintet nélkül a legsúlyosabb testi büntetéssel fenyegették.**156**

A háború utáni tanúvallomásokból részben rekonstruálni lehet, hogy ki milyen szerepet játszhatott a táborban. Szoó előtt egy rövid ideig Vidaházy László rendőrfelügyelő volt a téglagyári tábor parancsnoka,**157** akit, mivel állítólag túl enyhén bánt az „*internáltakkal*”, Horváth leváltott.**158** Balkányi Sándor mérnök szerint, aki 1944. május elején került be a téglagyárba, egy rövid ideig Bíró András rendőr segédfogalmazó (a politikai osztály korábbi vezetője) is táborparancsnoki jogkörökkel rendelkezett.**159** Őt azonban pár nap után szintén leváltották, és visszahelyezték a kassai rendőrkapitányságra.**160** Friedrich Alexander szerint, aki a téglagyári zsidó adminisztráció vezetője volt, ez május 2-án történt.**161**

Azt, hogy Csatári téglagyári táborparancsnok volt, s ott hivatali jogköröket gyakorolt, először Pohl Sándor állította 1945 márciusában,**162** amit megismételt saját**163** és a Horváth elleni perben is.**164** Egy másik tanú szerint Csatári a táborparancsnokok felett látott el felügyeletet.**165** Schwartz Jenő, akit május 15-én az első transzporttal deportáltak, azt állította a háború után, hogy Csatári a téglagyár bal oldali, míg Szoó a jobb oldali részének volt a parancsnoka.**166** Horváth rendőrkapitány szerint a táborba szállítást Csatári, a táborban az átvételt és a nyilvántartásba vételt Bíró, a tábor őrzését, rendben tartását és az összes táborral összefüggő ügyeket Vidaházy László, később Szoó Tibor, az elszállítandók kijelölését és csendőrségnek átadását, valamint transzportokkal összefüggő összes munkát Csatári végezte. Hivatali főnökükként, rendőrkapitányként és a hármass bizottság tagjaként mindenképp érdekes, hogy Horváth miként próbálta eltolni magától a felelősséget: *„Én csak az időnkénti kötelező meglepetésszerű ellenőrzéseket végeztem. Ezeknek az uraknak más dolguk nem volt, én ellenben a kapitányságot vezettem.”* Még azt is hozzátette, hogy a város légoltalmi parancsnokaként semmi ideje nem maradt (a rendőrség általános ügyeit referálta, társhatóságokkal értekezett, ünnepekre járt), ezért ha történtek is szabálytalanságok a táborban, arról ő még csak nem is tudhatott.**167** Egy tanú szerint Horváth gyakran kint járt a téglagyári táborban, de *„mindent írásban kellett beadni, és így dr. Horváth megközelíthetetlen volt.”***168** Horváth a rendőrségi kihallgatása során elismerte, hogy a rendőrség felett úgy a gettóban, mint a téglagyárban ő rendelkezett, s a táborparancsnoknak is ő adott utasításokat.**169** A tárgyalása során egyszer utalt arra, hogy *„a rendőrségi jegyzőkönyvbe azt írtak bele, amit akartak, és én azt lelki kényszer hatása alatt írtam alá.”***170** Sem a tárgyalás során, sem írásbeli védekezésében nem említette azonban, hogy a rendőrség állományát bármikor más erők (pl. a németek vagy a csendőrség) alá rendelték volna.

Lieberman Vilmos, a kassai zsidó tanács tagjaként, több hetet töltött a téglagyárban. Tábori őrként jól ismerte Szoót. Szerinte két parancs volt kifüggesztve. Az egyik Szoó, a másikon pedig Horváth aláírása volt. *„A súlyosabb dolgok, mint például a szökés Horváth nevével volt kiadva. [...] A berakásnál Csatári volt jelen, noha a táborparancsnok Szoó volt”* – mondta később.**171** Egy másik tanú, Sas István szerint Csatári mindennap bent járt a téglagyárban, de legfeljebb fél órát tölthetett ott, s úgy tűnt, mintha jelentést kapott volna az állandó jelleggel ott levő rendőrtisztától.**172**

Csatári – elmondása szerint – két alkalommal járt a téglagyárban: egyszer, amikor valaki lőfegyverrel öngyilkosságot követett el. Ekkor kiküldték több detektívvvel, hogy ellenőrizze, hogy nincs-e esetleg másnál is fegyver. Ő azonban nem ment be a tábori lakórészekbe. Amíg a detektívek a kutatást végezték, addig ő egy némettel beszélgetett,

akitől megkérdezte, hogy mi lesz az emberekkel: „Ő azt válaszolta, hogy dolgozni viszik őket. Én megkérdeztem, hogy a gyerekek mit fognak csinálni. Azt a választ kaptam, hogy ők iskolába fognak járni. Én ebben a hitben voltam, többet nem kérdeztem.”¹⁷³ A másik alkalomra az utolsó transzport elszállításakor, június 2-án került sor, amikor – Csatári szerint – az összes rendőrtisztnek, összesen kb. 25 főnek ott kellett lennie a bevagonírozásnál.¹⁷⁴

Atrocitások

A kassai deportálások lebonyolításával kapcsolatban egyetlen korabeli dokumentum sem került a levéltárakba, kizárólag tanúvallomások alapján lehet rekonstruálni az eseményeket. Csatári László május közepi – júniusi tevékenységéről csak néhány korabeli iratot sikerült megtalálni. Május 17-én egy zsidó személyt kísértetett vissza a téglagyári táborba, 22-én a kassai rendőrkapitányságon egy „zsidóvagyon-rejtegetéssel” kapcsolatos ügyben vett fel jegyzőkönyvet.¹⁷⁵

A háború utáni magyar és csehszlovák eljárások peranyagait olvasva Csatári Lászlóról egy kegyetlen, már-már ördögien gonosz ember képe bontakozik ki. Mint minden forrást, a túlélők (nyomozati és bírósági) vallomásait is aprólékos vizsgálatnak kell alávetni.¹⁷⁶ Főleg akkor – ahogy arra Csatári több beadványában is nagy hangsúlyt fektetett –, amikor az eljárás alanya és jogi képviselője sem volt jelen ezeknél a vizsgálatoknál:

„...a tanúk nyilatkozataikat úgy tették, hogy soha nem szembesítettek velük, módomban sem állt soha állításaikra reagálni. [...] Semmilyen bizonyíték nem áll rendelkezésemre arra vonatkozóan, hogy legalább fényképről, – szemben a kanadai eljárással – felismerésre bemutatás történt volna. Tolmács alkalmazására az eljárásban nincs adat, pedig feltehető, hogy több tanúnak más volt az anyanyelve, mint a nyomozóknak, jegyzőkönyvvezetőknek, ügyészeknek, bíróknak.”¹⁷⁷

A csehszlovák iratokkal szembesülve Csatári egy helyen azt írta:

„1944. évben ez fel sem merült bennem, de most megismerve az iratokat döbbenettel kell megállapítanom, hogy balek voltam, rosszkor voltam, rossz helyen, rossz emberek irányítása alatt.”¹⁷⁸

Bevallása szerint évtizedekig nyomasztotta, hogy miért terjesztettek róla „olyan ostobaságokat”, mint a „földásásos toposz”.¹⁷⁹ „Engem mások jogsértéseiért felelősség nem terhel. Megjegyzem se Szoót, se Vidaházyt sem terheli, mert ők is csak »szócsövei« voltak dr. Horváth parancsainak” – tette hozzá.¹⁸⁰ Csatári a vizsgálat során többször is elmélkedett azon, hogy mit kellett volna tenni neki és rendőrtiszt társainak:

„Mit tehetett volna például Szoó dr. Horváth parancsnoksága alatt e körben? Nem Szoó találta ki, hogy állítsák fel a téglagyári tábort, nem Szoó találta ki, hogy deportálják ezeket az embereket, s mint ahogy senkinek, így Szoónak sem volt tudomása arról, hogy hova szállítják később őket. Se én, se Szoó, se Vidaházy nem azért lépett be a rendőrség kötelékébe, mert gettó, vagy táborparancsnok akart lenni. Nem volt ráhatásunk arra, hogy összegyűjtésre, majd deportálásra kerültek ezek a szerencsétlen sorsú személyek.”¹⁸¹

Csatárit egy percre nem hagyta nyugodni az a gondolat, hogy „ennyi ember, ilyeneket mondott személyemmel kapcsolatban, és én még sem emlékszem egyetlen, a vádokban leírtakhoz még csak hasonlító eseményre sem.”¹⁸²

Valóban „balek” volt Csatári, akinek a nevével visszaéltek, és kihasználva, hogy nincs az országban, minden lehetséges gaztettet rákentek? Elképzelhető, hogy a deportálásból visszatérő (jogi szaknyelven szólva, elfogulatlanak nem tekinthető) tanúk, az

ellenérdekelt vádlottak, a vele együtt szolgáló rendőrtisztek, de még az ún. érdektelen tanúk is mind hamisan, elfogultan valljanak ellene, vagy rosszul emlékezzenek az eseményekre? S mindezt több különböző, egymástól időben és térben távoli eljárásban?

Valóban vannak olyan másod-, sőt harmadkézből szerzett (általánosságban megfogalmazott) állítások, amiknek a valóságtartalmát más, azt megerősítő vagy cáfoló irat (vallomás) hiányában nem lehetett valószínűsíteni. Az is előfordult, hogy apróbb részletekben eltértek a tanúk vallomásai. Amíg azonban ezek az ellentmondások nem ásták alá a tanúvallomások lényegi elemeit, felhasználtam őket. Előfordult az is, hogy elsősre ellentmondásosnak vagy hihetetlennek tűnő történetek megerősítést nyertek más, személyes tapasztalaton alapuló beszámolókból. Az olyan vallomásokat nem használtam fel, amik önmagukban álltak, és amiket nem erősítették meg más, hitelesnek tűnő források.

Egy olyan konkrét eset van, amire a különböző eljárásokban megjelenő tanúk hasonlóan emlékeztek. Pontos időpontot senki sem tudott megadni, s az sem biztos, hogy egy vagy több alkalommal, de még az első, május 15-i transzport előtt történhetett. Ekkor több száz nőt kirendeltek a téglagyár egyik részébe, ahol órákon keresztül pusztán kézzel kellett kaparniuk, vájniuk a földet. Egyes beszámolók szerint, amikor valamelyikük már nem bírta, korbáccsal kényszerítették őket az egyébként értelmetlen munkára.¹⁸³ Volt aki árokásásra,¹⁸⁴ más vastag facölöpök kiásására¹⁸⁵ emlékezett. A nők körmei letöredeztek, a kavicsok pedig összevissza karcolták a kezüket. A parancsot a visszaemlékezők szerint Csatári adta ki. Voltak, akik hallomásból tudtak az esetről: a zsidó tanács tagja, Schlesinger Vilmos is úgy értesült, hogy a zsidó nőknek Csatári utasítására szerszám híján körömmel kellett kaparniuk a földet.¹⁸⁶ Csatári kihallgatásai alatt mindet tagadott: az internáltakkal semmiféle kapcsolata nem volt, sőt még csak nem is hallott arról, hogy bárki kézzel végeztetett volna földmunkát a női fogvatartottakkal. *„Semmi ilyesmi nem történt, őket senki nem bántotta. Csak csodálkozom, hogy ki követhette el ezeket a dolgokat”* – mondta.¹⁸⁷

„Utólag szereztem csak tudomást arról, hogy a téglagyárban brutalitások voltak, ezeket dr. Csatáry László rendőrfogalmazó táborparancsnok követte el a hírek szerint” – állította ezzel szemben Pohl Sándor, volt kassai polgármester.¹⁸⁸ De mik voltak ezek az atrocitások? Hernádi Miklós vármegyei tiszti főorvos szerint:

*„Csatári szadista ember volt, aki ütötte az embereket. Ez ellen én tiltakoztam, de Csatári azt a választ adta, hogy aki szívbajos ne jöjjön a téglagyárba. Egy esetben láttam, hogy egy gyereket megvert.”*¹⁸⁹

Szász Elemér szerint Csatári a „téglagyári táborhoz beosztott” rendőrtiszt volt, aki mindig a derékszíja mellé dugott kutyakorbáccsal járt, és különösen a kiskorúakat ütlegelte: *„a gyerekek, ha Csatárit meglátták rögtön futásnak eredtek, ő azonban hosszú, sovány ember léteére gyorslábú volt, utánuk szaladt és rendszerint a fejüket ütötte a kutyakorbáccsal.”*¹⁹⁰ A háború után a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) előtt megjelent személy, aki négy hétig volt a téglagyárban, jegyzőkönyvbe mondta, hogy Csatári néha minden ok nélkül bement a lakóhelyiségnek szolgáló épületekbe, és akit ott talált, azt korbáccsal végigverte.¹⁹¹ Friedrich Alexander szerint Csatári olyan brutális volt, hogy a táboron belül szolgálatot teljesítő német Scharführernél kellett panaszt emelni ellene.¹⁹² Jónap Sámuel, a téglagyári átmeneti kórházba beosztott vezető orvos, elmondása szerint, mindennapos kapcsolatban volt Csatárral:

„Ahogy megfigyeltem az arcát, a megbeszélések alatt mindig nagyon nyers volt és brutális. Néhányszor láttam, ahogy Csatáry saját kezűleg verte az embereket korbáccsal, és akkor mindegy volt neki, hogy az idős, nő, vagy gyermek” – állította.¹⁹³

Egy másik visszaemlékező szerint Csatári a városban belül is kegyetlenkedett. Oldalkocsis

motorbiciklijén járta a várost a téglagyár és a vasútállomás között, s itt-ott megállította az őrizet alatt menetelő embereket, majd korbáccsal egyiknek-másiknak minden ok nélkül az arcába sújtott.¹⁹⁴ Amikor Horváth kérdőre vonta, hogy miért jár korbáccsal, a rendőrkapitány szerint Csatári azt felelte, hogy azért van szüksége rá, mert motorral jár, és a kutyák ellen használja.¹⁹⁵ Csatári kihallgatása során azt mondta, hogy valóban motorbiciklivel közlekedett, mert az elszabadult kutyák falkákban jártak, s megtámadták a közlekedőket, egyben tagadta, hogy kutyakorbács lett volna nála.¹⁹⁶

A deportálások és Csatári László

A kassai téglagyárban összegyűjtött zsidókat négy transzporttal deportálták.¹⁹⁷ A korabeli iratok szerint május elején Kassán körülbelül 13 000 zsidónak minősülő személy tartózkodott. A kassai polgármesteri hivatal összesítő jelentése szerint május 20-ig 9400 személyt szállítottak el „ismeretlen helyre”, a deportáltak összlétszámát pedig 11 839-re tette.¹⁹⁸ A deportáltak végleges számáról a kassai vasúti állomásparancsnokságon szolgálatot teljesítő Vrancsik István feljegyzéseiből tudhatunk meg többet. Vrancsik civilben egy csemegeüzlet tulajdonosa volt, aki a szolgálati helyén mindennap feljegyezte, hogy a vasútállomáson melyik nap hány vonat haladt át, azok Magyarország melyik területéről érkeztek, s a vonatok hány zsidót szállítottak. Elmondása szerint a vagonokat az állomáson kinyitották, az embereket megszámlálták, és átadták a német kíséző személyzetnek, valamint a szlovák vasutasoknak. Ezután a vasúti kocsik ajtóit újból leplombálták.¹⁹⁹ Vrancsik összeírása szerint Kassáról összesen 15 707 személyt szállítottak el.²⁰⁰ A két szám közötti ellentmondást eddig nem sikerült megnyugtatóan feloldani.

A deportáltakat kora hajnalban értesítették az elszállításról, majd hosszú várakozás és újbóli kifosztás után testi motozásnak vetették alá. Volt olyan csendőr vagy rendőr, akinél le kellett vetkőzni, volt, akinél nem.²⁰¹ Ha elrendelték a motozást, akkor azt a rendőrségtől kirendelt hét motozónó – Szabó Jenő detektív szerint²⁰² takarítónó – végezte, akiknek már volt ebben gyakorlatuk.²⁰³ A vagonokba történő betérés a reggeli órákban kezdődött. Az embereknek csupán pár száz métert kellett megtenniük a téglaszáritóktól, mert a vagonokat a villamos tehervonójával behúzták a téglagyár területére.²⁰⁴ A szerelvények másnap reggel hét és tíz óra között gördültek ki és indultak el a városon keresztül a kassai vasútállomásra.²⁰⁵ Volt olyan deportált, aki úgy emlékezett, hogy a szerelvénye majdnem két napig állt a pályaudvaron.²⁰⁶

Az első transzportot május 15-én, hétfőn állították össze.

„A vágányok ugyan nincsenek messze a pajtánktól, de az a pár száz méter is távolság. Az emberek mennek, és a latrinába dobják a pénzt. Apám Görög Artúrhoz megy tanácskozni, aki szegről, végről való rokon és a Zsidó Tanács pénztárnoka. A kérdés az, hogy érdemes-e átszökni a tábor másik részébe, amely később lesz deportálva. Azt a tanácsot kapja, hogy érdemes az elsők között lenni, akkor jobb lakó és munkahelyet tudunk talán szerezni. Ez elfogadhatónak hangzik. Én ugyan megkérdezem, hogy Artúr bácsi is az elsők között utazik-e de kitűnik, hogy nem, évek után hallom, hogy sikerült Budapestre szöknie” – írta visszaemlékezésében egy túlélő.²⁰⁷

A későbbi transzportba kerülőket átirányították a téglagyár megüresedett szárnyába:

„A földön megkelt kenyeret találtunk és friss lángosokat, amelyeket már nem volt idő becsomagolni, annyira siettették az embereket a vagonba. A WC-n aranyat és eltépett papírpénzeket találtunk. Pánik tört ki, mindenki arra gondolt, hogyan lehetne megszökni. [...] Rettenetes lelki állapotban voltunk mind. Egy reggel, bejött egy Gestapo tiszt, és beszédet tartott. Azt mondta, nyugodjunk meg, nem visznek külföldre, de Kassához közeledik a front, és az egész várost ki fogják üríteni. Egy másik városba visznek csak, ahol lakásokban fogunk lakni, s nagyon jó dolgunk lesz. Aki azonban ezentúl rémhíreket

terjeszt, nem kegyelmez, golyó jár annak. Aztán egy nap csomagolnunk kellett. Órák hosszat álltunk kint, amíg minden csomagot átvizsgáltak, és rengeteg holmit elvettek tőlünk.”²⁰⁸

Horváth rendőrkapitány szerint az elszállítandók kijelölését, csendőrségnek átadását, valamint az összes, a transzporttal összefüggő ügyet Csatári végezte. A rendőrkapitány a bevagonírozások tekintetében is mosta a kezeit, az szerinte kizárólag a csendőrség feladata volt: „*nekem befolyásom nem volt*” – mondta Horváth a háború után.²⁰⁹ Állítása szerint Csatári jelölte ki azt is, hogy melyik barakk kerül kiürítésre.²¹⁰

Abban nem volt vita a perek során, hogy a fenti feladatokat a rendőrség megbízottjai végezték. A kérdés csak az volt, hogy pontosan ki milyen feladatokat látott el. Az egyetlen név, ami visszatérően előkerült, Csatárié volt. Ilyen kontextusban a tárgyalásokon szintén jelen nem levő Szoó, Vidaházy, de egyetlen más rendőr neve sem hangzott el. Szabó Jenő detektív szerint a „berakást” Csatári intézte. Szerinte Csatári vette fel annak a 64 kivételezett zsidónak a nevét is, akiket az utolsó transzport előtti éjjel a németek összeszedtek és később bevagoníroztak.²¹¹ Szerinte „*az akkori körülmények között*” Csatári „*szereplése nem volt csodálatos*”.²¹²

A téglagyári ideiglenes kórház orvosa szerint a negyedik transzportnál hat vagon jelöltek ki körülbelül háromszáz súlyosan beteg és idős ember részére, akiket felsőbb engedéllyel jobb körülmények között, szellősebben tettek fel a vagonokba. Jónap úgy emlékezett vissza, hogy a berakodásnál Csatári odajött hozzá, és azt a megjegyzést tette: „*Dögöljenek meg mindannyian.*”²¹³ Horváth szerint a Ferenczy Lászlótól érkezett utasítás szerint június 2-án bevagonírozták a kórházi és a fertőző betegeket, valamint az elmebetegeket, továbbá az orvosokat, csecsemőket és a zsidótörvények alól kivételezetteket is. „*Ezt az utasítást száz százalékig betartottuk és azokat a rendőrséggel végre is hajtottam*” – mondta.²¹⁴ Horváth szerint Csatári a kórházvonal indításakor jelentette, hogy az összes beteg az orvosok véleménye szerint szállítható állapotban van, és feltétlenül ki fogják bírni a 36 órás utat. Utóbbit Csatári Schmiedtsiefen német századostól hallotta.²¹⁵

Nem volt kímélet még a legkisebbeknek sem. Hat-nyolc hetes leleneket is behoztak, akiknek a homlokára – egyesek szerint – megkülönböztető jelzés volt írva. Ahogy a vonatok megérkeztek Auschwitzba, egy pokróccal letakarták és elvitték őket.²¹⁶ Falkenstein Hugó tanúja volt annak, amikor Csatári „*legalább 6 csecsemőt kivett*” a gyermekotthonból és a táborba vitetett.²¹⁷ Horváth szerint már csak azért is Csatári kellett, hogy összeszedje a leleneket, mert nála volt a nyilvántartás.²¹⁸

A deportálások után

A várakozásokkal ellentétben a deportálások után nem lett egy csapásra jobb a kassai lakosság ellátása. A *Felvidéki Újság* „A zsidókat már elvitték, még sincs szívnivaló” címmel közölt cikkében sajnálattal állapította meg, hogy „*jóllehet a város lakossága az elszállított zsidósággal alaposan lecsökkent, a dohányos embereknek még mindig a legnagyobb harcot kell folytatniuk a szívnivalóért.*”²¹⁹ A lakáshelyzet azonban érezhetően javult. „*A városi tisztségviselők és alkalmazottak java része az elmúlt időszak folyamán a zsidó ügyekkel kapcsolatban kiadott rendelkezések végrehajtásával volt elfoglalva, úgyhogy a központi igazgatás csak a legszükségesebb ügyek intézésére és ellátására korlátozódott*” – írta a deportálások befejeztével a polgármester a város törvényhatósági bizottságának. A zsidók Kassáról történt kitelepítésével körülbelül kétezer lakás üresedett meg, s ahogy az a jelentésben olvasható, „*szinte természetes, hogy azonnal megindult az ostrom ezekért a lakásokért, [...] az igénylők száma ennek négyszerese.*”²²⁰ Nem véletlen, hogy június végén a város közigazgatási bizottsága egyhangúlag javasolta a lakáshivatalnak „*mint jelenleg időszerűtlen intézménynek a megszüntetését.*”²²¹

A lakásokban hátrahagyott ingóságokat először leltárba vették, s csak utána kezdték el a lakások kiutalását. Voltak olyanok, akik – a korabeli napilap leírása szerint – *„még mindig abban a téves felfogásban élnek, hogy a zsidóvagyon szabad prédát képez, holott az igazság az, hogy a zsidók vagyonának zár alá vétele óta ez kizárólag nemzeti vagyont jelent”*.²²² Akit ilyenek kaptak, arra szigorú büntetés várt.²²³

Végszó

Mielőtt bíróság elé kerülhetett volna az ügye, Csatári László 98 éves korában elhunyt. Milyen tanulsággal szolgálhat az ügye a magyar igazságszolgáltatás működésére nézve? Mindmáig megválaszolatlan az a kérdés, hogy miért csak 2011-ben, egy külföldi magánszemély feljelentésére kezdett nyomozásba a magyar ügyészség. A kutatásom során több olyan dokumentum is előkerült, ami bizonyítja azt a korábbi sejtést,²²⁴ hogy a magyar hatóságoknak már több mint húsz évvel ezelőtt pontos információi voltak Csatári László háború alatti tevékenységéről.²²⁵ Az Igazságügyi Minisztérium és a Legfőbb Ügyészség 1993 augusztusa óta hivatalos tudomással bírt arról, hogy Csatári „mint a kassai gettó parancsnoka, részt vett mintegy tizenkét-tizennégyezer zsidónak az 1944. április és június közötti internálásában és megsemmisítő központokba való deportálásában”.

Ez és sok más Csatáriról (csehszlovákiai elítélésére, a magyar népbírósági eljárásokban felmerült atrocitásokra) vonatkozó információ a kanadai igazságügyi szervek korabeli megkeresésében és a magyar féllel folytatott hosszas levelezésben olvasható.²²⁶ Hogyan lehetséges, hogy mindezek ellenére Csatárral szemben nem indult semmilyen eljárás? Történtek-e mulasztások? Ha igen, akkor pontosan mi a felelőssége ebben a Legfőbb Ügyészségnek, a Belügyminisztériumnak és a Külügyminisztériumnak? Egy újságírói kérdésre Kovács László volt külügyminiszter pár éve azt írta, hogy nincs tudomása arról, hogy a Külügyminisztérium bármilyen szerepet játszott volna Csatári Magyarországra költözésében. Hozzátette, hogy *„indokát sem látom az állítólagos diplomáciai szerepvállalásnak. Természetesen megpróbálok az ügyről tájékozódni, mert azt nem zárhatom ki, hogy tudtom nélkül a KÜM valamelyik munkatársa részt vett a dologban.”*²²⁷

Ezzel szemben – s ezt egy rutinvizsgálat ellenőrizhetné – Csatári valószínűleg járt az ottawai magyar nagykövetségen, és személyesen kért útmutatást Gedai Károly nagykövettől. *„A követ úr arról tájékoztatott, hogy nyugodtam mehetek haza, bántódásom nem lesz”* – állította Csatári.²²⁸ Útlevelét a kanadai magyar nagykövetség és a montreali konzulátus közreműködésével szerezte meg. Állítása szerint Magyarországon egyetlen hatóság sem kérdezte meg, hogy mi az oka a hazatérésének.²²⁹

Komoly kérdéseket vet fel, hogy miként fordulhatott elő, hogy a magyar ügyészi és külügyi szervek által ismert, súlyos bűncselekményekkel gyanúsítható és egy szomszédos országban elítélt személy zavartalanul élhetett a magyar fővárosban. Az eddigi egyetlen hivatalos reakció szerint Csatári 1997-es visszatelepülése során *„a Belügyminisztérium és az irányítása alá tartozó szervek nagy valószínűséggel nem kaptak kanadai sajtófigyelőt”*.²³⁰ Ezek a válaszok felelősséget elhárító módon próbálnak meg kibújni a tényleges feltárás kötelezettsége alól. Átfogó és alapos, minden érintett szervet bevonó vizsgálatnak kellene arra választ adnia, hogy a magyar hatóságok eleget tettek-e alkotmányos és nemzetközi jogi kötelezettségeiknek az ügy kezelésében.

¹ A tanulmány a *J. & O. Winter Fund* (City University of New York) támogatásával jött létre. A szerző kassai kutatómunkáját (2012. június 25–28.) a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont kuratóriuma finanszírozta. A témában korábban megjelent írások: Gellért Á. – Gellért J., 2012; Karsai, 2012; Legát 2012; Thorpe, 2012.

² A neve a (korabeli) hivatalos iratokban felváltva Csatári/Csatáryként szerepelt, de Csatári Lászlóként anyakönyvezték. FTI, B.1572/2013, 1. kötet, 655. Anyakönyvi kivonat, Mátyás község, 1915. március 6. 1945-ben a megszállt Németországban apja eredeti nevét, a Csiziket használta. Uo. 5. kötet, 2963. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17. A kanadai eljárásban Ladislaus Csizik-Csatary néven szerepelt.

³ Uo. 1. kötet, 77–81. Jegyzőkönyv feljelentésről, 2011. szeptember 21. Morvay, 2012.

⁴ Uo. 83. Feljegyzés nyomozás elrendeléséről, 2011. szeptember 22.

⁵ ÁBTL, V-99377, 65–68. Lányi Oszkár feljelentése, 1945. július.

⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 3. Rendőri jelentés, 1945. július 11.

⁷ Uo. 9. Jelentés pótnyomozásról, 1946. január 25. Lásd ehhez FTI, B.1572/2013, 3. kötet, 1455–1457. Zinner Tibor szaktanácsadó összegző jelentése dr. Csatáry László Lajos ügyéről, 2011. október 25.

⁸ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2333. A kassai nemzetbiztonsági részleg 1948. június 9-i jelentése. Uo. 2253. Tanácskozási jegyzőkönyv, 1948. június 8.

⁹ Uo. 6. kötet, 3739–3819. Észrevételek az 1948. évi csehszlovák eljárásra, 2013. május 22.

¹⁰ Uo. 5. kötet, 3211. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. november 8.

¹¹ Balassa, 2012a.

¹² Bindman, 1997. FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2815. Feljegyzés a kanadai hatóságok Csatári Lászlóval folytatott beszélgetéséről. 1995. (sic!) október 11.

¹³ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2829–2831. Állampolgárságtól való megfosztás. Privy Council, Kanada, 1997. augusztus 28.

¹⁴ Uo. 2827. Egressy András ügyvéd jogi véleménye, 1997. március 21.

¹⁵ Kádár–Vági, 2005: 120.

¹⁶ Benoschofsky–Karsai, 1958/I: 123. Feljegyzés a zsidókérdés megoldása ügyében a Belügyminisztériumban tartott értekezletről. Halász Géza Kárpátalja kormányzói biztosának helyettese, 1944. május 27.

¹⁷ Ferenczy tevékenységéhez lásd Molnár, 2014.

¹⁸ A később esetlegesen felmerülő vádaskodások és visszaélések megakadályozására Bakó kirendelte Meggyessyt és az ÁVK ügyészi osztályának tagjait a deportálások helyszínére, hogy személyesen ellenőrizzék annak végrehajtását. BM. 6137/1944. VII. res. rendelete. Benoschofsky–Karsai, 1958/I: 106. Lásd bővebben Nánási, 2011; Karsai–Molnár, 1944: 443. Endre László beszéde az utolsó szó jogán, 1946. január 3.

¹⁹ Hasonlóképp adta vissza a történeteket Bakó László a háború utáni népbírói perében. Karsai–Molnár, 1994: 88–89. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 18.

²⁰ BFL, Nb. 1532/1945, 74. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.

²¹ *Rendeletek Tára*, 1944b. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.440. M. E. számú rendelete, az ország területének egy részén különleges közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 12. 428.

²² *Rendeletek Tára*, 1944a. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.500. M. E. számú rendelete, a hadművelési területekre vonatkozó közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 5. 393–404.

²³ Kádár–Vági 2005, 123.

²⁴ BFL, Nb. 1532/1945, 46. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.

²⁵ 1610/1944. ME. sz. rendelet.

²⁶ BFL, Nb. I.197/1946, 99. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. BFL, Nb. 1532/1945. 105. Horváth György kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. június 13.

²⁷ SS-Obersturmbannführer és Oberstleutnant der Schutzpolizei. 1910. augusztus 10. (Reichenberg, Németország) – 1945. február 13. (Tök, Magyarország).

²⁸ A részletekkel kapcsolatban lásd Kádár–Vági: 2005, 117–118.

²⁹ Mendelsohn, 2010: 248–254. Hans Joseph Matuschka kassai német konzul nyilatkozata. NG-2440, 1947. augusztus 26. Lásd még Eliáš, 1994; Okroy, 2005: 93–101.; Potemra, 1986.

³⁰ DEGOB 694. sz. jegyzőkönyv. BFL, Nb. 1532/1945, 38. Mandel Imre, rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 12.

³¹ Offner, 1996: 6.

³² BFL, Nb. I. 197/1946, 88. Horváth György, rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13. FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3359. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26. Csiki, 2003: 392.

³³ AMK, Polgármesteri iratok, 175. doboz, 18078/1944. sz. akta. Bodor Jenő ügyvéd beadványa, 1944. ápr. 28.

³⁴ Görög, 1991: 267–268.

³⁵ AMK, Polgármesteri iratok, 182. doboz, 24223/1944. sz. akta. Zsidó egyesületekre vonatkozó rendeletek végrehajtása. Gayer, 2013.

- ³⁶ Csíki, 2003; Görög, 1991: 266.
- ³⁷ Görög, 1991: 266. Görög a zsidó tanács pénzügyi osztályát vezette, s ő volt felhatalmazva, hogy a polgármesteri hivattal meg tárgyaljon minden pénzügyi és közellátási kérdést. AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta. Kolos Ákos levele a polgármesternek, 1944. április 25.
- ³⁸ Offner, 1996: 10.
- ³⁹ *Abauj-Torna vármegye hivatalos lapja*, 1944. május 25., 97. Alispáni jelentés. A településekről bővebben lásd Braham, 2007/II: 96–98, 103–108.
- ⁴⁰ DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv.
- ⁴¹ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv 1944. április 21-én a gettó kijelölése tárgyában. BFL, Nb. 1532/1945, 20. Pohl Sándor vallomása, 1945. február 26. Uo. 66. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁴² *Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve*, 1944, 213. Sárvári Jenőt 1942 áprilisában nevezték ki ezredessé és helyezték át Kassára. *Csendőrségi lapok*, 1942: 266.
- ⁴³ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.
- ⁴⁴ Kálmán, 1982: 244.
- ⁴⁵ Karsai–Molnár, 1994: 271. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 27.
- ⁴⁶ BFL, Nb. 1532/1945, 66–67. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁴⁷ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv 1944. április 21-én a gettó kijelölése tárgyában.
- ⁴⁸ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta. Számla bútorszállításról, 1944. május 1.
- ⁴⁹ BFL, Nb. 1532/1945, Gálhidi Béla, kassai városi tanácsnok tanúvallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6., 80. AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz 19756/1944. sz. akta. A Pogány utcai lakosok kérelme. 1944. április 30.
- ⁵⁰ „*Gottschein [sic!] SS őrnagy, aki a Gestapónál volt, azt a kijelentést tette előttem, hogy a polgármester részéről szabotázst lát a gettózással kapcsolatban, és ennek még kellemetlen következményei lesznek.*” BFL, Nb. 1532/1945, 105. Pohl Sándor vallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. június 13.
- ⁵¹ AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta (28965/1944. sz. irat). Feljegyzés a polgármester számára, 1944. július 19.
- ⁵² *Felvidéki Újság*, 1944. április 29., 6.; 1944. május 2., 3.
- ⁵³ BFL, Nb. 1532/1945., 80. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁵⁴ BA, Ludwigsburg, B 162/5350. 98. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 13.
- ⁵⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, 126. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 30.
- ⁵⁶ *Felvidéki Újság*, 1944. április 25., 3.; Karsai–Molnár, 1994: 65. Endre László vallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 18.
- ⁵⁷ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv a gettó kijelölése tárgyában, 1944. április 25.
- ⁵⁸ BFL, Nb. 1532/1945, 66–67. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6. Görög, 1991: 268.
- ⁵⁹ *Felvidéki Újság*, 1944. május 23., 3.
- ⁶⁰ Kálmán, 1982: 242, 244, 250, 252. Hasonlóan adja vissza a gettóba költözést több másik túlélő is. DEGOB, 86., 418. sz. jegyzőkönyvek.
- ⁶¹ Görög, 1991: 269.
- ⁶² Braham, 1963: 553. Jelentés a német Külügyminisztériumnak. 1944. április 24.
- ⁶³ „*Úgy tapasztaltuk, hogy a nem zsidó lakosság magatartása, ha nem is jóindulatú, de közömbös.*” DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv.
- ⁶⁴ *Felvidéki Újság*, 1944. április 27., 2.
- ⁶⁵ *Felvidéki Újság*, 1944. április 28., 3–4.
- ⁶⁶ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4731/1944. sz. akta. Rendőri jelentés, 1944. május 7.
- ⁶⁷ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2797. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁶⁸ Lázin, 2012.
- ⁶⁹ BFL, Nb. I. 197/1946, 167. Horváth György, gyanúsított kihallgatás, 1946. február 9.
- ⁷⁰ Uo. 138. Krisztinkovich Antal, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3. Szabó Jenő detektív szerint Nagy Lajos csendőrnagy tette a feljelentést. Uo. 142.
- ⁷¹ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2873. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁷² AMK, Polgármesteri iratok, 169. doboz, 13010/1944. sz. akta. Jegyzőkönyv [a] Magyar Szociáldemokrata Párt felszámolása alkalmával, 1944. március 30. Német részről Karl Jung SS-rohamosztag-vezető volt jelen.
- ⁷³ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2781., 2797. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁷⁴ http://kep.cdn.index.hu/1/0/319/3191/3191084_6c3806da2d35006a851ceec5c2c68a33_wm.jpg (utolsó letöltés: 2014. november 10.).
- ⁷⁵ A falragasz tartalma megjelent a *Felvidéki Újság* 1944. május 3-i számában is.

- ⁷⁶ „A gettó területének hatósági parancsnoka dr. Csatáry László volt, akit én bíztam meg.” BFL, Nb. I. 197/1946, 80, 83. Horváth György kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8. Uo. 100. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ⁷⁷ Lásd pl. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4722/1944. sz. akta. Jelentés zongora kiszállításáról a gettóból, 1944. május 3. A gettó feloszlata után Csatári rendőrfogalmazói minőségben rendelkezett egy zsidó személy téglagyárba kísértetéséről. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4847/1944. sz. akta. 1944. május 17.
- ⁷⁸ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2875., 2877. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁷⁹ Uo. 2799. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸⁰ Uo. 2781. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸¹ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4728/1944. sz. akta. Laufer Lajosné kérelme, 1944. május 5.
- ⁸² FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2785. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸³ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 18. d., 4814/1944. sz. akta. Mihályi István próbarendőr leváltása, 1944. május 9.
- ⁸⁴ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2887. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁸⁵ Uo. 2997. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ⁸⁶ Megmagyarázhatatlan, hogy míg az ügyészség minden más korabeli levéltári iratot beszerzett, addig az általam nyilvánosságra hozott kulcsfontosságú gettóparancsnoki iratokat az internetről kinyomtatott formában használták fel. A nyomozati iratokból az derül ki, hogy a magyar ügyészi szervek vagy megbízottaik nem folytattak kutatásokat a kassai levéltárak rendőrségi és polgármesteri iratai között.
- ⁸⁷ FTI, B.1572/2013, 1. kötet, 685. Írásszakértői vélemény, 2012. október 18.
- ⁸⁸ AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta. A Kassai Múmalom Rt. számlája, 1944. május 15.; Építkezési anyagok leszállítása és költöztetése a téglagyárból a gettóba, 1944. május 10.
- ⁸⁹ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 3183. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. október 26.
- ⁹⁰ Uo. 2883. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁹¹ Uo. 2959. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17.
- ⁹² Uo. 6. kötet, 3361. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ⁹³ Uo. 3377–3381. Csatári László beadványa, 2013. április 24.
- ⁹⁴ Uo. 2. kötet, 1139–1141. Summary of facts and evidence. Federal Court of Canada, Trial Division. The Minister of Citizenship and Immigration against Ladislaus Csizik-Csatary, 1997. március 27.
- ⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5350. 88. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 12.
- ⁹⁶ Uo. 90.
- ⁹⁷ Uo. 92.
- ⁹⁸ Uo. 93.
- ⁹⁹ Uo. 94., 98. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 13. Hat évvel később Schmiedtsiefen ismét kijelentette, hogy „*kórházba kerülésemkor még meg sem indult a deportálás, és amikor kb. öt hét múlva kiengedtek, a zsidók már eltűntek a városból*”. BA Ludwigsburg, B 162/5353, 1044–1045. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1966. június 7.
- ¹⁰⁰ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2999. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ¹⁰¹ AMK, Polgármesteri iratok, 179. d., 22095/1944. sz. akta.
- ¹⁰² BFL, Nb. I. 197/1946, 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13.
- ¹⁰³ Sziklay–Borovszky, 1896.
- ¹⁰⁴ Görög, 1991: 268.
- ¹⁰⁵ DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁶ Ezt a munkát „*láncolásnak*” hívták. DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁷ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁸ Kálmán, 1982: 255.
- ¹⁰⁹ AMK, Polgármesteri iratok, 173. d., 16896/1944. sz. akta. Zsidók köztartozásainak behajtása. M. kir. pénzügyi igazgatóság, Kassa. 23.638/1944. 1944. április 26.
- ¹¹⁰ Uo. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 7.
- ¹¹¹ Uo. 177. d., 19736/1944. sz. akta. Vegyes számlák, 1944. április–június.
- ¹¹² Uo. A zsidó tanács átirata a polgármesternek, 1944. április 26.
- ¹¹³ BFL, Nb. I. 197/1946, 94–95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹¹⁴ Uo. 22. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹¹⁵ BFL, Nb. 1532/1945, 47. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv. 1945. május 23.
- ¹¹⁶ Uo. 73. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6. Május 10-én a zsidó tanács 5-6 vagonnyi élelem beszállítására kért engedélyt Szikszóról. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4763/1944. sz. akta. Zsidó Tanács kérelme, 1944. május 10.

- ¹¹⁷ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta. Polgármester rendelete, 1944. június 5.
- ¹¹⁸ Uo. 173. d., 16896/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 1.
- ¹¹⁹ Uo. 175. d., 18678/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 2.
- ¹²⁰ BFL, Nb. I. 197/1946, 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8.
- ¹²¹ BFL, Nb. 1532/1945, 83. Gálhidi Béla, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ¹²² Offner, 1996: 15.
- ¹²³ BFL, Nb. I. 197/1946, 42–43. Lóvi Márta rendőrségi kihallgatása 1946. január 23. Uo. 106. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19728/1944. sz. akta. Kolos Ákos levele a kielégítő vizellátás érdekében. 1944. május 7.
- ¹²⁴ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4755/1944. sz. akta. Halmay Paskál kérelme, 1944. május 6.
- ¹²⁵ Uo. 4736/1944. sz. akta. Rendőrségi jelentés, 1944. május 4.
- ¹²⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 127. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 30. Ezt megerősítette Szász Elemér is, aki szerint Hernádi így akarta visszatartani a negyedik, utolsó transzportot. Uo. 104. Szász Elemér, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Horváth rendőrkapitány védekezése szerint a deportálás alatt nem volt járvány, s a tisztí főorvos sem kérte tőle a deportálások elhalasztását. Uo. 96. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹²⁷ AMK, Polgármesteri iratok, 173. d., 16963/1944. sz. akta. Horváth rendőrkapitány ettől kicsit eltérő (12 791 fő) adatokat közölt (téglagyárban: 11 677; internált: 162; gettóban: 952 fő) 1944. május 6-án. Kassa város polgármesteri hivatalának jelentése szerint Kassa területén a zsidó személyek száma 1944. május 1-je előtt 11 839 volt. Uo. 32768/1944.III.b osztály, 1944. augusztus 17. Kassa zsidó lakosságának változásairól lásd Šalomon, 1994; Büchler–Shashak, 2003.
- ¹²⁸ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹²⁹ BFL, Nb. I. 197/1946., 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ¹³⁰ Uo. 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8. Offner, 1996: 17.
- ¹³¹ DEGOB, 694. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³² DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³³ DEGOB, 418. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³⁴ Munkácsi, 1947: 82–83.
- ¹³⁵ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4812/1944. sz. akta. Rendőri jelentés határon elfogott személyekről, 1944. május 10.
- ¹³⁶ DEGOB, 3. sz. jegyzőkönyv. „Általában úgy hittük, hogy csak a fiatalságot viszik ki Németországba dolgozni, az öregek a gettóban maradnak.” DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv. „Azt mondák nekünk, hogy mezőgazdasági munkára visznek bennünket, de Magyarországon maradunk.” DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³⁷ BFL, Nb. I. 197/1946, 197. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹³⁸ DEGOB, 3., 91., 694., 2591. sz. jegyzőkönyvek.
- ¹³⁹ Offner, 1996: 18.
- ¹⁴⁰ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19727/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 9.
- ¹⁴¹ Uo. 178. d., 21376/1944. sz. akta. Szóó Tibor téglagyári táborparancsnok intézkedése a német parancsnokság szolgálati helyiségének berendezéséről. 1944. május 4.
- ¹⁴² FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3613. Sas István nyilatkozata a kanadai hatóságoknak, 1993. november 16.
- ¹⁴³ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv. BFL, Nb. I. 197/1946, 117. Glück Ernőné, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ¹⁴⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, 95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Szász Elemér arról számolt be, hogy az egyik tábori parancsban az állt: aki szökést kísérel meg, azt először figyelmeztetni kell, majd szabad vele szemben lőfegyvert használni. Uo. 103. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹⁴⁵ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹⁴⁶ FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2233. Jónap Sámuel, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ¹⁴⁷ Uo. 6. kötet, 3363. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ¹⁴⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 149. Farkas István, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁴⁹ Uo. 22. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁵⁰ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta.
- ¹⁵¹ Uo. 182. d., 24626/1944. sz. akta. Polgármesteri véghatározat, 1944. szeptember 30.
- ¹⁵² Uo. 189. d., 29808/1944. sz. akta. Polgármesteri véghatározat, 1944. október 18.
- ¹⁵³ Uo. Polgármesteri véghatározat, 1944. október 5.
- ¹⁵⁴ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4724/1944. sz. akta.
- ¹⁵⁵ Uo. 4727., 4736., 4749–4751., 4755., 4762., 4768–4769. sz. akták. Lásd még DEGOB, 694. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁵⁶ BFL, Nb. I. 197/1946. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.

- ¹⁵⁷ Uo. 94. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. „Az őrszemélyzet részéről Vidaháznak, Szoó Tibornak és Csatárynak volt szerepe.” BFL, Nb. I. 197/1946, 148. Farkas István rendőrőrnagy, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁵⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 21. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁵⁹ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁰ Bíró aláírása több 1944 májusában, a kassai rendőrkapitányságon iktatott iraton szerepel. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4764/1944, 4769/1944. sz. akták. Csatári szerint azonban Bíró „új szolgálati helyét a szovjet csapatokhoz mintegy két kilométer távolságban határozták meg”. FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2873. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ¹⁶¹ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2197. Friedrich Alexander rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ¹⁶² BFL, Nb. 1532/1945. 46. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.
- ¹⁶³ Uo. 67. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ¹⁶⁴ BFL, Nb. I. 197/1946. 101. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ¹⁶⁵ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁶ Uo. 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8.
- ¹⁶⁷ Uo. 200. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹⁶⁸ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁹ Uo. 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13.
- ¹⁷⁰ Uo. 136. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁷¹ Uo. 109. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹⁷² FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3613., 3619. Sas István nyilatkozata a kanadai hatóságoknak, 1993. november 16. Sas látásból ismerte Csatárit, aki többször megfordult a családjuk által működtetett üzletben Kassán. Sas saját elmondása szerint május 20-ig volt a táborban, és nem látta Csatárit parancsot kiadni vagy kegyetlenkedni. A tanúnak Bíró, Szoó vagy Horváth neve nem mondott semmit.
- ¹⁷³ Uo. 5. kötet, 2789. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18. Lásd még uo. 2999. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ¹⁷⁴ Uo. 2995. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27. Uo. 3087. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. október 11. Uo. 6. kötet, 3361. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ¹⁷⁵ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 18. d., 4900/1944. sz. akta.
- ¹⁷⁶ Browning, 2003: 37–43.
- ¹⁷⁷ FTI, B.1572/2013. 6. kötet, 3745. Észrevételek az 1948. évi csehszlovák eljárással kapcsolatban, 2013. május 22.
- ¹⁷⁸ Uo. 3815.
- ¹⁷⁹ Uo. 4029. Észrevételek a magyar népbírósi eljárással kapcsolatban. 2013. június 4.
- ¹⁸⁰ Uo. 4049.
- ¹⁸¹ Uo. 4065–4067.
- ¹⁸² Uo. 4079.
- ¹⁸³ Uo. 4. kötet, 2177. Özv. Starková Terézia vallomása, 1947. december 1.
- ¹⁸⁴ DEGOB, 627. sz. jegyzőkönyv. Lásd még BFL, Nb. I. 197/1946, 12. Weiszer Rózsi, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 5.
- ¹⁸⁵ DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁸⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 128–129. Schlesinger Vilmos, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30. A téglagyáron belül nem csak Csatári parancsára fordulhatott elő hasonló eset: „A lányok egyik csoportját magyar rendőrök elvitték munkára földet lapátolni. Lapátot azonban nem adtak nekik, és kézzel kellett felkaparniuk a földet.” DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv. Lásd még Offner, 1996: 20.
- ¹⁸⁷ FTI, B.1572/2013. 5. kötet, 2999. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27. Horváth sem tudott arról, hogy kézzel kellett volna dolgozni. „Bár lehet, hogy ez megtörtént, de ezt Csatáry az én beleegyezésem nélkül tette” – mondta. BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.
- ¹⁸⁸ BFL, Nb. 1532/1945. 46. Pohl Sándor gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.
- ¹⁸⁹ BFL, Nb. I. 197/1946. 127. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ¹⁹⁰ Uo. 21. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁹¹ DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁹² FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2237. Friedrich Alexander, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ¹⁹³ Uo. 2173. Jónap Sámuel, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ¹⁹⁴ Gaskó, 1984.
- ¹⁹⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.

- ¹⁹⁶ FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 4041. Észrevételek a magyar népbírósi eljárással kapcsolatban. 2013. június 4.
- ¹⁹⁷ BFL, Nb. I. 197/1946, 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ¹⁹⁸ MZSL, 2007. 241., 25. tekercs. 28/Eln.1944. sz. polgármesteri kimutatás, 1944. május 27.
- ¹⁹⁹ Gaskó, 1984. A deportáló vonatokat kísérő német rendőri egységekről lásd részletesen Curilla, 2011: 219–227.
- ²⁰⁰ 1944. május 16.: 3055 fő; 1944. május 16.: 3629 fő; 1944. május 17.: 3352 fő; 1944. május 24.: 3172 fő; 1944. június 3.: 2499 fő.
- ²⁰¹ BFL, Nb. I. 197/1946. 122. Balkányi Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²⁰² Uo. 140. Szabó Jenő, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²⁰³ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17. DEGOB 2363. sz. jegyzőkönyv.
- ²⁰⁴ Offner, 1996: 37.
- ²⁰⁵ Uo. 92–93. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Uo. 104. Szász Elemér tanúvallomása.
- ²⁰⁶ Uo. 58. Földes Jenőné, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 4. „*Körülbelül tizennyolc órát álltunk becsukva az indulás előtt.*” Uo. 106. Lóvi Márta, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ²⁰⁷ Feuerstein, 2004: 62. A kassai zsidó tanács elnöke, Kolos Ákos maga és a családja részére még júliusban (újra) megszerezte a zsidótörvények hatálya alól mentesítő okiratot. AMK, Polgármesteri iratok, 190. d., 31564/1944. sz. akta. Mentelési határozat, BM. 570.479/1944.II.a, 1944. július 5. A mentelési kérelmekkel kapcsolatos személyes iratok az ÁBTL, P-2340. számú dossziéjában található.
- ²⁰⁸ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ²⁰⁹ BFL, Nb. I. 197/1946. 199–200. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ²¹⁰ Uo. 94. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ²¹¹ Friedrich Alexander fültanúja volt a németek és Csatári beszélgetésének, aki azzal dicsekedett, hogy holott erre nem kapott parancsot, hajnali három órakor összeszedetett még 64 személyt, akiknek külön engedélye volt, és a „transzportba küldte őket”. FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2237, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ²¹² BFL, Nb. I. 197/1946. 140–142. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²¹³ FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2173. Jónap Sámuel, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ²¹⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8. Uo. 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ²¹⁵ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ²¹⁶ Uo. 103, 105. Szász Elemér, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. A lelencyereket a „kórházzvonattal” utazó Lóvi Márta is látta. Uo. 106. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Glück Ernőné, aki szintén az utolsó transzporttal került elszállításra, nem látott „zs” betűt a lelencek homlokán. Uo. 118. Glück Ernőné, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²¹⁷ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2239–2241. Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1. A bírósági tárgyalásokon Horváth és Ferenczy tagadták, hogy bármi közük lett volna a lelencek deportálásához. BFL, Nb. I. 197/1946, 124–125. Ferenczy László, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²¹⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Szabó Jenő detektív szerint is Csatári vitette be a lelenceket. Uo. 141. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²¹⁹ *Felvidéki Újság*, 1944. június 5.
- ²²⁰ Polgármesteri jelentés a törvényhatósági bizottságnak, 25.035/1944. kig. szám, 61, 64. *Kassai THJ*, 1944. június 15.
- ²²¹ AMK, Polgármesteri iratok, 189. d., 30339/1944. sz. akta, 1944. június.
- ²²² *Felvidéki Újság*, 1944. június 7., 4.
- ²²³ Lásd például *Felvidéki Újság*, 1944. június 13., 6.
- ²²⁴ Baranyi, 2012.
- ²²⁵ *Népszabadság*, 2012.
- ²²⁶ Legfőbb Ügyészség NF. 745/1994. számú iratanyaga. A kanadai Igazságügyi Minisztérium Emberiesség és Háborús Bűncselekmények Osztályának megkeresése dr. Bán Tamáshoz, az Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Jogi Csoportjának Főigazgatójához. 1993. augusztus 31.
- ²²⁷ Lázár, 2013. Lásd még Lázár, 2012.
- ²²⁸ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 3241. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2013. január 31.
- ²²⁹ Uo. 2965. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17.
- ²³⁰ Fekete Gy., 2012.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.6.	P-dossziék	
	P-2340	Kolos Ákos
3.1.9.	Vizsgálati dossziék	
	V-99377	dr. Horváth (Lidák) György
	V-135236	dr. Pohl Sándor

Archív Mesta Košic (AMK)

Kassa város polgármesteri iratai

169. d.
 172–180. d.
 182. d.
 185–190. d.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 1.a.	Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok	
	Nb. I. 197/1946	dr. Horváth György
	Nb. 1532/1946	dr. Pohl Sándor

Bundesarchive (BA, Ludwigsburg)

Organisation der Deportation der jüdischen Bevölkerung Ungarns 1944 in die Vernichtungslager durch Angehörige des Sonderkommandos Eichmann u.a. Dienststellen (AR-Z 150/59)

B 162/5350
 B 162/5353

Fővárosi Törvényszék irattára (FTI)

B.1572/2013.

dr. Csatári László bírósági és nyomozati iratanyaga

Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)

Records related to the Hungarian Jewish Community
(1944–1956)

Štátny Oblastný Archív v Košiciach (SOAB)

Magyar Királyi Rendőrkapitányság, Kassa

K17. d.

K18. d.

Nyomtatásban megjelent források

Csendőrségi lapok, 1942

Csendőrségi lapok, 8. szám, április 15.

Kassai, 1944

Kassai zsidó tanács közleményei, március–április.

Rendeletek Tára, 1944a

A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.500. M. E. számú rendelete, a hadműveleti területekre vonatkozó közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 5. *Rendeletek Tára*, 393–404.

Rendeletek Tára, 1944b

A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.440. M. E. számú rendelete, az ország területének egy részén különleges közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 12. *Rendeletek Tára*, 428.

Sziklay–Borovszky, 1896

Sziklay János – Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája)*. Budapest, Apollo irodalmi és nyomdai Rt.
<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0001/0.html>

Zsebkönyv, 1944

Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 213.

Sajtó

Abaúj-Torna, 1944

Abaúj-Torna vármegye hivatalos lapja, május 25.

Felvidéki Újság, 1944

Felvidéki Újság

1944. április 25.

1944. április 27.
1944. április 28.
1944. április 29.
1944. május 2.
1944. május 3.
1944. június 5.
1944. június 7.
1944. június 13.

Kassai THJ, 1944

Kassai THJ sz. kir. város hivatalos lapja, június.

Hivatkozott irodalom

Balassa, 2012

Balassa Zoltán: Csatáry László – egy kőszívű kassai rendőrtiszt. *Felvidék.ma*, május 18. <http://www.felvidek.ma/nezopont/publicisztika/33980-egy-koszivu-kassai-rendortiszt>

Balassa, 2012a

Balassa Zoltán: Egy hamis hír karrierje. *Felvidék.ma*, augusztus 29. <http://www.felvidek.ma/felvidek/egyeb/35267-egy-hamis-hir-karrierje>

Baranyi, 2012

Baranyi Márton: „Nincs magyar Zuroffunk”. *Mandiner*, augusztus 22. http://mandiner.hu/cikk/20120821_gellert_adam_nincs_magyar_zuroffunk

Benoschofsky–Karsai, 1958

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. I–III. Budapest, MIOK.

Bindman, 1997

Stephen Bindman: War crimes suspect quits without a fight: Accused Nazi first to lose citizenship without court battle. *The Spectator*, július 16.

Braham, 1963

Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Pro Arte, New York.

Braham (szerk.), 2007

A magyarországi holokaust földrajzi enciklopédiája. Szerkesztette: Randolph L. Braham. I–III. Budapest, Park Könyvkiadó.

Browning, 2003

Browning, Christopher R.: *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison, The University of Wisconsin Press.

Büchler–Shashak, 2003

Büchler, Yehoshua – Ruth Shashak: *Pinkas Hakehillot Slovakia*. Jerusalem, Yad Vashem. http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_slovakia/slo495.html

Curilla, 2011

Curilla, Wolfgang: *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Schöningh/Paderborn.

Csíki, 2003

Csíki Tamás: *A kassai zsidóság a Holocaust idején*. A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 387–398. http://epa.oszk.hu/02000/02030/00035/pdf/HOM_Evkonyv_42.pdf

Eliáš, 1994

Eliáš, Štefan: Tragédia košických Židov v rámci rasovej perzekúcie v rokoch 1938–1945. In Anna Jurová – Pavol Salamon: *Kosice a deportácie Židov v roku 1944*. Kosice. 107–128.

Fekete Gy., 2012

Fekete Gy. Attila: Csatáry-ügy. A BM nem kapott kanadai sajtófigyelőt. *Népszabadság*, augusztus 2. http://nol.hu/belfold/20120802-a_bm_nem_kapott_kanadai_sajto_gyelot-1322757

Feuerstein, 2004

Feuerstein, Azriel: *Kelj fel Jancsi: Kassa–Auschwitz–Svédország–Izrael*. Izrael.

Gaskó, 1984

Gaskó Miklós: Halálvonalok. *Menóra*, június 1.

Gayer, 2013

Gayer Veronika: Zsidó egyesületek Kassán a két világháború között. <http://www.hebraisztika.hu/attachments/00000453.pdf>

Gellért Á. – Gellért J., 2012

Gellért Ádám – Gellért János: Csatáry László és az 1941-es deportálások. *Élet és Irodalom*, augusztus 31.

Görög, 1991

Görög Artúr: *A kassai zsidóság története és galeriája*. Bné Brák: „Hitachdut olei Hungaria” irgun Koshice.

Kádár–Vági, 2005

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa kiadó.

Kálmán, 1982

Kálmán Márta: *Örökség*. Pécs, Magvető Kiadó.

Karsai, 2012

Karsai László: Táborparancsnok Kassán, *Népszabadság*, július 28.
http://nol.hu/belfold/20120728-taborparancsnok_kassan-1321609

Karsai–Molnár, 1994

Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per.* Budapest, Cserépfalvi.

Lázár, 2012

Lázár György: Egy rendőrtiszt Kanadából. *Élet és Irodalom*, augusztus 3.

Lázár, 2013

Lázár György: Csatáry, Képiró és a Horn-kormány. *Élet és Irodalom*, augusztus 16. http://www.es.hu/lazar_gyorgy;csatary_kepiro_es_a_horn-kormany;2013-08-14.html

Lázin, 2012

Lázin Miklós András: „Amúgy nem volt kellemes feladat”. Interjú Csatári Lászlóval. *Magyar Hírlap*, július 20.
http://archivum.magyarhirlap.hu/belfold/amugy_nem_volt_kellemes_feladatt.html

Morvay, 2012

Morvay Péter: Ütött az óra. A Csatáry-nyomozás teljes története, *Hetek*, július 20.
http://www.hetek.hu/belfold/201207/utott_az_ora_a_csatary_nyomozas_teljes_tortenete

Népszabadság, 2012

Mit műveltek a hatóságok Csatáry hazatérésekor? *Népszabadság*, július 31.
http://nol.hu/belfold/20120731-mit_muveltek_a_hatosagok_-1322267

Legát, 2012

Legát Tibor: „Nem szabad elkenni”. *Magyar Narancs*, augusztus 2.
<http://magyarnarancs.hu/belpol/hogy-ne-lehessen-elkenni-81121>

Mendelsohn, 2010

Mendelsohn, John: *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Deportation of the Jews to the east: Stettin 1940 to Hungary 1944.* Volume 8. The Lawbook Exchange, Ltd.

Molnár, 2014

Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Budapest, Scolar.

Munkácsi, 1947

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Renaissance kiadás.

Nánási, 2011

Nánási László: Különleges nyomozó szerv a második világháború idején: az Államvédelmi Központ ügyésze (1942–1944). *Betekintő*, 2. sz.
http://www.betekinto.hu/2011_2_nanasi

Offner, 1996

Offner Róbert, Véletlenül életben maradtam. Dálya Kibuc, Szdár Cálám nyomda.

Okroy, 2005

Okroy, Michael: *Kaschau war eine europäische Stadt. Ein Lese- und Reisebuch zur jüdischen Kultur und Geschichte in Košice und Prešov*. Arco.

Potemra, 1986

Potemra, Michal: *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945. I–II. Tematická bibliografia*. Košice, Štátna vedecká knižnica.

Šalamon, 1994

Šalamon, Pavol: Demografický vývoj Židov v Košiciach v rokoch 1841–1944. In Anna Jurová – Pavol Salamon: *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Kosice. 85–92.

Thorpe, 2012

Thorpe, Nick: Command responsibility – László Csatóry in Context. *Hungarian Review*, 5.
http://www.hungarianreview.com/article/command_responsability_laszlo_csatary_in_context

Alvilági társasutazások keresztúti állomásai A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről

„Ami ezután következett, azt legjobban szeretném nyomtalanul kiirtani az emlékezetemből. Vagy talán... még mélyebben belevésni, nehogy valaha is elfeleddjem, micsoda fenevaddá aljasította a náci-fasizmus az embert, másrészt micsoda tehetetlen, kínzásra és halálra ítélt mártírok tömegeit termelte ki.”¹

Fóthy János 1945-ben

I. Bevezetés

Geyer Arthúr 1958-ra összeállította a *Magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája* 1945 utáni évekre vonatkozó – az eredeti tervek szerinti második, bár végül egyedülként megjelentetett – kötetét. A *Conference on Jewish Material Claims* támogatásával megvalósuló és Scheiber Sándor előszavával megjelent részletes bibliográfia számos, eredetileg folyóiratokban és napilapokban megjelent írás mellett 250 történeti, szépirodalmi vagy képzőművészeti könyvet is felsorol.² Geyer rövid bevezetője azt hangsúlyozza, hogy a közvetlenül 1945 után kiadott művek cenzúramentesen és összességében „hitelesen” ismertették a „fasiszta uralom” elnyomásának eseményeit, bibliográfiájuk így a „Horthy-Szálasi korszak” jövendő történetíróinak elengedhetetlen segédesszöveggé szolgálhat majd.³

A zsidóüldözés ezen 1958-ban megjelentetett bibliográfiája – problematikus aspektusai ellenére is – nyilvánvalóvá teszi, hogy az európai zsidóság ellen elkövetett, idővel a modern kori európai történelem legsúlyosabb bűntényeként tudatosított holokauszt (*avant la lettre*) konkrétumai már közvetlenül 1945 után is nagyszámú magyar nyelvű publikáció tárgyául szolgáltak.⁴ Geyer bibliográfiája önmagában egyértelművé teszi, hogy a nácik népiirtó politikáját és azon belül a zsidók „sorsát” a háború utáni Magyarországon övező állítólag hallgatás csupán mítosz.⁵ A második világháború éveiben végrehajtott népiirtássorozat jellemzőiről 1945 után néhány évvel is rengeteg információ állt rendelkezésre – más kérdés, hogy ezen információkat a magyar társadalom milyen széles körei igényelték, illetve kik voltak hajlandók legalábbis befogadni azokat.⁶

Vezető értelmiségiek kortárs naplóinak kiadása mellett már az 1940-es években megjelentek releváns monográfiák és tanulmánykötetek is.⁷ Az öntudatosan magyar zsidó szerzők közül többen már ekkor saját értelmezéssel léptek a nyilvánosság porondjára.⁸ További kötetek a népiirtás politikájának központi metódusairól informáltak.⁹ Az üldözöttest túlélő számos személynek közvetlenül a háború után igénye volt arra, hogy személyes emlékeit részletesen artikulálja. Többen munkaszolgálatuk során szerzett rettenetes tapasztalataikról publikáltak,¹⁰ de jelentek meg művek egyes helységek releváns történéseiről,¹¹ akár csak az üldözöttkénti bujkálásuk során vagy a magyar ellenállási mozgalom keretében tapasztaltakról.¹² Néhányan az elkövetőkkel vagy a túlélőkkel lefolytatott beszélgetéseik alapján publikáltak könyveket.¹³ Utoljára, de nem utolsósorban a háborús évek extrém tapasztalatait az 1940-es évek második felében meglepően sokan verses formában próbálták feldolgozni. E jelentős részben, de korántsem kizárólag zsidó

túlélők által szerzett művek számos egyéni történetet elbeszélnek, és az események sokféle értelmezésével szolgálnak.

Az 1941–1945 között, de főként a háború utolsó évében történtek az üldözöttek perspektívájából való korai feldolgozásainak feltárása és összehasonlító analízise még várat magára. Jelen dolgozat e nagyobb szabású kutatómunkához azáltal kíván hozzájárulni, hogy a személyes emlékeken alapuló és már 1945–1946-ban megjelentetett terjedelmesebb elbeszélések közül hetet elemez, mégpedig Fóthy János *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget*, Millok Sándor *A kínok útja*, Palásti László *A bori halálút regénye*, Parragi György *Mauthausen*, Rásonyi István *A halálvonat utasa voltam*, Rátkai Károly *A két torony* és Spronz József *Fogoly voltam Auschwitzban* című műveit.¹⁴

Bár az elemzendő kötetek listája értelemszerűen erősen szelektív, a válogatás – a minőségi kritérium alkalmazásán túl – a reprezentativitás néhány elvének figyelembevételével történt.¹⁵ Mintámban egyaránt szerepelnek politikai és faji alapon – azaz zsidóként – deportáltak. Miközben céltom volt rokon tapasztalatokat artikuláló művek összevetése, törekedtem különböző eseményeket átéltek történeteinek bevonására is. A lentebb elemzendő szerzők között ezért éppúgy szerepelnek a vézskorszakot legfőképpen a Horthyligetben, Magyarország keleti felén, a szerbiai Borban és az onnani evakuáció során átvészélők, ahogy egykori auschwitz-birkenau-i és mauthauseni foglyok is. A minta társadalmi reprezentativitását rontja, hogy a hét szerző közül öten is újságíróként tevékenykedtek – bár a tollforgatók nyilván a teljes mintában is felülreprezentáltak. Ötük közül hárman (Millokról, Parragiról és Rátkairól van szó) a zsidótörvények értelmében sem számítottak zsidónak, Palásti és Fóthy ellenben igen – bár utóbbi éppenséggel római katolikus felekezeti volt. Az előbbi három szerzőt 1944 márciusát követően, eltérő politikai nézeteik ellenére, egyaránt Mauthausenbe deportálták. Könyveik ezért nemcsak számos közös témát tárgyalnak, de visszatérően utalnak szerzőik személyes ismeretségeire is, így különösen alkalmasak az összevetésre.¹⁶ Dolgozatomat hármuk műveinek elemzésével kezdem, hogy aztán rátérjek négy kevésbé prominens, viszont egyaránt zsidóként üldözött túlélő elbeszéléseinek sajátosságaira.

II. Három vezető újságíró Mauthausenről: Millok, Rátkai és Parragi

Miközben a német megszállók 1944 márciusában Magyarország pacifikálását tűzték ki célul, ennek érdekében a szövetségi viszony fenntartása mellett a politikailag veszélyesnek tartott magyar állampolgárokat letartóztatták.¹⁷ A következő három szerző politikai elkötelezettsége, konkrétan újságírói tevékenysége következtében került a náci elnyomó apparátusok radarjára. A szövetségi általi megszállás korai fázisában letartóztatták őket, és sorsuk egyaránt a Mauthausenbe való deportálás lett: Millok Sándor *A kínok útja*, Rátkai Károly *A két torony* és Parragi György *Mauthausen* című műve e koncentrációs táborban szerzett tapasztalataikat dolgozta fel.

Egyik mű szerzője sem tartozott az átlagos fogvatartottak közé: bár táborbeli státusuk némileg eltérő volt, alapvetően mindhárman a prominens magyar foglyok szűk kisebbségének voltak tagjai.¹⁸ Nem tartoztak a nácik által 1944-ben egyértelműen megöletésre kiszemelték tömegéhez, miközben kétely nem férhet hozzá, hogy rettenetesen megszenveték a második világháború utolsó évét. A mauthauseni tábor pontos megfigyelésére azonban így is átlag feletti lehetőségeik voltak, ráadásul jelentős újságírói gyakorlatuk is tapasztalataik artikulálására ösztönözhetette őket. Ennek fényében talán nem is annyira meglepő, hogy már kevésbé hazaérkezésük után terjedelmesebb

visszaemlékezéseket tettek közzé, melyek a mauthauseni tábor fennállása utolsó éve főbb eseményeinek és mindennapjainak rendkívül értékes forrásai.

Millok Sándor (1887–1959) 1944 tavaszán már harmincöt éve szociáldemokrata mozgalmár, 1930 óta a Fővárosi Törvényhatósági Bizottság tagja, 1941 óta egyúttal a *Népszava* felelős szerkesztője volt.¹⁹ Millok szerint 1944 tavaszán a nácik által dominált szövetség veresége, a háborús „győzelem” már csak idő kérdésének tűnt, amikor is váratlanul bekövetkezett az ország német megszállása. A történet a megszállás előtti napon kezdődik, a szerző a német megszállás jelentése körüli kezdeti bizonytalanságok taglalásával nyit: „Elvesztünk! A vég kezdete! A németek vesztek el! Utolsó kártyáikat vágják ki! [...] Megszállás? Hiszen akkor kezdődik az, ami Ausztriában, Csehországban, Jugoszláviában végbement. Szocialisták, zsidók, haladó polgárok internálása, kínzása, gyilkolása [...] de hiszen akkor jön, amire eddig nem készültünk fel eléggé, a magyar baloldal földalatti küzdelme!”²⁰

A *kínok útja* tanúsága szerint Millok valóban azon nyomban az ellenállás szervezésébe próbált fogni, azonban a Gestapo – bár a magyar törvények szerint nem minősült bűnösnek – már március 22-én letartóztatta. A börtönben teltek-múltak a napok, a szerző jövőjével kapcsolatos bizonytalanság azonban nem enyhült, fogságának 105. napjáig még csak ki se hallgatták. Millok július 13-án végül ismét rabszállító autóba került, majd deportálták Mauthausenbe.²¹

„Élményregénye” tanúsága szerint a szerző Mauthausenbe érkeztekor még csak nem is sejtette, hova jutott.²² Hamarosan régi ismerőseivel találkozott, akiknek eltorzult külsejét idegenkedve szemlélte. Ezen élménye által azon nyomban ráébredt a tábor viszonyainak rettenetességére.²³ Bár a prominensek csoportjánál hónapokkal később érkező Millok – a lentebb tárgyalandó Parragival és Rátkaival ellentétben – eredetileg nem tartozott a leginkább kivételezett tizenkét magyar közé,²⁴ Peyer Károly közbenjárására legalábbis átkerülhetett az egyes számú – némileg kedvezőbb körülményeket nyújtó – mauthauseni táborba.²⁵

Millok könyvében a magyar prominensek három csoportját különböztette meg, legitimistákat, liberálisokat és szociáldemokratákat, és magát értelemszerűen az utóbbiak közé sorolta.²⁶ Bár érkeztekor bevallása szerint az ún. népfront eszméjében hitt, és azt próbálta volna a tábor magyar politikai elitjének körében megvalósítani, hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a „legitimista urakkal” lehetetlen közös alapelveket találni.²⁷ Később a liberális Rátkaival is vitába keveredett, melynek fő témája az újságírói erkölcs volt. Millok e vitából azt a következtetést vonta le, hogy „a magát szabadelvűnek nevező polgársággal a legegyszerűbb kérdésekben sem tudunk közös nevezőre jutni”²⁸ – ily módon népfrontos eszméiből gyakorlatilag nem maradt semmi.

A *kínok útja* tanúsága szerint Millok a kor domináns kirekesztési módjait felhasználta, csak éppenséggel azok irányán fordított. Saját mozgalmát egyenesen a „tiszta magyar hazafiság”-gal azonosította, míg a németpártiakat hazaárulóknak bélyegezte. Úgy vélte, hogy 1944 márciusa után többé nem az osztálykülönbségek voltak perdöntőek, hiszen „itt már csak magyarok és németek vannak”.²⁹ Ennek megfelelően Mauthausenbe kerülését is úgy értelmezte, hogy „németellenes magatartásom juttatott ide”.³⁰ A katolikus háttérű, de nem vallásgyakorló Millok a kereszténység valódi értékeit is a szocialista mozgalomban vélte megtalálni. Polémiája szerint azért lett szocialista, mert hitt Jézusban, elveit és viselkedését követendő példának tartotta.³¹ A *kínok útja* ily módon nemcsak a hazaárulás vádját fordította a jobboldal ellen, hanem a szocialisták keresztényellenességének vádját is határozottan elvitatta.

„Élményregénye” szocialista identitását ezen felül is markánsan artikulálta. Visszaemlékezése szerint egyik elvtársának a budapesti börtönben azt fejtegette, hogy ha a németek általi kiirtás válna sorsukká, „szégyent ne hozzunk családunkra, pártunkra. Meghalunk, ha nincs más, de mint szocialisták haljunk meg.”³² Sőt, még az utolsónak gondolt, családjának küldött üzenetében is azt hangsúlyozta: „Egy pillanatig nem átkozom sorsomat azért, mert szocialista lettem és ennek következtében ide kerültem. Ellenkezőleg, boldog vagyok, hogy szocialista lettem.”³³ Később az öngyilkosság gondolatának fontolgatásakor is arra jutott, hogy „a legkétségbeesettebb lelkitusában győzött bennem a szocialista”.³⁴ Szocialista értékrendjében a büszkeség és a bátorság szemlátomást központi szerepet játszott, szocialista identitása számos tekintetben a nemzeti identitások mintájára működött.³⁵

A kínok útja egyik legellentmondásosabb aspektusát a szerző zsidókkal kapcsolatos megjegyzései alkotják. Millok magát többek között a zsidókérdés szakértőjének tartotta, Mauthausenben előadást is tartott e témában, melynek során azon – meglehetősen konvencionális – szocialista nézetet fogalmazta meg, hogy békés körülmények között a zsidóság asszimilálódna, az osztály nélküli társadalom pedig automatikusan megszüntetné a zsidókérdést. Ugyanakkor a zsidó kapitalizmus antiszemita kódoltságú képeinek könyvbeli felidézésén túl („nemzetközi világtröszt [...] amely még a hitleri birodalomban is megtalálja a börtönök kulcsát, hogy [...] a kapitalista zsidót ki tudja vinni”³⁶) azon apologetikus nézetét is kifejtette, hogy „a magyar népnek lelkileg [...] a zsidóüldözésekhez semmi köze nem volt és ma sincs”.³⁷

A kínok útja a holokauszt bekövetkeztének még sajátosabb magyarázatát nyújtotta: azt magyarelleses összeesküvésként tárgyalta. A kérdésre, hogy a „németeknek” miért is volt „szüksége” a zsidók Magyarországról való deportálására (aminek ilyen formában való felvetésével Millok a magyar felelősség kérdését eleve ignorálta), azon választ adta, hogy „meg kellett fosztani Magyarországot közgazdasági szakemberei nagyrésztől. Ki kell irtani azokat, akik az ipar és kereskedelem terén tényezők. Nem elég megszerezni, ellopni az ipari és kereskedelmi vállalatok részvényeit, el kell pusztítani azokat is, akik tudásukkal esetleg segíthetnek újjáépíteni mindazt, amit a németek összeromboltak.”³⁸ Mai szemmel nézve meglehetősen érzéketlen az a mód is, ahogy Millok a zsidók üldözését olyan „lecke”-ként értelmezte, amelyből az üldözötteknek érdemes volna tanulniuk – mégpedig annak érdekében, hogy „ha elmúlnak a nehéz napok”,³⁹ ne a régi rend restaurálására kerüljön sor, és így módon ne folytatódjon üldöztetésük se.

A kínok útja záró része nem csak a mauthauseni gyilkosságokról és további bűncselekményekről beszámoló dokumentumokat idézte,⁴⁰ a brutális erőszak képeivel töltve meg a könyv lapjait, hanem részletesen ecsetelte a hazatérés nehézségeit is.⁴¹ Miután Millok 1945 és 1947 között hazahozatali kormánybiztosként tevékenykedett, korántsem meglepő, hogy könyve részletesebben szól azon időszakról, amikor a szerző – saját állítása szerint – „élve, lélekben meg nem törve, harci készségünkben meg nem fogyatkozva, az eszme, a pártmozgalom változatlan szeretetében türelmetlenül” várta hazaszállítását,⁴² és amikor állítólag valamennyi felszabadult foglyot kínozták „a szörnyű honvágy”.⁴³ Ismét csak szocialista identitásának erejére vall, hogy Millok a végigjárt kínok útjának ismertetését is azzal zárta, hogy ő küzdeni jött haza, küzdeni a szabad, demokratikus, független Magyarországért. „Ökleim összeszorultak. Érzem, az egyik ütni fog, a másik dolgozni”, hangsúlyozta három évvel azelőtt, hogy ún. munkásegység-ellenes magatartása miatt kizárták volna a szociáldemokrata pártból.⁴⁴

Rátkai Károly (1895–1964) református presbiter, a liberális Polgári Szabadságpárt titkára, Rassay Károlyhoz közel álló újságíró,⁴⁵ 1937-től az *Esti Kurir* szerkesztője volt.⁴⁶ *A két*

torony. Magyar politikusok Mauthausenben című műve – Millokéhoz hasonlóan – 1944. március 18-ával kezdődik, amikor is a szerző feleségével az *Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület* színelőadását látogatta meg.⁴⁷ Másnap reggel Petyke Mihály telefonált neki a német bevonulás hírével,⁴⁸ ami visszaemlékezése szerint „valami döbbenetes meglepetésnek rémületes erejével hatott” rá.⁴⁹ A szerző eleinte teljes bizonytalanságban volt, azt fontolgatta, hogy „vajjon a keresztény újságírókat is kikapcsolják, vajjon Magyarországon is folytatják a zsidóirtást, vagy pedig a szövetséges állam polgáraival kivételt tesznek?”.⁵⁰

Előbbi kérdésére hamarosan letaglózó választ kapott: az *Esti Kurir* március 19. után már csak kétszer jelenhetett meg, ő maga pedig március 31-én fogságba került.⁵¹ Hetednapra vitték – „testben és lélekben meggyötörve” – kihallgatásra.⁵² Ekkor még reménykedett abban, hogy talán Magyarországon hagyják.⁵³ Beszámolója tanúsága szerint április 28-án átkerült Kistarcsára, ahol az internálótábor udvarán mint „az egyetlen keresztényt” külön állították,⁵⁴ nem sokkal később pedig visszavitték a budapesti börtönbe. E lépés üldözői számára adminisztrációs zavart okozott, így Rátkait végül „csak” hetek múlva deportálták. Így végül május 20-án került a mauthauseni táborba.⁵⁵

A két *torony* már táborbeli megérkezését taglalva megállapítja, hogy „mi különleges transzport voltunk, úgynevezett prominens politikusok. Feltűnő figyelemmel fogadtak. Főként a zsidókat szidták. Külön is állították őket.”⁵⁶ Rátkai prominensége fontos gyakorlati következményekkel járt, ugyanis – tudomása szerint – „Berlinből utasítás kapott a parancsnokság, hogy a magyarokat nem szabad külső táborokba küldeni és a központban is csak külső munkánál lehet őket foglalkoztatni”.⁵⁷ Könyvében külön jelzi, hogy Mauthausenben volt alkalmuk „több helyre be-benézni, az úton sokféle emberrel találkozni, híreket cserélni”.⁵⁸ Ugyanakkor azt is tisztázza, hogy „semmit sem hagynak meg nekünk”, a táborban egyéniségétől és személyiségétől is megfosztották.⁵⁹ Visszaemlékezése szerint ő személy szerint úgy érezte, hogy valósággal megszűnt ember lenni. Túlélését magyarázandó Rátkai mégis úgy értékeli, hogy „borzalmas szenvedésünk mellett is némi szerencsénk volt. A háború utolsó évében kerültünk a táborba, amikor a németek gyilkolási kedve a háború elvesztésének félelmében kissé alábbhagyott.”⁶⁰

Mauthausenben a szerzőt az ún. *Effektenkammerbe* osztották be, mely a foglyok értéktárgyainak őrzésére szolgált, és ahol minden foglyról külön törzslap készült. A két *torony* tanúsága szerint Rátkaira a kartonok írását bízta, még íróasztalt is kapott.⁶¹ Saját szavai szerint a munka során „nem erőltetjük meg magunkat”.⁶² Sőt, a Magyar Külügyminisztériumban őt is felvették „azoknak a kivételezetteknek a listájára, akiknek hetenként külügyi futárral lehet csomagot küldeni. Ettől az időtől kezdve el voltam látva mindennel [...] Öten voltunk a lágerben, akik hétfől-hétre, pontosan megkapták a hazai csomagot”, vallja könyvében.⁶³ A szerző szemlátomást pontosan tisztában volt helyzete perverz ambivalenciájával: „Mi mindaddig reménykedhetünk, amíg a magyar kormány Hitlerék szövetségese. De ha ezen a téren valami változás áll be, búcsút mondhatunk életünknek.”⁶⁴ Sőt, „Miben bízunk? Abban, hogy Magyarország mindvégig kitart a náciszövetség mellett?”, vetette fel a feloldhatatlan dilemmát.⁶⁵

A két *torony* beszámol arról is, hogy a tábor magyar prominensei között vita alakult ki helyzetükről és a háború végének várható időpontjáról.⁶⁶ Rátkai az előbbi vita során amellest próbált érvelni, hogy a Sztójay-kormány „nácibérenc”, és „aljasul és szolgálékúen teljesíti a nácik minden követelését”.⁶⁷ Eközben nem osztotta azon népszerűbbnek számító felfogást, mely szerint a háború gyorsan véget fog érni.⁶⁸ E vitára 1945-ben újságírói büszkeséggel tekintett vissza: „általában az újságírók mindvégig világosabban látták a helyzetet, mint a politikusok”, hangsúlyozta.⁶⁹ Ezen túl felidézte, hogy azon véleményének

kifejtésére, mely szerint „magyarok is laknak Magyarországon, de ezek századok óta jog nélküli páriák”, „vihár keletkezett, ami egész mauthauseni életünket megrontotta”.⁷⁰ A csoport arisztokratái és demokratái, a „kaszinóurak” és a „prolik” menthetetlenül szembekerültek egymással, vallja.⁷¹

A szerző szociálliberális újságírói identitása és etnicista radikalizmusa mellett *A két torony* szövegén vallásossága is erős nyomokat hagyott. Rátkai a mauthauseni táborban lelkipásztorként is szolgált, olyan „egyszerű kálvinista” istentiszteleteket tartott, amelyen – állítása szerint – „minden mauthauseni magyar, felekezeti és faji különbség nélkül” részt vett.⁷² „Boldog vagyok, hogy ebben a közös szenvedésben részt vehettem”, és „vigasztalást nyújthattam fogolytársaimnak”;⁷³ „Ha Isten akarja, a legrosszabb is javadra fordul!”, írja.⁷⁴ Könyvével az Isten koncentrációs táborbeli jelenlétéről folytatott teológiai vitához is hozzájárult: egy helyütt arról vallott, hogy „itt Mauthausenben, ezekben a szörnyű, kietlen, rideg téli napokban joggal kereste mindenki a Mindenható Istent, de sehol sem találta”,⁷⁵ másutt viszont már azt bizonygatta, hogy „ott feltétlenül jelen van az Isten, ahol önzetlen szeretettel találkozol” – és ez Mauthausenben így volt.⁷⁶

A mauthauseni táborról *A két torony* eközben általánosságban azt tudósítja, hogy „az emberélet, a nyomorult fogoly élete” itt átlagban mindössze „három hónapig” tartott,⁷⁷ bár „a mi időnkben már ritkultak [...] a szisztematikus gyilkosságok”.⁷⁸ Erős, de érthető túlzással Rátkai úgy vélekedett, hogy „megközelítően is százezrekre megy a Mauthausenben kivégzéssel, éheztetéssel és agyonolgoztatással elpusztított foglyok száma”.⁷⁹ Percepciója szerint az 1944–45-ös tél hónapjaiban „a halál kaszája” úgy aratott Mauthausenben, „mint még soha, sehol a világon”.⁸⁰ Beszámolója szerint a háború utolsó fázisában a foglyok élete már csak három fő kérdés körül forgott: „éhség, kivégzés, harctéri helyzet”.⁸¹ E kései fázisban ugyan elkezdett „tombolni a lelkesedés” is, de eközben „pattanásig feszültek” az idegek, hiszen senki sem tudhatta pontosan, hogy mikor lesz vége a háborúnak, és mi fog még történni a nácik veresége előtt.

Mindennek kifejtése közben Rátkai feltette azon központi jelentőségű kérdést is, hogy „ki felel ezekért a világtörténelemben példátlanul álló gyilkosságokért? Ártatlan emberek végelethetetlen seregeit vitték vágóhídra.”⁸² *A két torony* szövegén az érződik, hogy szerzője leginkább a német népet tette felelőssé. A németiséget egy helyen egyenesen az SS szervezetével azonosította: „Rabló és gyilkos minden SS. Irtózatossá fejlődik ki bennünk az SS-ek iránt. Soha nem hittem volna, hogy így tudok meggyűlölni egy népet.”⁸³

A zsidó magyar üldözöttek kapcsán e prominens liberális kálvinista könyve kifejti, amiről részben egy egykori auschwitzi német kápótól szerzett tudomást: „...június közepétől körülbelül szeptember végéig naponként tízezer új foglyot, legnagyobb részben magyarországi zsidókat, dobtak gázkamrába Auschwitzban. Mindent elhiszünk. Sajnos, minden igaz.”⁸⁴ Rátkai külön tisztázza azt is, hogy „Mauthausenben mindig külön kell beszélni a zsidókról, mert a hitlerista megkülönböztetés itt nyomatékosan érvényesül”,⁸⁵ ugyanakkor megjegyzi, „nem értem: miért nézik őket zsidóknak, hiszen szenvedő magyarok, akárcsak én”.⁸⁶ Így módon a magyar zsidók szenvedésének sajátosságát oly módon tudta elismerni, hogy nem különítette el őket a többségi társadalomtól – ezen álláspontja hamarosan református egyháza nyílt kritikusaként is tette.⁸⁷ Rátkai hazatérése után visszatért újságírói hivatásához, eleinte a *Kis Újság*, majd a *Szabadság* munkatársaként tevékenykedett, 1948-ban pedig a főváros sajtóosztályának vezetőjévé és a *Fővárosi Közlöny* felelős szerkesztőjévé nevezték ki.

A harmadik memoár szerzője Parragi György (1902–1963) 1944-ben a *Magyar Nemzet* főmunkatársa és a Kisgazdapárt tagja volt.⁸⁸ Az 1945-ben szimplán *Mauthausen* címen

megjelentetett könyve lapjain – saját szavai szerint – „alvilági társasutazása” egyes „keresztúti állomásait” kívánta ismertetni.⁸⁹ Eközben kötete explicite azon túlélők üldöztetésre adott válaszával is szolgálni kívánt, akik személyesen tapasztalták meg a koncentrációs táborokat, a krematóriumokat, a gázkamrákat.

Parragi elbeszélését szintén az 1944-es év elején kezdte, amikorra véleménye szerint „a szűkölő nácibestia napjai” már meg voltak számlálva, és a világ „a rabszolgaság lerázására” készült – kizárólag a propaganda által megtévesztett Magyarországon „nem mozdult semmi”.⁹⁰ A náciizmus európai térben való előretörésének magyarázatára a *Mauthausen* a következő tézist vetette fel: a márka mindenhol követi a horogkeresztet, és ahol ez sem bizonyulna elegendőnek, ott megjelenik „a német géppisztoly, a német SS”.⁹¹ Parragi értelmezésében e logika szerint következik be 1944. március 19. is,⁹² melyet – függetlenségi szimpátiáival összhangban – a magyar történelem „legfeketébb, leggyalázatosabb” napjának nevez.⁹³ A szerző szerint e napon a németek „végül a vendéglátó gazdát is kiszórták portájáról”.⁹⁴ Ugyanakkor úgy vélekedik, hogy a felelős magyar tényezők még ekkor sem ismerték „a Gestapo és az SS-rendszer igazi lényegét”,⁹⁵ amely „idegen államok megszállásában csak alkalmat látott a nemzetek kifosztására, a népek rabszolgasorsba taszítására, a legjobb hazafiak, a szabadsághoz, függetlenséghez ragaszkodó elemek elhurcolására s a zsidóság kirablására és kiirtására”.⁹⁶ A német megszállást ily módon a nemzet és a zsidóság szenvedésével azonosítja, ugyanakkor kijelenti, hogy németek magyarországi beavatkozása az elgyávult magyar társadalomtól nem csak „anyagilag javakat, életeket, vért” tudott elvenni, hanem „a becsületét is”.⁹⁷ Sőt, megítélése szerint március 19. után „egy öncélú, pénzéhes, karriervadász szolgálai nemzedék eladta egy ezeréves nemzet becsületét, jelenét, jövőjét, túlvilági üdvösségét”.⁹⁸ A *Mauthausen* a magyar nemzetet tehát egyidejűleg láttatja – kortárs terminológiával élve – az áldozat és a tettes szerepében.

A kötet a március 19-én átívelő folytonosságok ellentmondásos kérdéséről is némileg ambivalensen nyilatkozik. A német beavatkozást a szerző szerint „a magyar alkotmány teljes felrúgása” követte,⁹⁹ ugyanakkor azt is kijelenti (bár figyelemre méltó idézőjeleket használva), hogy a kormányzó „»alkotmányos formák között« bízta meg a magyar Quislinget”,¹⁰⁰ miközben a parlament a „leghitványabb és leggyalázatosabb” módon követett el öngyilkosságot. Eközben leszögezi, hogy a Sztójay-kormányt személy szerint nem tartotta „törvényes és alkotmányos keretek közt megalakult kormánynak”.¹⁰¹

Március 19-ére következett Magyarországon „a deportálások korszaka”.¹⁰² Parragi tudomása szerint „a deportálások vérrel öntözött, halállal szegélyezett” országútván ő a legelső transzportozott, útjának végállomása Mauthausen volt.¹⁰³ Megérkezésekor érzett döbbenetét azon mondatával jelzi, hogy „végül senki sem tudta: rossz tréfa, avagy szörnyű valóság az, ami körülvesz bennünket”.¹⁰⁴ Eközben jelzi azt is, hogy Mauthausenbe érkezve immár kezdték „elhinni azt, amit otthon senkinek sem hittünk el, hogy tudniillik a gázkamra nemcsak hazudozó mesékben, de a valóságban is létezik”.¹⁰⁵ Sőt, e tábor a legrosszabb német koncentrációs tábornak minősíthető, olvassuk, amelyet Himmler „az első perctől kezdve úgynevezett Vernichtungslagernek, kiirtási tábornak” szánt, és amelyből „élve nem volt szabad kikerülni senkinek”.¹⁰⁶

A *Mauthausen* legelején Parragi még „mindenféle nemzetiségű és vallású” deportáltak millióinak elégetéséről a zsidó áldozatok explicit említése nélkül szól,¹⁰⁷ elbeszélése azonban hamarosan kitér arra, hogy „két csoportra osztottak bennünket. Zsidók és nemzsidók csoportjára.”¹⁰⁸ Ezen túl kifejti, hogy „általában mindig az volt a legsúlyosabb csapás ránk nézve, ha szétválasztottak bennünket, ha keresztényeket és zsidókat elkülönítettek más blokkba, vagy más táborba osztottak be”¹⁰⁹ – bár e legsúlyosabbnak

nevezett csapás konkrét formáját, ahogy a zsidókkal és nem zsidókkal való bánásmód különbségeit, nem részletezi.¹¹⁰

Ellentétben Millok és Rátkai könyveivel, a *Mauthausen* szerzője táborbeli tapasztalatairól viszonylag szűkszavúan, mindössze néhány konkrétumra fókuszálva számol be. Parragi explicite tisztázza, hogy bár „napokon át, fejezeteken keresztül” folytathatná „a rémregények és véres epizódok elbeszélését”,¹¹¹ nem volt célja „az olvasó lelkét” a látott szörnyűségek részletes leírásával „teljesen felzaklatni”.¹¹² Ezzel együtt is megállapítja, hogy a halálnemek táborbeli skálája „elképzeltetlenül széles” volt, és hogy a mauthauseni krematóriumok kemencéi nem győzték a holttestek elégetését.¹¹³ Saját feladatairól és cselekedeteiről azonban kifejezetten keveset ír, gyakorlatilag csak futólag említi azon részletet, hogy „többek között az volt a kötelességünk, hogy szemet talicskázzunk az SS-ek számára”.¹¹⁴

Könyve konklúziójaként Parragi György úgy véli, hogy a mauthauseni „halálos veszedelmek” hatására „megtanultuk egymásban becsülni fajon, felekezeten, nemzetiségen és társadalmi osztályon túl – az embert”.¹¹⁵ Tapasztalatai „végső leszűréseképpen” pedig azt állapítja meg, hogy „nem az számít, hogy ki milyen párthoz, fajhoz, valláshoz, társadalmi kaszthoz tartozik, hanem egyes egyedül az, hogy mennyire tudunk emberséges ember maradni”.¹¹⁶ Eközben hitet tesz amellett, hogy a táborból visszatérteknek „a halottak eszményei és figyelmeztetései” kellene hogy parancsoljanak – nem pedig „az élők múltó politikai divatjai és ingatag erkölcsi”.¹¹⁷

Miközben Parragi a kisgazdák kortárs szemléletét tükröző nemzeti kánont vázolt (pozitív példaként Vörösmarty, Petőfi, Széchenyi, Kossuth, Ady, Pethő Sándor és Bajcsy-Zsilinszky nevét is említi),¹¹⁸ a mauthauseni halott bajtársai emlékét a nemzet „mártírhálált halt nagyjai” mellett kívánta szerepeltetni.¹¹⁹ Sőt, Parragi már ezen 1945-ben megjelent könyvében szorgalmazta, hogy „soha ne feledjük” a történeteket, hogy ily módon „a szabadságot eltíró terror” se támadhasson többé fel.¹²⁰ A szerző 1945-ben újságírói munkájának folytatása mellett politikusi pályára is lépett: az FKGP *Igazság* című hetilapjának szerkesztése mellett országgyűlési képviselő lett, 1946 őszétől a párt intézőbizottságának is tagja volt. 1947-ben azonban otthagyta a kisgazdapártot, hamarosan a Független Magyar Demokrata Párt színeiben lett képviselő, néhány éven belül pedig prominens társutassá vált – 1951 és 1958 között az Elnöki Tanácsnak is tagja volt.

III. Ördögsziget és halálút: Fóthy és Palásti

Fóthy János (1893–1979) római katolikus felekezetű, zsidó származású újságíró 1944-ig a *Pesti Hírlap* alkalmazásában állt. *Horthyliget, a magyar Ördögsziget* címmel 1945-ban megjelent visszaemlékezése 1944. április 24-én kezdődik, amikorra szerzőjét már törölték a sajtókamarából, ráadásul Gáspár Jenő kamarai elnök kiszolgáltatta nevét Hain Péter politikai rendőrségének. Ötvenhárom újságíró társához hasonlóan Fóthy hamarosan kézhez kapta a Zsidó Tanács behívó levelét, és ekkor még elképzelni sem tudta, „hogyan az ilyen parancsok ellene is lehessen szegülni”.¹²¹

A szerző saját bevallása szerint soha nem volt „úgynevezett »prominens zsidó személyiség«,”¹²² mindössze egy „zsidószármazású magyar újságíró és író” volt, aki „negyedszázadon át alázatosan, szerényen, szegényen, lelkesen” szolgálni merte „a magyar kultúrát, az európai humánusot”.¹²³ Szerencsétlenségére egy olyan korban tette ezt, fejtegeti könyvében, amikor elég volt embernek lenni az embertelenségben ahhoz, hogy valaki politikailag megbízhatatlannak számítson.¹²⁴

Fóthy politikai fogolyként 1944 tavaszán és nyarán összesen négy hónapon és egy héten át élvezhette „Sztójay-Bakyék vendégszeretetét”, és ezen idő nagy részében a „magyar Ördögsgiget” foglya volt.¹²⁵ Fóthy a vele történeteket már visszaemlékezése legelején a magyar hagyománnyal szembenállónak állítja be: kifejezetten amellett érvel, hogy a magyar büntetőjog még csak nem is ismeri az internálás, az internálótábor fogalmát,¹²⁶ 1944-ben mégis sor került zsidó internálótáborok (hivatalosan „őrizetes-táborok”) felállítására.¹²⁷ Szerinte ugyanis „Sztójayék, rögtön uralomrajutásuk után, nagyszerű lendülettel hozzáfogtak a zsidókérdés gyökeres megoldásához, a magyar középosztály németbérenc és sváb többsége két és fél évtizedes vágyálmának megvalósításához”,¹²⁸ és ennek részeként kialakítottak internálótáborokat is.

Lakását 1944. április havában kényszerből elhagyva Fóthy először a Röck Szilárd utcába, a Rabbiképző épületébe, majd a Tsuk-telepre,¹²⁹ az internálás ezen „előszobáiba” került. Beszámolója szerint már ekkor „új élet” kezdődött számára, amelyben „megszűnt minden egyéni felelősség – jót és rosszat most már nem önmagunktól várhatunk, hanem egyedül csak azoktól, akiknek ki vagyunk szolgáltatva, ezzel szemben a rólunk való gondoskodás is csak őket terheli. Nincs más dolgunk, mint bevárni míg a vihar elül.”¹³⁰

Fóthy sorstársaival május 10-én került a szigetszentmiklósi Horthyligetre.¹³¹ Könyve tanúsága szerint kezdetben még e helyre is a „kultúrember” szemszögéből tekintett, egyenesen abban reménykedett, hogy „bizonyos együttérzés, megbecsülés, tisztelet” fogadja majd a társaságot.¹³² Hamarosan azonban kopaszra nyírták, sőt még a légiriadókor is bezárva tartották őket. E fejlemények folytán „egyszerre rádöbentünk, amiről úgyszólván meg is feledkeztünk, hogy hiszen: ezért vagyunk itt, éppen ez a céljuk velünk Sztójay-Baky-Kolozsvári Borcsa-Gáspáréknak: kiirtani bennünket. [...] bizonyossággá érlelődött bennem: innen élve nem szabadulunk”,¹³³ emlékezik könyvében.

Fóthy ezután részletesen ír az internáltság lelki és testi vonatkozásairól,¹³⁴ ismerteti a foglyok által elvégzendő kemény munkát,¹³⁵ hiányos táplálkozásukat, kényelmetlen elhelyezésüket, a szennyet és bűzt. Ír az állandó halálveszedelemről és a durva megaláztatásokról is.¹³⁶ Beszámol a táborbeliek narkotikumáról: véleménye szerint az nem más volt, mint „az apáthia, a fáradtság, a lélek egyre fokozódó és végül talán már tökéletes közönye minden szenvedés, sérelem, bántás iránt”.¹³⁷ Eközben az internálótábor személyiségre tett hatásáról úgy ítélt, hogy „amint a nagy, a kivételes lelkeket megnemesíti, önmaguk fölé emeli a szenvedés, úgy az átlaglelkekből kiégeti a részvét, az érzés, az emberiség minden atomját, nem hagyva maga után mást, csak az önzés, mohóság, durvaság és közöny kemény salakját”.¹³⁸

Fóthy bevallottan erős érzelmi ingadozása narratíváján is nyomot hagyott.¹³⁹ Egyrészt olyan kijelentést is tett, hogy „lassan-lassan civilizálódni kezdett a tábor”,¹⁴⁰ másrészt azt is megállapította, hogy „sorsunk napról-napra súlyosabbá, bizonytalanabbá vált, bár a fásult beletörődés egyre vastagabb kéregben rakódott le szívünkre, lelkünkre”.¹⁴¹ Mindeközben tisztázta, hogy internálótáborukban a félelem uralkodott: „Azt hiszem – valamennyien, kivétel nélkül meg voltunk győződve arról, hogy előbb-utóbb mi is vagonba kerülünk.”¹⁴²

1944. július 30-án mindössze tizenkét perc lefolyása alatt – mint utólag megtudta – mintegy 1200 bomba hullott a táborra. „Amit ekkor éreztem, már nem volt félelem, hanem inkább valami mondhatatlan megaláztatás keserősége. [...] megadással tűrni, hogy azok zúdítsák ránk a bombaszőnyeget, akiknek győzelméért imádkoztam éjjel-nappal, meghalni az ő bombáiktól, amelyeket nem is nekünk szántak [...] Sírni, ordítani, tombolni

szerettem volna a keserúségtől, de csak szívem kalapált vadul és ajkam mormolta halkán... Asszonyunk, Szűz Mária...”,¹⁴³ idézi fel Fóthy könyve e drámai pillanatokat.

E szörnyű bombatámadás után kevéssel a magyar belpolitikában enyhülés állt be, aminek következtében a tábor sorsában is fordulatra került sor.¹⁴⁴ A *Horthyliget* az ezután következő napokról azonban már kevésbé részletesen tudósít, jelezve, hogy „minden ami ettől a naptól kezdődően velünk történt, csak összefüggéstelen képekben él bennem, mint egy pokoli filmmontázs felvillanó és eltűnő képei”.¹⁴⁵ Fóthy két augusztusi internálótáborbeli mise rá gyakorolt hatását azonban részletesen tárgyalta. Az augusztus 15-i katolikus mise során a pap „szinte kínosan kerülte, hogy a sárgacsillagos csoportra tekintsen”, „az volt az érzésem”, idézi keserűen, „mintha Istent kerestem volna és valaki közénk állt, le akart tagadni bennünket az Úr elől...”¹⁴⁶ A táborukban augusztus 20-án miséző pap viszont „szinte állandóan felénk fordulva prédikált”, és „elmondta, hogy Szent István nem ismert faji különbséget”.¹⁴⁷ E bátor szentbeszéd a katolikus hitű szerzőt megvigasztalta, és kárpótolta öt nappal korábbi csalódásáért.

Fóthy társaival egyetemben augusztus 29-én végre elhagyhatta a Horthyligetet, és visszatérhetett a városba, de megrökönyödésére egy idegen helyre érkezett: „láttam, éreztem – elhagyta Isten és csak megvetni tudja Krisztus”.¹⁴⁸ A hamarosan kezdődő nyilas korszakról könyve azonban már nem számol be, mindössze annyit árul el, hogy ekkor a bujkálást választotta. „Inkább ágyrajáró leszek, de csillagosházba nem költözöm. Csak később tudtam meg, mennyire igazam volt”, emlékezik vissza döntésére és következményeire.¹⁴⁹

Fóthy művét azzal zárja, hogy Isten kegyelméből élhette meg a szabadság pillanatát.¹⁵⁰ Kifejti, hogy könyve írásakor (azaz 1945-ben) egykori, rengeteget szenvedett száműzöttek élnek városbeli békés otthonaikban, akik „mindenkinél jobban tudják és érzik”, mit jelent „a megaláztatás és kiközösítés sárga jelvénye helyett a szabadság vérpiros virágát viselni szívük felett”.¹⁵¹ E politikai következtetés levonásán túl viszont amellett foglal állást, hogy „ez az iskola – még ma is azt hiszem – végeredményben kitanulhatatlan”.¹⁵² Utoljára, de nem utolsósorban jelzi világképének elsötétülését: „a Jó és a Rossz, a világosság és sötétség elkerülhetetlen harcában mindig a Rossz győzedelmeskedik ideiglenesen”,¹⁵³ vallotta felszabadulása után kevéssel.

1945-ben kiadott, *A bori halálút regénye* című beszámolóját Palásti László (1903–1979) annak bejelentésével nyitja, hogy bár szerkesztőségi íróasztalát már 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának évében elveszítette, még 1944-ben is őrizte abba vetett hitét, hogy „a hitleri rémuralom véget ér és felszabadul az ország.”¹⁵⁴ A szerző már 1944 tavaszán is munkaszolgálatos volt, de ekkor még nem sejtette, hogy csoportját – saját szavai szerint – hamarosan eladják Hitlernek, és vágóhídra kerülnek, mint a barmok.¹⁵⁵

Palásti és munkaszolgálatos társai hamarosan a Todt Szervezet vorarlbergi táborába, a Bor körül elszórt lágerek egyikébe kerültek,¹⁵⁶ ahol is azért „csákányoztak, robbantottak, egyengették a talajt és hordták a földet”, hogy a hegyoldali vad terep Hitler vasútvonalává szelődüljön.¹⁵⁷ Ahogy Palásti jelzi, az *A bori halálút regénye* című könyve első részében tárgyilagosan igyekszik ismertetni „a légkört”, amelyben a Szerbiába deportáltak élni voltak kénytelenek.¹⁵⁸ Ezen oldalak a vorarlbergi történéseket többes számban, ugyanakkor számos egyedi karakter – üldözők és üldözöttek – vázolásával, szituációk és párbeszéd felidézésével, az emberkínzás módjainak taglalásával és nem kevés fanyar humorral tárgyalják.¹⁵⁹

A mű második fele az 1944. szeptember 17-e utáni eseményeket idézi fel, amikor is Palásti több ezer társával együtt elhagyhatta a tábor. E napon még nem tudhatták, hogy halálútjuk csak még kegyetlenebbé válik: „akkor még nem gondoltunk arra, hogy útközben van Cservenka...”¹⁶⁰ A tizenhetedik, „A cservenkai kivégzés” című alighanem a könyv kulcsfejezete, Palásti itt beszéli el, ahogy társai „magyar területen, SS golyóktól találva buktak véresen a bácskai földre”, miközben „nem volt semmi bűnük, csak az, hogy zsidónak születtek. Vagy nem is ők, hanem az apjuk, a nagyapjuk.”¹⁶¹ Palásti számadatai szerint az itteni embermészárláskor összesen „ötszázhuszonkilenc embert végeztek ki. Tizenegyen maradtunk meg.”¹⁶²

Könyve külön is megemlékezik arról a két „halottrabló” magyar katonáról, akik huszonhét, a halálból már egyszer megmenekült szerencsétlent öltek meg pusztán azért, hogy „ne legyen tanúja a halottrablásnak”.¹⁶³ Egy tanú, Rosenberg Emil azonban mégis átvészelte tömeggyilkosságukat.¹⁶⁴ „Legjobb barátaink, legkedvesebb pajtásaink heverték holtan az út porában. És mentünk éhesen, halálfélelemtől gyötörve, tikkadt ajakkal”, számol be a könyv az út további részéről,¹⁶⁵ így végül „ezeröttszáznyolcvanhét munkaszolgálatos érkezett Bajára. Háromezerhatszázból ennyi maradt meg. Két-háromszáz lemaradt, mintegy ezernyolcszáz volt a halottak száma”, summázza a szerző a „hazaút” véres mérlegét.¹⁶⁶

A *bori halálút regénye* utolsó lapjainak színhelye a deportáltaknak a budapesti Aggteleki utcában létrehozott irodája. Palásti záró gondolatai közt hangsúlyozza, hogy „a véletlenül életbenmaradtak” szenvedése „még nem ért véget. Még fájnak a sebek és még jobban fájnak mások sebei.”¹⁶⁷ Könyve egyik legfőbb célját, a tettek és tettesek nyilvános megnevezését is e záró oldalak teszik végleg nyilvánvalóvá: Marányi alezredes, „Bor kiskirálya, réme”, „a sokszoros gyilkos” kapcsán a szerző leszögezi, hogy tartózkodjon akárhol, „nem menekülhet. Hatezer tanú kívánja büntetését. Háromezernyi élő és ugyanennyi ártatlanul legyilkolt tanú bosszúért kiáltó szelleme.”¹⁶⁸ A bujkáló Marányi Ede ellen indított bűnügyben azonban köztudomásúlag semmilyen ítélet nem született, a rettegett alezredesnek sikerült elkerülnie a felelősségre vonást.¹⁶⁹

IV. Elágazó történetek: Rásonyi és Spronz

Rásonyi István (1909–1988?) *A halálvonat utasa voltam. Visszaemlékezés 1944-re* című, 1946-ban napvilágot látó rövid elbeszélése – a kötet megnevezetlen szerző által írott előszava szerint – „a borzalom és embertelenség” esztendejében „szerencsésen végződött utazásról” számol be.¹⁷⁰ A gyakorlatilag ismeretlen szerző visszaemlékezése a magyarországi holokauszt kontextusában kifejezetten ritkának számító esetet idéz fel: a szerző bátor elhatározásának köszönhetően megmenekül. A magyar hatóságok viselkedéséről a könyv lapjain mondtak azonban még ennél is meglepőbb részletekkel szolgálnak.

A karcsú kötet Rásonyi 1944. júniusi munkaszolgálatra való behívásával indul, amikor is a tömeges deportálások már intenzíven folytak. A felidézett események korát egy helyütt Rásonyi is a „német megszállás” időszakának nevezi, konkrétabban viszont úgy jellemzi, hogy ekkoriban „főként a vidéken őzjögve tombolt Endre és Baky rémuralma”.¹⁷¹ A deportáltak utazásának konkrét végcélja ekkor ugyan még ismeretlennek számított, emlékeztet, de sejteni lehetett, hogy végállomásuk nem más, mint a halál.

A *halálvonat utasa voltam* mindezek tisztázása után elbeszéli, hogy Rásonyit és munkaszolgálatos társait Jászberénybe elindított vonatukról a hatvani pályaudvaron leszállították és az ottani cukorgyár területén felállított gettóba zárták. A szerző emlékei

szerint itt az SS-egyenruhába öltözött Zöldi Márton gyakorolt felettük fennhatóságot, és „már senki sem vett minket emberszámba”.¹⁷² Mikor e munkaszolgálatos társaságot újfent vonatra kényszerítették, Rásonyi néhány társával egyetemben már az elinduláskor tervezni kezdte, miként lehetne megszöknie, majd tizenkét társával sikerült kiugornia a vonatból.¹⁷³

Az elbeszélte történet e ponton még meglepőbb fordulatot vesz: bár a tanyaépületben alvó Rásonyit másnap magyar csendőr ébreszti, ő eleinte katonaszökevénynek állítja be magát, majd hamarosan elmeséli történetét, ami kifejezetten tetszést arat. Rásonyi szerint nem sokkal később az emődi csendőrörsön is „imponált a vakmerőségünk”,¹⁷⁴ olyannyira, hogy (állítólag) még „az antiszemitizmussal beoltott leventék is szájtátva hallgatták vallomásunkat”.¹⁷⁵ Kiugrásuk történetének elmesélése hatására az ellenszenvből további helyszíneken is szimpátia lesz. A könyv beszámolója szerint a magyar hatóságok minden további etapon „nagyon udvariasan” és „nagyon barátságosan” bántak e deportálásra szánt, de a vonatból kiugró munkaszolgálatosokkal. Jászberényben még az ezredes rangú felettesük is „az istenit neki, ezt jól csináltátok fiúk!” szavakkal konstatálja a történeteket, aminél „nagyobb elismerést” – a szerző megfogalmazása szerint – „1944-ben munkaszolgálatos igazán nem kaphatott katonáéktól”.¹⁷⁶

A deportálástól ily módon megmenekülő és a könyv – ugyancsak meglepő – tanúsága szerint az üldözötti státusból gyakorlatilag már 1944 júniusában kikerülő Rásonyinak eközben folyton az járt az eszébe, hogy „vajjon mi történt a másik vonattal?”.¹⁷⁷ Saját bátor cselekedetére és szerencsés következményeire fókuszáló narratívája tőlük sem akarta megtagadni a némák hősiességét: a szerencsétlenségükre a vonaton maradtakat Rásonyi „drága, derék” fiúknak nevezte, akik „néma megadással, hősiezen túrték sorsukat”.¹⁷⁸ Könyvében eközben arról is vallott, hogy az események idején még nem volt képes szembenézni azzal, hogy vonata csakugyan halálvonat volt, „ennyi mérhetetlen gázságot” ugyanis „nem mertem feltételezni emberekről”.¹⁷⁹ A *halálvonat utasa voltam* azonban e mérhetetlen gázság részleteiről nem nyilatkozik, sőt még arra sem tesz utalást, hogy szerzője miként vészelté át az 1944 nyarat követő hónapokat.

Spronz József (1905–?) auschwitz-birkenai felszabadulása első pillanatainak megnyugtató érzését hamarosan „nyomasztó nyugtalanság” váltotta fel.¹⁸⁰ A szerző futni, rohanni akart Budapestre, és ötödmagával már február 19-én megérkezett Sátoraljaújhelyre: tudomása szerint „az elhurcoltak közül mi voltunk az elsők, akik visszatértek Magyarországra”.¹⁸¹ Sőt, a miskolci Nemzeti Bizottság nem sokkal később jegyzőkönyvet készített élményeiről, Spronz pedig a táborok dokumentációja egyik úttörőjévé próbált avanszálni.

Az 1944 előtt bőrizemvezetőként tevékenykedő szerző már 1945 nyarán befejezte *Fogoly voltam Auschwitzban* című beszámolóját, mely végül 1946-ban jelent meg. Könyve előszavában Spronz leszögezi, hogy tapasztalatai és élményei papírra vetését kötelességének érezte. Ezen túlmenően kifejti, hogy igyekezett tárgyilagosan megírni „ami engem ért, amit magam láttam, amit a magam bőrén tapasztaltam”.¹⁸² Könyve záró lapjai szerint a szerző tervbe vette egy *Csíkos Könyv* kiadását is, melynek célja nem kevesebb lett volna, mint hogy „sokrétű, sokoldalú, a társadalom minden rétegét felölelő” adatgyűjteményként szolgáljon, mely „a deportáció pontos, hű és tárgyilagos tükrét” adja.¹⁸³

Rásonyihoz hasonlóan Spronz is azon munkaszolgálatosok közé tartozott, akiket a magyar hatóságok már Hatvanban leszállítottak Jászberénybe tartó vonatjukról, és nem sokkal később átírányítottak Auschwitz-Birkenaubába. Spronznak azonban távolról sem volt olyan szerencséje, mint Rásonyinak: három napig tartó rettenetes útja végén, június 15-én e

leghírhedtebb náci tábor komplexumban találta magát. Egy csendőrhadnagy már a kassai határon figyelmeztette, hogy munkára viszik őket, de „Németország csak munkaerőt használhat, másnak ott létjogosultsága nincsen”.¹⁸⁴ Arra azonban ezek után sem számíthatott, hogy csoportja hetven százalékát szinte közvetlenül megérkezésük után kiirtásra ítélik.¹⁸⁵ A szerző az ún. Sonderkommando tagjaitól később tudomást szerzett a kivégzések pontos lefolyásáról, és erről – saját történetének elbeszélését közvetlenül Birkenaubába érkezése után megszakítva – részletesen be is számolt.¹⁸⁶

Miután az első szelekciót sikerült átvészelnie, a munkaszolgálatos század tagjaként deportált Spronz – társaihoz hasonlóan – kérte kemény munkára való beosztását. A táborbeli körülmények rövid ismertetése után (a különböző foglalkozások rövid felsorolása, a nők sajátos birkenauai sorsának ecsetelése, a súlyos nemi kicsapongásokra tett utalások) a szerző arra a következtetésre jut, hogy a cél nem más volt, mint hogy „megtörje testünket-lelkünket, hogy egész mivoltunkban megváltozzunk és munkában, a munkával járó könnyebbségekben keressünk felüdülést, hogy hasznos rabszolgái legyünk a náci társadalomnak”.¹⁸⁷

Spronzot Birkenauból hamarosan áthelyezték az auschwitzi munkatáborba, munkarészlege azonban még „az 1942-es módszerek emlékének hatása alatt dolgozott”, amikor „esténként csak az eredeti létszám negyven százaléka térhetett vissza”.¹⁸⁸ Szerencséjére tíz nappal később állatápolónak osztották be, majd a bőrgyári részleghez került, mezőgazdasági munkában vett részt, és építésekénél voltak segédmunkási kötelezettségei. Beszámolója szerint e helyeken körülbelül hat hete volt, amikor is úgy döntött, hogy átszökik az SS-kantin kibővítését végző barátaihoz. Nem sokkal később kulimunkát vállaltak, majd váratlanul szakácsná nevezték ki őket – Spronz tudomása szerint ők voltak „az első zsidó szakácsok Auschwitzban”.¹⁸⁹

Spronzot hamarosan súlyos baleset érte. Október 19-én kórházba került, ahol egészen januárig, a tábor felszabadulásáig sikerült megmaradnia. Elbeszélése szerint a tábor evakuálásakor is „kötelességtudata” győzött, és a szállításra alkalmatlan betegeket nem hagyta ott.¹⁹⁰ Ekkor „bizalommal telt félelemben” néztek jövőjük elé,¹⁹¹ azonban hamarosan a *Schutzdienst* kivégzőosztaga előtt találták magukat, és – Spronz emlékei szerint – csak a legutolsó pillanatban menekültek meg.¹⁹² E csodával határos megmenekülés után is megvolt minden okuk, hogy féljenek a német tüzéségtől, hiszen „minden életben maradt »fegyenc« (Häftling) vádló és tanú egyszemélyben”,¹⁹³ így a következő napot is „a legnagyobb kétségek és fojtogató reménység” közepette élték át.¹⁹⁴

Spronz József végül megmenekült az auschwitz-birkenauai pokolból, és (mint fentebb láttuk) sikerült visszatérnie Magyarországra. *Fogoly voltam Auschwitzban* című, a legnagyobb magyar temetőről az elsők között beszámoló könyvét azon reménye megfogalmazásával zárta, hogy „elhurcolt enyéim még megkerülnek a német pokolból és még hátralévő éveinket egymás boldogságának szentelhetjük, gyógyítván szörnyű sebeinket”¹⁹⁵ – hamarosan azonban kénytelen volt szembesülni azzal, hogy számos közeli rokona, így felesége és három testvére is a náci népiirtás áldozatául esett.

V. Következtetések

A második világháború éveiben politikai vagy faji alapon üldözöttek közül meglepően sokan szinte közvetlenül Magyarországra való visszatértük után megírták és nyilvánosságra hozták visszaemlékezésüket.¹⁹⁶ Már a második világháborút követő években százszámra kerültek kiadásra ilyesfajta művek, ezek jelentős része azonban a mai napig feldolgozásra vár.

Sajnálatos módon távol vagyunk még attól, hogy a politikai és a faji alapú üldözöttség tapasztalatának korai magyar artikulációiról átfogó képet alkothassunk. E dolgozat a még előttünk álló munkához azáltal kívánt hozzájárulni, hogy az üldözöttség hét korai, már 1945–1946-ban megjelent terjedelmesebb elbeszélésének elemzését kínálta. Fóthy János *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget*, Millok Sándor *A kínok útja*, Palásti László *A bori halálút regénye*, Parragi György *Mauthausen*, Rásonyi István *A halálvonat utasa voltam*, Rátkai Károly *A két torony* és Spronz József *Fogoly voltam Auschwitzban* című művei alapján konkrétan arra voltam kíváncsi, hogy e korai visszaemlékezések milyen személyes tapasztalatokat dolgoztak fel és a megtörténtek milyen értelmezéseivel szolgáltak.

Millok Sándor, Rátkai Károly és Parragi György műtfeldolgozó és -értelmező művei egyaránt magyar prominensek által a mauthauseni koncentrációs táborban szerzett tapasztalatokat tárgyaltak, de ezt eltérő hangsúlyokkal tették. E három magyar újságíró történeteiben közös volt, hogy életük rettenetes fordulatát a német megszállástól datálták, és személyes szenvedésükért elsősorban a németek felelősségét hangsúlyozták. A magyar zsidók tömeges deportálásának megkezdődésekor már mindhárman fogságban voltak, emiatt az is érthető, hogy az 1944-es szövetségi megszállásról és a deportálásokról szóló személyes műveik a kimagaslóan legtöbb áldozattal járó zsidó holokauszt háttérét és lefolyását kevésbé tematizálták – e tekintetben Rátkai határozottan szenzitívebb műve is csak részleges kivétel.

A kötetek közötti legfeltűnőbb különbségek közé tartozik, hogy míg Millok *A kínok útja* címmel megjelentetett elbeszélése szocialista identitásán alapul, a hazaárulás vádját a jobboldal ellen fordítja, és a zsidósággal szemben elkövetett bűntettek iránt viszonylag érzéketlen marad, addig Rátkai *A két torony* című műve liberális, etnicista, ugyanakkor határozottan keresztyén alapállásból jóval nyitottabbnak mutatkozott a zsidóság szenvedései iránt is. Bár meglehetősen kurtán tette, Rátkainak a zsidóüldözés sajátos aspektusait és különös súlyosságát anélkül sikerült megfogalmaznia, hogy ezáltal a zsidó közösséget a magyarságtól el kívánta volna különíteni. Millokhhoz és Rátkaihoz viszonyítva Parragi *Mauthausen* című könyvében személyes tapasztalatairól szűkszavúan szólt, az 1944-es eseményeket azonban – a szerző függetlenségi preferenciái mellett is – kiegyensúlyozva értékelte, a magyar nemzetet egyidejűleg láttatva áldozatnak és tettesnek. Könyve zárszavában Parragi a megélt szenvedést magyar nemzeti keretbe illesztette, de az emberiség követelményét és az emlékezés fontosságát is megfogalmazta.

E három szerzőhöz hasonlóan 1944-ig Fóthy János is újságíróként tevékenykedett, bár nem tartozott a vezető zszurnaliszták közé. 1944-ben a magyar hatóságok őt – katolikus hite ellenére is – „zsidó fajú”-ként internálták. *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget* című műve egyrészt érzékeltette a kultúremler sokkoltságát, elbeszélte katolikus elkötelezettsége megszilárdulásának szimbolikus történetét, továbbá kifejtette azt is, hogy a vak engedelmesség helyett 1944 őszén a bujkálást választotta. Palásti László szintén újságíró volt, de az antiszemita radikalizálódás miatt már 1938-ban elveszítette pozícióját. Az általa írt *A bori halálút regénye* bemutatja, hogy szerzője 1944-es munkaszolgálatára során a szerbiai bori táborokkomplexum vorarlbergi altáborába került, ahol az emberkínzás brutális formáival konfrontálódott, majd pedig a táborból evakuáltak első csoportjának hírhedt halálútján is kénytelen volt részt venni. Könyvében tehát a kevés túlélő egyikeként számolt be a cservenkai embermészárlásról, (hiábavalóan) követelve a szörnyűséges büntettség sorozat jogszerű megtorlását.

A halálvonat utasa voltam és a *Fogoly voltam Auschwitzban*, Rásonyi István és Spronz József elágazó történetei eközben egyaránt munkaszolgálatos vonatuk hatvani eltéréseivel kezdődnek, de míg előbbi szerzőnek a vészidőszakbeli szökése kivételes történetét volt

lehetősége felidézni, Spronz műve rettenetes személyes tapasztalatainak ismertetésén túl a legnagyobb magyar temető, Auschwitz-Birkenau egyik első részletes bemutatásával is szolgált. E hét, már 1945–1946-ban megjelentetett visszaemlékezés tehát nemcsak (Parragi találó kifejezésével élve) alvilági társasutazások keresztúti állomásairól tudósított, hanem rávilágít az 1944–45-ben megmenekült szerzők kínútjainak jelentős eltéréseire, akárcsak értelemadási kísérleteik markáns különbségeire – az üldözöttség tapasztalatának különféle háború utáni artikulációiról átfogó képet azonban csak számos további jelentős alkotás bevonásával alkothatunk majd.

¹ Fóthy, 1945: 45–46.

² Geyer, 1958. Geyer rövid „tartalmi kivonatukra” is ígéretet tesz, bár utóbbiak a gyakorlatban leginkább a témamegjelölésre szorítkoznak.

³ Geyer kötetének nyilvánvaló politikuma nemcsak a tárgy megjelölésében („magyarországi fasizmus”, sőt „Horthy-Szálasi korszak”), hanem a nyíltan hirdetett szelekciós elvekben is tetten érhető. A szépirodalmi művek közül Geyer bevallottan kizárólag azokat vette fel, melyek megítélése szerint állást foglaltak amellest, hogy „a fasizmus embertelenségeinek megtűrése csak növelte a magyar társadalom átalakulásának szükségességét”. Uo. 5. A listán szereplő művek kategorizálásának elvei ráadásul szemlátomást némileg tisztázatlanok maradtak, példának okáért a Geyer által történetinek nevezett munkák között éppúgy szerepelnek személyes visszaemlékezések, ahogy a szépirodalmiak között is.

⁴ A magyar publikációk leginkább a magyarországi zsidósággal szemben elkövetettekről informálnak, nemzetközi kitekintést csak néhány nyújt – bár a náci táborokról szól beszámolóknak természetesen számos ilyen aspektusa volt. Ugyanakkor például Lévai Jenő *Zsidósors Európában* című könyve is leginkább magyar (zsidó) érdekeltségű részleteket taglal. Lásd: Lévai, 1948. A kevés kivétel közé tartozik Löwinger Sámuel eszmetörténeti műve: Löwinger, 1947. Az európai kontextusról lásd: Jockusch, 2012.

⁵ Lásd Cesarani, 2012: 15–38.

⁶ Erről lásd Fritz, 2012.

⁷ Előbbire lásd Fenyő Miksa naplójának első kiadását: Fenyő, 1946, de ide sorolható Márai Sándor naplója is. Márai, 1945. Utóbbira lásd Vihar, 1945; Saly, 1945; Mester, 1947.

⁸ Benoschofsky, 1946; Munkácsi, 1947; Löwinger, 1947; Sós, 1948.

⁹ Sz. Palkó, 1945; Somos, 1945; Nyiszli, 1946.

¹⁰ Pados, 1945; György, 1945; Salamon, 1945; Zsadányi, 1946; Király, 1947; Barát, 1948.

¹¹ Nyíregyházáról: Király, 1946. Nagyváradról: Katona, 1946. Sopronról: Erdős, 1945.

¹² Előbbire: Fehér, 1945; Fedor, 1947. Utóbbira: Fehér, 1946.

¹³ Szirmai, 1946; Kelemen 1946. Utóbbira: Vajda, 1945.

¹⁴ E dolgozatom része egy nagyobb szabású kutatásnak, melynek során további visszaemlékezéseket éppúgy elemzek, ahogy a *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság* jegyzőkönyveit és a zsidóellenes népiirtás korai magyar historiográfiáját is. Lásd Laczó, 2013; 2014.

¹⁵ E szempontból tanulmányom alighanem legnagyobb hiányossága a női szerzők műveinek elhanyagolása. Bár e korai szerzők jelentős többsége kétségkívül férfi volt, jelentős számban szerepeltek köztük nők is. A legjelentősebb művek közé tartozik Gács, 1946 és Rudnóy, 1947.

¹⁶ Rajtuk kívül részben vagy csaknem egészben Mauthausenről és altáborairól szólnak Buchinger Manó és Tolnai László művei: Buchinger, 1945; Tolnai, 1947.

¹⁷ Lásd Szita, 2014.

¹⁸ Ennek megfelelően táborigazgatók alatt rendszeres kapcsolatban álltak egymással.

¹⁹ *A kínok útja* lapjain tett állítása szerint évtizedek óta foglalkozott történeti, vallási és filozófiai kérdésekkel, visszatérően tárgyalta a zsidókérdést, a középosztály és a földreform ügyét. Millok, 1945: 37. *A kínok útja* „élményregénye”, e csaknem 170 lapnyi mű a második világháborús események szociáldemokrata nézőpontból való feldolgozását prioritizáló Müller Károly Könyvkiadóvállalatnál jelent meg. Erről lásd Zombory, 2014. Szeretném megköszönni Zombory Máténak, hogy még publikálatlan dolgozatát rendelkezésemre bocsátotta.

²⁰ Millok, 1945: 10.

²¹ Uo. 50. és 55.

²² Uo. 59.

- ²³ Mauthausent *A kínok útja* koncentrációs táborként kategorizálja (Millok, 1945: 58.), de idézi azon táborbeli véleményt is, mely szerint Mauthausen „tulajdonképpen Vernichtungslager” volt. Uo. 62.
- ²⁴ Uo. 80.
- ²⁵ Uo. 106.
- ²⁶ Uo. 67–68.
- ²⁷ Uo. 77.
- ²⁸ Uo. 112.
- ²⁹ Uo. 17.
- ³⁰ Uo. 124.
- ³¹ Uo. 41.
- ³² Uo. 20.
- ³³ Uo. 65.
- ³⁴ Uo. 105.
- ³⁵ A könyv visszatérő témája a táborbeli homoszexualitás is, melyet Millok „ocsmányság”-nak, „lélekmérgezés”-nek és „testrontás”-nak titulál. Uo. 81–82.
- ³⁶ Uo. 110–111.
- ³⁷ Uo. 92–93. Millok magyarázata szerint „a nyomor szolgává bélyegezte” a magyar népet, és a szolgaság „vérengző eszközévé tette hitvány párttűtőknek”, de e nép változatlanul igényli a szabadságot. Uo. 72.
- ³⁸ Uo. 93.
- ³⁹ Uo. 103.
- ⁴⁰ Uo. 146–154.
- ⁴¹ A tábor prominens magyar túlélői által igényelt hajót (Millok szerint) ellenforradalmi figurák nem voltak hajlandók rendelkezésre bocsátani.
- ⁴² Millok, 1945: 141.
- ⁴³ Uo. 143.
- ⁴⁴ Uo. 168.
- ⁴⁵ Rátkai, 1945. Könyvében táborbeli kapcsolatukról megállapítja, hogy „sok mindenről elmondom egyéni véleményemet, amiről odahaza nem volt módomban őszintén beszélni. Rassay Károly megértő és türelmes.” Uo. 98. Sőt, úgy vall, hogy „itt, Mauthausenben ismertem meg az igazi Rassay Károlyt”. Uo. 139.
- ⁴⁶ Kihallgatási jegyzőkönyvében többek között az szerepelt, hogy „25 éven át kizárólag baloldali lapoknál dolgoztam, mégcsak középutas sem voltam soha.” Uo. 17.
- ⁴⁷ Uo. 5. A könyv címe a mauthauseni tábor bejáratára utal, a hírhedt két toronyra, „rabságnak, vérnek, halálnak” szimbólumaira. Uo. 33.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Uo. 6.
- ⁵⁰ Uo. 11.
- ⁵¹ Rátkai értelmezése szerint „a kamara, vagyik Gáspár Jenő néhány nap múlva mindenkit kiszolgáltatót a németeknek”. Uo. 10.
- ⁵² Uo. 15.
- ⁵³ Eleve úgy vélekedett, hogy „ez a bitang, gyilkos rendszer nem tarthat örökké. S ha egy évig tart még, akkor sem leszek ötven éves és visszatérhetek egy jobb, szabadabb világba!” Uo. 18.
- ⁵⁴ Uo. 24.
- ⁵⁵ Rátkai vallomása szerint „az olasz diplomatákkal és a Rassay-párti politikus-zsidókkal május 20-án szállítottak Mauthausenbe, míg Rassayékat két héttel előbb, május 5-én”. Uo. 189. Így napra pontosan egy évig volt a mauthauseni koncentrációs tábor „lakója”. Uo. 243. Mauthausent Rátkai könyve különböző módokon kategorizálja. Helyenként koncentrációs táborról vagy „kácett”-ről ír, máshol *Vernichtungslager*nek hívja (uo. 144.), „amit magyarra a legtalálósabban úgy lehet lefordítani, hogy »kikészítési« tábor”. Szerepel még nála a haláltábor (uo. 236.), a halál-tábor (126.) és a halálláger (133.) kifejezés is.
- ⁵⁶ Uo. 32.
- ⁵⁷ Uo. 55. Rátkai valódi táborbeli prominens volt: a tábor felszabadulása után a magyar nemzetiség önkormányzatának főnökévé választották. Uo. 238.
- ⁵⁸ Uo. 119. Úgy emlékszik, hogy júliusban „számunkra eléggé túrhetően” zajlott a lágerélet. „Csak a krematórium ne füstölne egész nap és egész éjjel szakadatlanul! Csak azt a rengeteg hullát ne látnánk kora hajnaltól késő estig!”

Uo. 96. Később mégis úgy ír, hogy a kórházban járva ébredünk „igazán tudatára annak, hogy valóban halálágerben élünk és hálát adhatunk az Úristennek, mert mi még szerencsésnek mondhatjuk magunkat”. Uo. 133.

⁵⁹ Uo. 34.

⁶⁰ Uo. 60.

⁶¹ Uo. 81.

⁶² Uo. 63.

⁶³ Uo. 78.

⁶⁴ Uo. 97.

⁶⁵ Uo. 138.

⁶⁶ Ahogy Rátkai megfogalmazza: „Csak az a kérdés, hogy meddig tart még a háború, tovább tart-e, mint a mi életünk.” Uo. 40.

⁶⁷ Uo. 36–37.

⁶⁸ Emiatt fogolytársai pesszimizmussal vádolták, amire oly módon reagált, hogy „én vagyok az igazi optimista, aki felkészülök a télre és pedig azzal a hittel, hogy át lehet vészteni”. Uo. 130.

⁶⁹ Uo. 37. Úgy véli, hogy „Szvatkó, Parragi és én” gondolkodtam „a magyarok között a legreálisabban”. Uo. 118.

⁷⁰ Uo. 152.

⁷¹ Rátkai máshol azt jegyzi meg, hogy a szocialisták külön csoportot alkotnak. Uo. 135. Fontos meglátása, hogy a lentebb tárgyalandó Parragi egyik csoporthoz sem csatlakozott. Uo. 152. *A két torony* mindezt – Millokhoz némileg hasonlóan – úgy nyugtázza, hogy a tizenkét tagú magyar társaság olyannyira „heterogén elemekből áll”, hogy eleve „lehetetlenség” volt „nemzeti egységet elképzelni”. Uo. 147.

⁷² Uo. 111.

⁷³ Uo. 192. Emellett arról is ír, hogy „a mauthauseni szenvedések között még a gyengébb idegzetűeknek is megerősödött a lelke”. Uo. 138. Kifejti, hogy miután átesett egy szörnyű krízisen, elmúltak félelmei, fizikai fájdalmai, és hirtelen jól kezdett aludni.

⁷⁴ Uo. 167. Eközben a tábor soknemzetiségű foglyairól olyan megállapításokat is tesz, hogy „mindnyájan »egy akarattal« voltunk együtt, mint ama evangéliumi népek a Szentlélek kiteljesedésének napján”. Uo. 54. Máshol úgy utal a foglyokra, hogy ők a „megalázott, testben és lélekben meggyötört és megkínzott fiai a mindenható Atyának”. Uo. 241.

⁷⁵ Uo. 191.

⁷⁶ Uo. 104. E ponton Rátkai kifejti, hogy a cseh kommunista Franzl „nem hirdette, de cselekedte az Igét”. Uo. 104–105.

⁷⁷ Uo. 45.

⁷⁸ Uo. 49. Reflektál e borzalmak felfogásának nehézségeire is: „olyan iszonyatos, olyan hihetetlen, hogy nem csodálkozom, ha hitetlenekre akadok a hallgatóságban. Nem csodálkozom, de dühöngök”, érvel. Uo. 48. Leszögezi továbbá, hogy „nincs az a túlzás, aminél ne lenne több az igazság”. Uo. 45.

⁷⁹ Uo. 59.

⁸⁰ Uo. 188.

⁸¹ Uo. 214.

⁸² Uo. 59. Mint írja: „nemcsak politikai ellenfeleiket végezték így ki”, hanem azokat is, akik „egyszerűen nem voltak németek.” Uo. 59.

⁸³ Uo. 145. Máshol úgy ír, hogy „istentelen, gyilkos nép az, amelynek fiai így bánnak beteg emberekkel”. Uo. 131. Másutt azonban arról is ír, hogy „közönséges betörők és gyilkosok kezébe tették le a hatalmat a táborokban a kizárólag meggyőződésük miatt idehurcolt politikai foglyokkal szemben”. Uo. 44. Ugyanakkor a helyi csatlósok felelősségét is felveti: Magyarországra visszatérve „a hitlerizmus magyarországi csatlósai”-t, „e nemzetgyilkos gazemberek”-et teszi felelőssé a romokért. Uo. 244.

⁸⁴ Uo. 204.

⁸⁵ Uo. 38.

⁸⁶ Uo. 153.

⁸⁷ Erről lásd Monori, 2004.

⁸⁸ Saját állítása szerint Pethő Sándor személyes meghívására költözött a fővárosba. Parragi, 1945: 33. Budapesten több előadást is tartott Németország „elkerülhetetlen vereségéről”, „a diktatúrák és az európai hegemoniára törekvő, más népek szabadságát eltipró túlhatalmak törvényszerű bukásáról”. Uo. 43. Magát „a jövőbe és a világpolitika kulisszái mögé látó becsületes ember”-nek írta le. Uo. 34.

⁸⁹ Uo. 22.

⁹⁰ Uo. 6.

⁹¹ Uo. 8.

⁹² E fejlemény a magyar közvélemény széles rétegeire ugyan a meglepetés erejével hatott, a szerző állítása szerint őt nem érte váratlanul, ugyanis tisztában volt azzal, hogy a német utánpótlási vonal biztosításának igénye miatt Magyarország ekkorra kulcsfontosságú területté vált.

⁹³ Parragi, 1945: 10. Parragi Bajcsy-Zsilinszkyt legjobb barátjának és harcos fegyvertárának nevezi (15–16.), akinek hősiessége ugyanakkor „a nemzet nyomorúságának teljes mélységét” is megvilágította. Uo. 18.

⁹⁴ Uo. 10. Szövege keresztény szimbolikája szerint a nemzetet ekkor megfosztják „férfiasságának, függetlenségének, szuverénitásának minden jelétől, úgy, ahogy nagycsütörtökön az oltárt szokták megfosztani”. Uo. 19.

⁹⁵ Uo. 13.

⁹⁶ Uo. 13.

⁹⁷ Uo. 11.

⁹⁸ Uo. 10–11.

⁹⁹ Uo. 20.

¹⁰⁰ Uo. 21.

¹⁰¹ Uo. 43.

¹⁰² Uo. 10.

¹⁰³ Uo. 29.

¹⁰⁴ Uo. 50.

¹⁰⁵ Uo. 50.

¹⁰⁶ Uo. 56.

¹⁰⁷ Uo. 7.

¹⁰⁸ Uo. 49.

¹⁰⁹ Uo. 54

¹¹⁰ Auschwitz kapcsán Parragi a zsidó és az orosz áldozatokat emeli ki. Lásd uo. 72.

¹¹¹ Uo. 61.

¹¹² Uo. 38.

¹¹³ Ezenfelül Parragi azt is kifejti, hogy „a gázkamra éjjel-nappal dolgozott. Talán az tartott életben bennünket, hogy nem volt olyan nagy befogadóképessége, mint az auschwitziaknak, ahol százezernyi zsidót, oroszot tudtak elpusztítani napok alatt.” Uo. 72.

¹¹⁴ Uo. 68.

¹¹⁵ Uo. 54.

¹¹⁶ Uo. 89. Eközben könyvében elmélkedik az „igazi megtorlás” természetéről is, amelyet szerinte nem lincselésekben kell kiélni, hanem „a lelkünkben, a cselekedeteinkben, a magatartásunkban, az állásfoglalásunkban”. Uo. 87. Sőt, egy helyütt kitér a rabszolgák becsületére és büszkeségére is, felidézve, hogy milyen büszkék voltak a mauthauseni foglyok arra, hogy „ott botladoztunk megalázottan és megostorozottan a többi rabszolga között.” Uo. 39.

¹¹⁷ Uo. 88.

¹¹⁸ Uo. 88.

¹¹⁹ Uo. 90.

¹²⁰ Uo. 90.

¹²¹ Fóthy, 1945: 11.

¹²² Uo. 7.

¹²³ Uo. 7.

¹²⁴ Uo. 8.

¹²⁵ Uo. 7. Érkezésekor a már ott raboskodókat meglátva említi Fóthy, hogy olyanok voltak „»mint a guayanai fegyencek« – ez volt a legelső gondolatom.” Uo. 36. (Igaz ugyan, hogy később Fóthy azt állítja, hogy „igazi Ördögszigetté” csak később, „az üzemellenőr urak trónralépésével változott át Horthyliget”. Uo. 61.) E meglátásból fakadt könyve, a *Horthyliget, a magyar Ördögsziget* is: a Francia Guyanához tartozó Ördögszigeten 1852 és 1953 között hírhedt büntetőtábor üzemelt, melynek legismertebb foglya alighanem Alfred Dreyfus volt. A Dreyfus-afférról lásd: Harris, 2010.

¹²⁶ Uo. 7.

¹²⁷ Fóthy e táborok felállításának legfőbb felelősének Baky Lászlót, egykori kaposvári gimnáziumi társát tartotta. Horthyiliget kapcsán azonban bizonytalanságának ad hangot: „ki is tulajdonképpen a horthyiligeti tábor legfőbb ura és parancsolója?”, teszi fel az általa is csak körülményesen megválaszolható kérdést. Uo. 56. Németellenessége miatt ugyanakkor úgy is érvel, hogy „mint annyi más áldást – azt is a németeknek köszönhetjük, hogy idővel ez a fogalom feltámadt”. Uo. 7. Hasonló szellemben említi, hogy „a Gestapóval és Hain Péterékkal szemben még Horthy maga is tehetetlennek bizonyult” (uo. 25.), valamint – jellemző módon – „magyar (?) náci-pribékek”-ről ír (uo. 8.). A németekkel kapcsolatos sztereotípiáit azonban – sajátos módon – a náci táborokra is alkalmazni próbálja: Dachauról például feltételezi, hogy bizonyára különb a Tusk-telepnél, hival „igazi német alapoossággal és higiéniaival van berendezve.” Uo. 28.

¹²⁸ Uo. 4. „A magyar középosztály németbérenc és sváb többsége” kifejezésben pontosan tetten érhető a negatív helyi politikai hagyományok externalizációjának (és ezáltal a magyar hagyomány naiv védelmének) kísérlete, amit Guy Miron a magyar zsidó gondolkodás egyik markáns jellemzőjének nevezett. Lásd Miron, 2011.

¹²⁹ E helyeken Fóthy újságíró kollégái mellett ún. keokhosokkal volt együtt. Utóbbiakról úgy nyilatkozott, hogy „cseh, szlovák, osztrák, jugoszláv, román zsidó” állampolgárok voltak, „de persze majdnem kivétel nélkül magyarajkúak”. Fóthy, 1945: 24.

¹³⁰ Uo. 16. Részletesen idézi Mohácsi Jenő újságíró kollégája tanácsát is, mely szerint „nincs méltóság, nincs igazság, nincs szépség a világon, nem is volt soha. Ezeket a fogalmakat el kell magunk előtt tagadnunk, ha el akarjuk viselni azt az életet, ami ránk vár. [...] Nem gondolkodni, nem reménykedni, nem emlékezni, nem érezni, csak valami egészen állati létezésre szorítkozni.” Uo. 22.

¹³¹ Uo. 35.

¹³² Uo. 28.

¹³³ Uo. 29. Ugyanakkor korábban említette, hogy „elkezdtem múlt időben gondolkodni és jaj, dehogyis sejtettem volna, hogy lesz idő, a nyilas paradicsom kora, amikor már csakis múlt időben gondolkozunk majd valamennyien...” Uo. 13. A könyv azonban – mint hamarosan látni fogjuk – nem tárgyalja a nyilas időszakot.

¹³⁴ A könyv hatásosságát többek között számos líraian előadott szubjektív elemének köszönheti – Fóthy költőként is ismert volt. Példának okáért olyanokat vet papírra, hogy „éreztem a tájnak, a környezetnek azt a szörnyű és reménytelen sivárságát, nyomasztó ridegségét”. Uo. 37.

¹³⁵ Ennek kapcsán így értekezik a gazdasági kizsákmányolás rendszeréről: „ezt is pokolian jól kigondolták Baky úrék: hadüzemi gyárban dolgoztattak bennünket, teljesen ingyen, de még élelmezésünkről sem ők gondoskodtak”. Uo. 42.

¹³⁶ Kifejti, hogy életében először érezte át „a szegény mitológiai Sisyphus sorsát, akit a bosszús istenek körülbelül ugyanolyan kilátástalan munkára ítélték, mint engem most a földi hatalmasságok.” Uo. 50.

¹³⁷ Uo. 19. Személyes narkotikumaként pedig az álmodozást és a hitet említi. Uo. 76.

¹³⁸ Uo. 19.

¹³⁹ Érzelmi ingadozásáról oly módon tudósít, hogy „egyik nap az optimizmus egekig lobogó eufóriája, másnap a legsúlyosabb, a legsötétebb pesszimizmus csüggedtsége” fogta el. Uo. 73.

¹⁴⁰ Uo. 61.

¹⁴¹ Uo. 66.

¹⁴² Uo. 69.

¹⁴³ Uo. 78.

¹⁴⁴ Uo. 81.

¹⁴⁵ Uo. 81.

¹⁴⁶ Uo. 85.

¹⁴⁷ Uo. 85.

¹⁴⁸ Uo. 88.

¹⁴⁹ Uo. 88.

¹⁵⁰ Uo. 89.

¹⁵¹ Uo. 89.

¹⁵² Uo. 57.

¹⁵³ Uo. 68. Könyve felidézi személyisége táborbeli tapasztalatai nyomán bekövetkező átalakulását és ismerőseitől való kényszerű eltávolodását. Amikor látogatókat fogad a táborban, akut módon érzékeli az újonnan létrejött távolságot: „Annyi minden történt velem közben, annyi minden, ami közénkállt, csak az én dolgom volt, az én

titkom, az én külön életem. Annyi megfélemlítettség, megaláztatás, amiről nem szabad tudniok, annyi idegen szomorúság, amit titkolni akartam, annyi árny, ami új volt bennem, és ők a régiek voltak”, vallja. Uo. 84.

¹⁵⁴ Palásti, 1945: 3.

¹⁵⁵ Uo. 4.

¹⁵⁶ 1945-ben kiadott további publikációk Borról: Szűts, 1945; Bánáti, 1945. A kortárs történetírásból lásd Csapody, 2012. A Todt Szervezet a német hadiipar teljesítményének fokozására létrehozott, félkatonai alapon működő, kényszermunkásokat dolgoztató szervezet volt. Albert Speer *Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion* részeként működött és nagyjából 1,4 millió kényszermunkás felett rendelkezett.

¹⁵⁷ Palásti, 1945: 35.

¹⁵⁸ Uo. 42.

¹⁵⁹ Lásd például „Igaz is, hogy mert odamenni szegény Démán Frici, amikor megparancsolták neki...” Uo. 55. Említésre méltó, hogy Palásti értelmezésében e tábor foglyai két csoportra oszlottak: kárpátaljai zsidókra, akik egész életükben nehéz testi munkát végeztek, és intellektuális foglalkozásúakra, akik a tábori körülmények között voltak kénytelenek ebbe beleedződni.

¹⁶⁰ Uo. 63. Palásti nemzeti identitásáról leginkább épp az ezen út első feléről mondtak informálnak: a titeli hídon, ami akkoriban magyar–szerb határállomásként is szolgált, „el akartuk énekelni a magyar Himnuszt, de a keret puskatussal szorította belénk a szót”, idézi fel emlékeit, mielőtt hozzáfűzné, hogy „futólépésben zavartak át bennünket a hídon. Nem tudtunk örülni a magyar pénzügyőrnek, a kakastollas csendőröknek, a magyar cégtábláknak, mert zavartak, hajtottak bennünket a téglagyárba.” Uo. 65.

¹⁶¹ Uo. 69.

¹⁶² Uo. 71.

¹⁶³ Uo. 79.

¹⁶⁴ Az egyetlen tanú problémájáról lásd Ginzburg, 2010: 273–292.

¹⁶⁵ Palásti, 1945: 75.

¹⁶⁶ Uo. 83.

¹⁶⁷ Uo. 93.

¹⁶⁸ Uo. 89–90.

¹⁶⁹ Ennek részleteiről lásd Csapody, 2012.

¹⁷⁰ Rásonyi, 1946: 5.

¹⁷¹ Uo. 5.

¹⁷² Uo. 27. Hogy pontosan miért, arról Rásonyi könyvében a következőképpen morfondírozott: „Talán azért, mert már egyikünknek sem volt papírja, írása és csak élettelen számnak tekintettek mindenkit? Vagy talán azért, mert ők nem voltak emberek?” Uo. 27.

¹⁷³ Uo. 46–47.

¹⁷⁴ Uo. 56.

¹⁷⁵ Uo. 56.

¹⁷⁶ Uo. 66.

¹⁷⁷ Uo. 67.

¹⁷⁸ Uo. 68.

¹⁷⁹ Uo. 68.

¹⁸⁰ Spronz, 1946: 44.

¹⁸¹ Uo. 47.

¹⁸² Uo. 3.

¹⁸³ Uo. 49. Spronz kifejtette, hogy azonnal meg kell kezdeni a gondos és sokoldalú adatgyűjtést, hogy a magyarországi zsidóság deportációjának hiteles története megírásra kerülhessen. Uo. 49. Külön is hangsúlyozta, hogy e munkában „*mindenki munkatársunk*, aki megjárta a deportáció rögös útját.” Uo.

¹⁸⁴ Uo. 7.

¹⁸⁵ Uo. 8. A *Fogoly voltam Auschwitzban* eközben azon birkenauai „általános véleményt” is idézte, hogy akinek az első napokat sikerül átvészelnie, annak már „esélye van arra, hogy megéli a szabadulást”. Uo. 23. Spronz eközben azt is tisztázta, hogy ellenállni rendkívül nehéz volt, a szökés egyenesen lehetetlennek tetszett, így az egyetlen remény a szovjetek elsöprő áttörése volt, amely a tábor kitelepítését is megakadályozta volna. Uo. 21.

¹⁸⁶ Uo. 8–9.

¹⁸⁷ Uo. 13.

¹⁸⁸ Uo. 15.

¹⁸⁹ Uo. 27. Spronz tisztázza, hogy október 9-i kinevezésükre már az „árja-lengyelek” nyugatabbra szállításának kontextusában került sor.

¹⁹⁰ Uo. 38.

¹⁹¹ Uo. 40.

¹⁹² Uo. 41.

¹⁹³ Uo. 42.

¹⁹⁴ Uo. 42.

¹⁹⁵ Uo. 48.

¹⁹⁶ A korai visszaemlékezések imponáló mennyisége nyilván nem független azon ténytől sem, hogy a magyar szerzők többségének üldöztetésére 1944-ben, kevéssel a háború vége előtt került sor. Más nemzetbeli túlélő társaikkal ellentétben tehát nem voltak kénytelen éveket átvészelni, így – rettenetes nyomoruk ellenére – átlagban testileg és lelkivel is alighanem valamivel épebben élhették meg felszabadulásukat. Ugyanakkor az is látszik, hogy a magyar visszaemlékezők jelentős része nem tekinthető „átlagos üldözött”-nek, hanem sajátos státuszú és speciális tapasztalati közösség tagja volt.

Nyomtatásban megjelent források

Fóthy, 1945

Fóthy János: *Horthyliget, a magyar Ördögziget*. Budapest, Müller Károly.

Millok, 1945

Millok Sándor: *A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig*. Budapest, Müller Károly.

Palásti, 1945

Palásti László: *A bori halálút regénye*. Budapest, Gábor Áron.

Parragi, 1945

Parragi György: *Mauthausen*. Budapest, Keresztes.

Rásonyi, 1946

Rásonyi István: *A halálvonat utasa voltam. Visszaemlékezés 1944-re*. Budapest, Horváth.

Rátkai, 1945

Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben*. Budapest, Génius.

Spronz, 1946

Spronz József: *Fogoly voltam Auschwitzban. Emlékezések*. Budapest, Gergely.

Hivatkozott irodalom

Bánáti, 1945

-
- Bánáti, Miklós: *Égő gyűlölet. Organisation Todt 1943–44.* Budapest, Béke Nyomda.
- Barát, 1948
Barát Endre: *Rabszolgák voltunk. Napló 1942–1943.* Budapest, Cserépfalvi.
- Benoschofsky, 1946
Benoschofsky Imre: *Maradék zsidóság. A budai aggok és árvák menházegyületének évkönyve.* Budapest, Officina.
- Buchinger, 1945
Buchinger Manó: *Gestapo banditák bűnhalmaza. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban.* Budapest, Szerzői kiadás.
- Cesarani, 2012
Cesarani, David: Challenging the „Myth of Silence”: Postwar Responses to the Destruction of European Jewry. In *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence.* Szerkesztette: David Cesarani és Eric J. Sundquist. London, Routledge.
- Csapody, 2012
Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok.* Budapest, Vince.
- Erdős, 1945
Erdős Aladár: *Gestapo!...Nyilasok!...Deportáltak! Szemtanú riportsorozata a náci gyilkosok és nyilas banditák szerepléséről.* Sopron, Új Sopron Különnyomata.
- Fedor, 1947
Fedor Ágnes: *Különös karnevál.* Budapest, Magyar Téka.
- Fehér, 1946
Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért. Fejezetek a magyar ellenállási mozgalom történetéből.* Budapest, Szikra.
- Fehér, 1945
Fehér Lili: *Nem ér a nevem... Egy szökött zsidó naplója.* Budapest, Szerzői kiadás.
- Fenyő, 1946
Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből.* Budapest, Révai.
- Fritz, 2012
Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944.* Göttingen, Wallstein.

-
- Gács, 1946
Gács Teri: *A mélységből kiáltunk Hozzád!* Budapest, Tábor.
- Geyer, 1958
Geyer Arthúr: *Magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája.* Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőletének Kiadása.
- Ginzburg, 2010
Ginzburg, Carlo: „Unus testis”. A zsidók kiirtása és a valóság elve. In *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Budapest, Kijárat.
- György, 1945
György István: *Fegyvertelenül a tűzvonalban.* Budapest, Cserépfalvi.
- Harris, 2010
Ruth Harris: *The Man on Devil's Island. Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France.* London, Allen Lane.
- Jockusch, 2012
Jockusch, Laura: *Collect and Record! Jewish Historical Documentation in Early Postwar Europe.* Oxford, Oxford University Press.
- Katona, 1946
Katona Béla: *Várad a viharban.* Nagyvárad, Tealah Kórháztámogató Egyesület.
- Kelemen, 1946
Kelemen István: *Interjú a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel.* Budapest, Müller Károly.
- Király, 1946
Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története.* Nyíregyháza: Szerzői kiadás.
- Király, 1947
Király Pál: *Egy ítélet és ami mögötte van.* Budapest, Havasi Ferenc.
- Laczó, 2013
Laczó, Ferenc: »I could hardly wait to get out of this camp even though I knew it would only get worse until liberation came.« On Hungarian Jewish Accounts of the Buchenwald Concentration Camp 1945–46. *Hungarian Historical Review*, 3.
- Laczó, 2014
Laczó, Ferenc: Jenő Lévai and the Birth of Holocaust Historiography in Hungary during the 1940s. *Holocaust Studies*, 3. (Megjelenés alatt.)

Lévai, 1948.

Lévai Jenő: *Zsidósors Európában. Az üldözések kora.* Budapest, Magyar Téka.

Lőwinger, 1947

Lőwinger Sámuel: *Germánia „prófétája.” A nácizmus száz esztendeje.* Budapest, Szerzői kiadás.

Márai, 1945

Márai Sándor: *Napló 1943–44.* Budapest, Révai.

Mester, 1947

Mester Sándor: *A toll mártírjai.* Budapest, A Magyar Újságírók emigrált, deportált, internált csoportja kiadó.

Miron, 2011

Miron, Guy: *The Waning of Emancipation. Jewish History, Memory, and the Rise of Fascism in Germany, France, and Hungary.* Detroit, Wayne State University Press.

Monori, 2004

Monori Áron: „A szembenézés kudarcá. A Haladás »holokauszt-vitája« 1946-ban”. *Beszélő*, július–augusztus.

Munkácsi, 1947

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Budapest, Renaissance.

Nyiszli, 1946

Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban.* Nagyvárad, Szerzői kiadás.

Pados, 1945

Pados Pál: *Ezt Oroszországról nem írhattam meg. Egy haditudósító naplója.* Budapest, Gábor Áron.

Petyke, 1945

Petyke Mihály: *A Gestapo foglya voltam.* Budapest, Gábor Áron.

Pór–Zsadányi, 1947

Pór Dezső – Zsadányi Oszkár: *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig.* Budapest, Kossuth.

Rudnóy, 1947

-
- Rudnóy Teréz: *Szabaduló asszonyok*. Budapest, Dante.
- Salamon, 1946
Salamon Elemér: *A mozgó vesztőhely. Emlékezések*. Budapest, Szerzői kiadás.
- Saly, 1945
Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv, 1939–1944*. Budapest, Anonymus.
- Somos, 1945
Somos István: *Auschwitz! Hazatért deportáltak megrázó elbeszélései*. Kolozsvár, Szerzői kiadás.
- Sós, 1948
Sós Endre: *Európai fasiszmus és antiszemitizmus*. Budapest, Magyar Téka.
- Sz. Palkó, 1945
Sz. Palkó Vilma: *A német halálgyárak*. Budapest, Gábor Áron.
- Szirmai, 1946
Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*. Budapest, Fauszt.
- Szita, 2014
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina.
- Szűts, 1945
Szűts László: *Bori garnizon*. Budapest, Renaissance.
- Tolnai, 1947
Tolnai László: *Kőszegi végállomás*. Budapest, Vörösmarty.
- Vajda, 1945
Vajda Zoltán József: *Nők a pokolban*. Kispeszt, Szerzői kiadás.
- Vihar, 1945
Vihar Béla: *Sárga könyv. Adalékok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből*. Budapest, Hechaluc.
- Zombory, 2014
Zombory, Máté: *Hungarian Golgotha. Strategies for Dealing with the Past at a Hungarian Publishing House in 1945*. (Megjelenés alatt.)

Zsadányi, 1945

Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgája. Feljegyzések az oroszországi és ukrainai munkaszolgálatosok kálváriájáról.* Budapest, Magyar Téka.

Magyar zsidó menekültek és magyar zsidó tömegsírok a második világháború utáni Ausztriában Schwarcz Viktor tevékenysége 1945 és 1950 között

1946. április 10-én a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya őrizetbe vette Schwarcz Viktort (született Kiskőrösön 1904. december 7-én).¹ Az ellene felhozott vádak a következők voltak: tiltott határátlépés (1940:XVIII. tc. 10. § 2. kitétele), valamint a magyar állam nemzetközi megbecsülésének csorbítása (1921:III. tc. 7. §, ill. 1946:VII. tc. 4. §).² Ki volt Schwarcz Viktor és mi állt e súlyos vádak mögött?

Rendőrségi kihallgatása során, 1946. június 4-én Schwarcz a következőket mondta önmagáról és háború utáni tevékenységéről:³ A háború előtt Kiskőrösön gazdálkodott, onnan deportálták 1944-ben. Bécsben szabadult fel 1945 áprilisában, ahonnan visszatért Magyarországra, és a budapesti székhelyű, zsidó deportáltakat és munkaszolgálatosokat segítő szervezetnél, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságnál (DEGOB) kezdett dolgozni.⁴ Még 1945-ben újra Bécsbe utazott, ahol megszervezte a DEGOB bécsi kirendeltségét, melynek legfőbb feladata a repatriálás volt. E kirendeltség – a *Landesfürsorge Komitee für Ungarische Deportierte* – 1945. június elejétől működött Schwarcz vezetésével Bécsben. A kirendeltség helyettes vezetője Dr. Neufeld Ervinné (szül. Gárdos Magda) volt. A DEGOB budapesti központjának megbízásából a kirendeltség azoknak a Magyarországról Nyugatra deportáltaknak az ügyeit intézte, akik Bécsen keresztül utaztak vissza Magyarországra. Őket segítette a hazajutásban, valamint lakással és étellel szolgált részükre. A kirendeltség csoportos igazolvánnyal látta el a hazautazókat, amely igazolta, hogy volt deportáltakról van szó. Ezzel az igazolvánnyal a vonaton utazók szabadon átlépheték az osztrák–magyar határt.

A kirendeltség néhány esetben – Schwarcz szerint 10-15 alkalommal – nem csupán volt deportáltaknak adott magyarországi visszautazási engedélyt vagy deportált-igazolást, hanem olyanoknak is, akik egyszer már visszatértek Magyarországra, de hozzátartozójuk felkutatása miatt, halotti igazolványok beszerzése végett vagy üzleti ügyekben (volt bécsi lakosként) az osztrák fővárosban tartózkodtak.

Kihallgatása során Schwarcz beismerte, hogy 1946 januárjától kezdve tudott a Magyarországról illegálisan kivándorlókról és azok Bécsbe érkező csoportjairól. Azt azonban tagadta, hogy kivándoroltatásukban, kinti tartózkodásuk szervezésében és továbbjuttatásukban a kirendeltségnek bármi szerepe lett volna, annak ellenére, hogy mindezek lebonyolításáról pontos ismeretei voltak. Azt ugyan elismerte, hogy e csoportokban hamis okmányokkal érkeztek zsidó kivándorlók, de állítása szerint azt nem tudta, hogy ezek az emberek Magyarországot illegálisan, hamis papírjaikkal, mint idegen állampolgárok hagyták el.

A zsidó kivándorlókat Bécsben a Rothschildspitalban helyezték el, elhelyezésükről és továbbjutásukról a bécsi *Bricha* gondoskodott.⁵ Vezetőivel Schwarcz többször is tárgyalt. Összeköttetése volt ugyanakkor a budapesti *Bricha* vezetőivel is. A Magyarországról érkező csoportok kíséreléssel érkeztek Bécsbe, Schwarcz hét nevet említett. Közülük 3-4-nek adott a visszautazáshoz szükséges iratokat, mellyel ők többször is átlépheték a határt.

A magyar hatóságok szemében ugyanakkor a *Bricha* embercsempészetnek minősült. A Schwarcz vezette bécsi DEGOB-kirendeltség által kiállított iratokkal a csoportok kísérői a politikai rendőrség értelmezése szerint tiltott határátlépést hajtottak végre.

Schwarcz kihallgatása során azt is beismerte, hogy a magyarországi zsidó kivándorlásról minden felhatalmazás nélkül tárgyalt Ausztriában élő külföldiekkel. Ugyancsak hivatalos magyarországi felhatalmazás nélkül tárgyalt az elhurcolt zsidó vagyonról is, de a folyamatról tájékoztatta a magyar kormányköröket.⁶

Beszélt arról is, hogy a DEGOB-kirendeltség vezetőjeként folyamatosan kapott jelentéseket a magyarországi zsidóság helyzetéről, részben a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájától, részben pedig a Jointtól. Így jutottak a birtokába 1946 során az ózdi, sajószentpéteri és más zsidóellenes zavargásokról szóló jegyzőkönyvek is.⁷ Schwarcz azt azonban tagadta, hogy ezeket a dokumentumokat külföldiek informálására használta volna, vagyis nem csorbíthatta Magyarország nemzetközi tekintélyét.

Jól tükrözi a korabeli politikai hatalom hozzáállását a holokausztot túlélte és Magyarországon új életet kezdő zsidó közösséghez az a tény, hogy az ország nemzetközi tekintélye csorbításának tekintette azt, ha külföldön kitudódik, hogy 1945–1946-ban zsidóellenes megmozdulásokra, sőt véres zavargásokra és pogromokra került sor. A kormányzati felfogás szerint nem a zsidóellenes megmozdulások ártottak az ország tekintélyének, hanem az, ha esetlegesen kitudódtak. Schwarcz Viktort végül az ellene felhozott vádak alól a Népügyészség még 1946-ban felmentette, és szabadlára kerülve visszatérhetett Bécsbe.

A jeruzsálemi Yad Vashem Levéltárban őrzött iratok tanúbizonysága szerint azonban Schwarcznak jóval jelentősebb szerepe volt a *Brichában*, mint amennyit arról ő maga elárult kihallgatóinak. Valójában a bécsi *Bricha* egyik vezető alakja volt.

Bécsbe 1945 nyarán tömegesen érkeztek a Kelet-Európából menekülő zsidó kivándorlók, akik az osztrák fővároson keresztül próbáltak ausztriai, illetve németországi hontalantáborokba jutni. Onnan pedig leginkább Palesztinába és a tengerentúlra vándoroltak tovább. Segítésükre már 1945 augusztusában megalakult a Bronislaw Teichholz vezette *Internationales Komitee für durchreisende jüdische KZ-ler und Flüchtlinge* (1946-tól *Internationales Komitee für jüdische KZ-ler und Flüchtlinge*, rövid néven IK). Az IK öttagú vezető testületében dolgozott Schwarcz Viktor is.⁸ Az IK 1945. augusztus 24-én tartott vezetőségi ülésén azt is eldöntötték, hogy a három, Bécsben működő és nemzeti alapon szerveződő segítő-bizottság, a magyar DEGOB kirendeltség (szóhasználatukban *Ungarischer Landesverband*), illetve a hasonló lengyel és román segélyszervezetek hogyan osszák fel egymás között a zsidó menekültek gondozását. A megállapodás szerint a DEGOB-kirendeltség hatáskörébe kerültek a magyarokon kívül a jugoszláv, holland, belga, spanyol és német menekültek ügyei.⁹

Az IK 1945–1946-os tevékenységét összegző jelentésből az is kiderül, hogy a DEGOB kirendeltség ebben az időszakban összesen 5240 menekült ügyét intézte, miközben az IK egésze több mint 99 ezer emberről gondoskodott. Az 5240 zsidó kivándorló megoszlása a következő volt: 4440 magyarországi, 500 romániai, 200 lengyelországi és 100 egyéb helyről érkezett. 1945–1946 során ugyanakkor a kirendeltség egyáltalán nem minden Magyarországról érkezett menekült ügyét intézte. A jelentés szerint ugyanis 1945 júliusa és 1946 decembere között összesen 17 364 magyarországi zsidó érkezett Bécsbe (köztük a kirendeltség által is nyilvántartott 4440 ember), és ezzel a második legnépesebb zsidó menekültcsoportot alkották az osztrák fővárosban. Legmagasabb számban ezekben az években Lengyelországból érkeztek menekültek, összesen 78 378 ember. A Lengyelországból elmenekültek több mint 70 százaléka (!), 55 131 ember az 1946. július eleji kielcei pogrom¹⁰ utáni három hónapban (július–szeptember) érkezett Bécsbe.¹¹

Hogy 1946 során a Magyarországról érkezett zsidó menekültek milyen jelentős arányban képviseltették magukat a Bécsben tartózkodó kivándorlásra várók között, közvetve a menekültek központjaként funkcionáló Rothschildspitalban 1946. április 16-án tartott széderesti programból is kiderül. Az est kulturális programjának részeként ugyanis a gyerekek magyar táncokat is bemutattak.¹²

1945–1946 folyamán tehát a DEGOB-kirendeltségnek és Schwarcz Viktornak személyesen is a bécsi *Brichá*ban központi szerepe volt. A kelet-európai zsidók háborút követő kivándorlásának legnagyobb hulláma 1945–1947 között lezajlott. Nem meglepő tehát, hogy 1948-ban a magyarországi rendőrségi ügye ellenére továbbra is aktív Schwarczot már egy másik szervezet élén találjuk Bécsben. Míg 1945-től kezdve néhány éven át leginkább a zsidó túlélőkkel és az elrabolt zsidó vagyonnal foglalkozott (előbbivel igen sikeresen, míg utóbbival minden kézzelfogható eredmény nélkül), addig 1948-tól kezdve az Ausztriában található magyar zsidó tömegsírok feltárása, a meggyilkoltak beazonosítása és a holttestek exhumálása állt tevékenységének középpontjában.

Egy 1948 decemberében a bécsi magyar követségnek írt jelentéséből jól rekonstruálható, hogy az általa alapított szervezet, a bécsi székhelyű *Jüdisches K.Z.-Grabstätten-Eruierungs- und Fürsorgekomitee* mit tett megalakulása első évében.¹³

Jelentésében Schwarcz először rövid történeti összefoglalóban ismertette, hogy hogyan is kerültek magyarországi deportáltak tömegei a holokauszt idején Ausztriába, és miért vannak tömegsíraik szerte az egész ország területén. Majd részletesen kifejtette a még hátralévő feladatokat:

„Köztudomású, hogy az 1944 év nyarán és őszén 60-80,000 magyar zsidót (valamint az akkori Erdély és Szlovákia területéről származó) deportáltak részben vagonokban, részben gyalog az osztrák-magyar határ mentén építendő ún. Ostwall kényszermunkájának elvégzésére.¹⁴ A szovjet hadsereg előrenyomulása folytán ezeket a munkástömegeket tovább hurcolták az ún. két »halálmars«-ra, Mauthausen és Gusen koncentrációs táborai felé. A gyengélkedőket, kimerülteket és betegeket útközben agyonlőtték vagy az útszélen hagyták, igen nagy százaléka ezen tömegeknek különböző járványos betegségek folytán pusztult el a baraklagerekben, a határ mentén.

Az a tény, hogy sokezer deportáltunk egyéni vagy tömegsírja hever az osztrák állam területén rendezetlenül, gondozatlanul, jeltelen gödrökben, útszéleken és erdőkben, indított engem arra, hogy bizottságot létesítsünk e sírok felkutatására és végleges rendezésére, hogy deportáltjaink tetemei az őket megillető hősi temetőkben helyeztessenek el, örök nyugvóhelyükül.

Bizottságunk az összes osztrák zsidó szervezetek részvételével, a wieni Izr. Hitközség védnöksége alatt f. évi február 10-én alakult meg, a fentírt célkitűzéssel. Az osztrák kormány belügyminisztere az R.E. 43.733-9/48 sz., míg népjóléti minisztere a V 31.349-17/48 sz. rendeleteivel biztosította zavartalan működésünket és nyújtott hathatós hivatalos támogatást. Ezek segítségével sikerült kutatómunkánkat f. év nyarán befejeznünk és megállapítanunk, hogy Ausztria négy tartománya területén a köv. egyéni és tömegsíraik vannak főleg magyar deportáltaknak:

	Egyéni sír	Tömegsír	Rendezett	Község	Összesen
Niederösterreich	11	11	6	28	34 sír
Burgenland	5	16	1	22	36 sír
Oberösterreich	2	34	5	41	62 sír
Steiermark	27 (65)	8	16	51	92 sír
Salzburg-Tirol	9	4	8	5	13 sír

Összesen	54	73	36	147	237 sír
-----------------	-----------	-----------	-----------	------------	----------------

A kimutatott 147 község közül kb. 20 községben történtek már exhumálások, átszállítások, vagy helyi sírrendezések, összesen 36 sírt hozattunk mi vagy helyi hatóságok rendbe. Hátra van még kb. 125 osztrák községben egyéni vagy tömegsírok rendezése, exhumálása vagy átszállítása egyházi vagy hősi temetőkbe, illetőleg a helyszínen ilyenek létesítése, felavatása.

[...]

Bizottságunk a kutatás-felderítés nehéz és költséges munkájához a Joint-szervezettől kapott némi anyagi támogatást, de ma, amikor már az összes adatok kartotékozva irodánkban vannak és ez adatok alapján pontos térképezéseket is végeztünk, sőt, költségvetést is állítottunk össze, a Joint, amelynek védnöksége alatt alakultunk meg (éppen az anyagi támogatás reményében volt erre szükség) kijelentette, hogy csak oly mértékben van módjában bizottságunkat támogatni, amilyen mértékben a magyar és az osztrák hivatalos szervek ezen akciónkat támogatják. 15

A még rendezésre stb. váró 125 községben összesen kb. 200 sírban még mindig kb. 4.000 deportált teteme exhumálandó és szállítandó át más temetőkbe a f. tél folyamán.

A rendezett 36 sír közül:

Felixdorfban kb. 2.000
 Lichtenwörtben kb. 250 (Mo.-ra szállítva)
 Randeggben kb. 100 (Mo.-ra szállítva)
 Zentralfrdhf. [Zentralfriedhof] Wien 38
 Thennebergben 15 (Bécsbe szállítva)
 Priel-Persenbeug 223
 Gunskirchenben 6.500
 Hörschingben 3.000
 Welsben 1.135
 Linzben 345
 Deutschkreuzben 330
 Eisenerzben 3.500 deportált teteme nyert végleges nyugvóhelyet.

A még rendezetlen 200 sírral kapcsolatos exhumálási, átszállítási és újraeltemetési költségek előre láthatólag a következők lesznek:

- 1) 200 sír á[tlag] 20 tetem exhum. költsége: S[chilling] 80.000
 - 2) Illeték és bélyegköltségek, 4000 tetem á[tlag] 42: 168.000
 - 3) Teherautó átszáll[ítási] költs[égek] átlag 200 km-es útvonalon, 125 községből a közel fekvő temetőkbe vagy a 4 tart[ományi] fővárosba: 75.000
 - 4) 6 nagy tömegsír-kerítés építése stb.: 90.000
 - 5) 4000 tetem eltemetési költsége és sírrendezés: 40.000
 - 6) Adminisztrációs, utazási költs[égek] 6 hónapra: 20.000
 - 7) Betegsegélyző, adó, apró kiadások 6 hónapra: 5.000
 - 8) Wieni, grázi, linzi, goiserni és más 5 községben, ahol tömegsírok létesítetnek, emlékművek létesítése: 50.000
 - 9) Egyházi szertartásokkal kapcsolatos költs[égek]: 12.000
- Összesen: 540.000 S[chilling]

Az 1948 áprilisában Budapesten a magyar hivatalos zsidó karitatív szervezetek és a zsidóság hivatalos szervei képviselőinek jelenlétében részvételemmel megtartott értekezleten kialakult az a felfogás, hogy Magyarországra való hazaszállításokat nem szorgalmazzuk és minden deportáltunkat a fentebb vázolt irányelvek alapján helyezzük végső nyugalomra. De ugyanakkor az is, hogy e szervezetek hajlandók bizonyos

összeggel hozzájárulni a költségekhez, ha ehhez a Nemzeti Bank illetve a Gazdasági Főtanács engedélyt ad. Ez esetben valószínűleg társadalmi gyűjtést kívánnak végezni és megfelelő engedéllyel a pénzt nekünk átutalják. Szóbeli kérésemre a Gazdasági Főtanács úgy nyilatkozott, hogy nem zárkóznak el cca. 200.000 forintnak részünkre való átutalása elől.

Minthogy a fentebbiek szerint a Jointttól való anyagi támogatást a szükségelt összeg 1/3-
a erejéig csak akkor remélhetjük, ha úgy a magyar, mint az osztrák hivatalos szervek is
ugyanennyi összeget vállalnak magukra, ezért tisztelettel arra kérem Bizottságunk
nevében a t. Követséget, szíveskedjék ilyen értelemben informálni a magyar Kormányt
és a rendelkezésére álló eszközzel az osztrák Kormánytól elérni, hogy a céljaink
végrehajtásához szükséges összeg 1/3 részét az ügyis rendelkezésére álló
Kriegsopferfürsorge-alap terhére nekünk soron kívül utalják ki. Ugyanakkor azt is
kérhetjük az osztrák Kormánytól, illetőleg az egyes Bundesland-ok főnökeitől, hogy a
budgetjük terhére az egyes községekben szükséges fizikai munkálatokat elvégeztessék
ezen exhumálásokkal kapcsolatban, és hogy az illetékeket generálisan engedjék el. Ilyen
szellemű rendelkezéseket az összes érdekelt államok hoztak már (l. illetékmentes
hullaszállítási engedély, csökkentett tarifájú vasúti szállítás stb.).

[...]

Tisztelettel kérem, hogy jelentésemet tudomásul venni és a szükségesnek tartott
lépéseket úgy az osztrák Kormányzat, mint a magyar Hatóságok felé mielőbb megtenni
szíveskedjenek. Feladatunknak, melyet tiszteletbeli munka formájában kívánunk eleget
tenni, csak úgy tudunk megfelelni, ha a magyar hatóságok messzemenő támogatását
élvezzük.

Bécs, 1948. december hó 8-án

Tisztelettel:
A Bizottság vezetője,
Schwarcz Viktor"

A Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége vezetőinek Schwarcz Viktornak
küldött, 1948. április 23-án kelt leveléből kiderül, hogy az ugyanabban a hónapban
tartott magyarországi értekezleten mely szervezetek vettek részt, és milyen döntést
hoztak:

„A magyarországi zsidóság képviselői (Stöckler Lajos az Országos Iroda elnöke, Dr.
Kurzweil az Iroda igazgatója, Dr. Reiner Imre az Orthodox Iroda alelnök-jogtanácsosa,
Trebitsch Márkus a Chevra főtitkára, Simor Dezső Szövetségünk üv. elnöke) f. hó 20-án
ültek össze, hogy jelentésemet és az én beszámolómat meghallgatva, a kérdésben állást
foglaljanak.

[...]

Mint konkrétum [...] a bizottság tudomásul vette, hogy Szövetségünk a további
exhumációkat nem végzi, és a magyarországi már jelentéktelen kis számú sírok
rendezését egységesen látja el.

Az ausztriai sírok rendezése ügyében az a vélemény alakult ki, hogy lehetőség szerint a
15-20 mártírnál többet tartalmazó tömegsírokat a magyar mintára ott helyben rendezzék
és az exhumációt csak ott végezzék, ahol a sírok rendezésére és ápolására mód nem
nyílik.

Amennyiben a hozzátartozók a mártírok tetemeinek hazahozatalát kívánnák, úgy erkölcsi
támogatást kapnak.”

Az 1948. áprilisi értekezletet követően Schwarcz kiterjedt levelezést folytatott ausztriai
és magyar állami szervekkel, zsidó hitközségekkel, zsidó szervezetekkel és

magánszemélyekkel a sírhelyek felkutatása, a holttestek esetenkénti exhumálása és újratemetése, valamint az emlékhelyek kialakítása ügyében.

Hogy munkája során milyen nehézségekkel találkozott, szinte naponta, jól példázza az alábbi eset. A felmerült problémák részben ugyan a bürokrácia számlájára írhatók (az exhumálás és a holttestek elszállítása egy országból egy másikba mindig is bonyolult adminisztrációs művelet volt), sokkal fontosabb azonban, hogy csaknem minden esetben jól tetten érhető az érintett állami szervek és helyi közösségek felelősségelhárító mechanizmusa alig néhány évvel a történetek, jelen esetben magyarországi zsidó deportáltak ausztriai lemészárlását követően.

Az ausztriai Donnerskirchenbe (Fertőfehéregyháza) 1944. december végén érkezett 750 munkaszolgálatos, akiket a keleti frontról hoztak Kassán keresztül. Kassáról a vonatút 10 vagy 14 napig tartott, a borzalmas utazásról így írt egy Beregszászból való túlélő: *„Éhesek voltunk, szomjasak, és levegőnk is alig volt, napjában egyszer engedtek leszállni 10 percre. Az emberek már nem bírták éhességet, mire a csendőrök a harmadik nap egyik faluban főzettek valami levest. Este volt leves osztás úgy, hogy felénk talán jutott. A negyedik nap kezdődött meg a kosztolás. Reggel egy kis fekete és este egy darab kenyeret adtak és egy levest. Az emberek a 14 napig tartó utazás alatt a vagonban teljesen tönkrementek, s ekkor már megkaptuk itt a flekktífuszt.”*¹⁶

Donnerskirchenben a munkaszolgálatosokat egy kiürített majorsági borospincében szállásolták el. Rendkívül gyenge ellátás mellett – napi egyszeri meleg ételként káposztalé vagy marharéppaleves – a munkaszolgálatosok erdőt irtottak, bunkert építettek és sáncoltak. A munkásokkal főleg Nikolaus Schorn, az osztrák SS-parancsnok és egy SA-őr, Otto Seitz kegyetlenkedett. Schorn az őrség tagjait minden megölt munkaszolgálatosért 10 szál cigarettával jutalmazta. A leggyakoribb fertőfehéregyházi halálmekem egy budapesti születésű túlélő szerint a következők voltak: *„éhhál, megfagyás, folyóba való bedobás, agyonveretés”*.¹⁷

A tífuszosokat egy, a közeli Purbach am Neusiedler See (Feketeváros) melletti majorság nyitott csűrjében különítették el, ahová beesett a hó, és ahol sem orvos, sem semmiféle gyógyszeres kezelés nem állt rendelkezésükre. A lázas betegeket meztelenül kifestették a hóra; ha még másnap is éltek, agyonlőtték őket. Schorn maga naponta kiment a „kórházba”, és több beteget lelőtt. A többi betegnek mindaddig kint kellett állnia mezítláb, sapka és kabát nélkül a havon, amíg Schorn vizitje lezajlott, és amíg a halottakat a többiek eltemették. A „kórház” tehát a szinte biztos halált jelentette, ezért a munkaszolgálatosok inkább 40-41 fokos lázzal is dolgozni mentek, mintsem beteget jelentsenek. A „kórházba” került mintegy 400 betegből csupán az a 26 maradt életben, akiket a halottak eltemetésére választottak ki. Ők, a táborban élők szakkifejezésével élve „a temetősök”, szemben a többi beteggel, megőrizhették bakancsukat, és valamivel több ételmet kaptak. A tábort egy Kassáról való túlélő egyszerűen Vernichtungslagernek, azaz megsemmisítő tábornak nevezte.¹⁸

1945 februárjában Donnerskirchen polgármestere panaszt tett Schorn ellen, mivel *„úton-útfélen zsidó hullák”* voltak az utcákon, és a helyiek félték, hogy ők is tífuszosak lesznek. Erre Schornt leváltották. Amikor február 15-én új parancsnok érkezett, a 750 munkaszolgálatosból már csak 283 ember élt. Mások szerint Schorn is tífuszos lett, ezért cserélték le. Az új parancsnok idején az ellátás nagyon sokat javult, a betegeket is visszahozatta a borpincébe, és mindenkit fertőtlenített.

A tábort 1945. március 29-én ürítették ki a Vörös Hadsereg közeledte miatt. A foglyokat, az életben maradt mintegy 200 embert, részben gyalog, részben vonaton Mauthausenbe vitték. A felszabadulás után Purbach mellett mintegy 300 munkaszolgálatos holttestét tárták fel tömegsírokban.

Az exhumálásra 1949 augusztusában került sor. Menetéről és a felmerült nehézségekről Schwarcz Viktor 1949. augusztus 4-én a bécsi magyar követségnek írott leveléből értesülhetünk: ¹⁹

„A budapesti Izr. Szentegylet és hozzátartozók kívánságára, s ezek részbeni anyagi támogatásával elhatározottat a Purbach községben 1945 tavaszán ideiglenesen két tömegsírba zárt kb. 300 magyar zsidó deportáltak kihantolása, s Magyarországra való szállítása.

Ma kapott értesülés szerint a MASPED b[uda]pesti szállítóvállalat egy vagonban feladott címünkre 110 drb. koporsót. Az exhumálás a jövő hét folyamán fog megtörténni Purbach községben az időközben általunk beszerzendő osztrák okmányok beszerzése után.

A szóbanforgó község és más hatóságok csupán a kitárás munkálatainak költségével és az illetékek csökkentésével járul hozzá a költségviseléshez. A hiányzó összeget Bizottságunk viseli.

Bizottságunk kívánatosnak és több okból indokoltnak tartaná, hogy a magyar Követség az így kihantolt és hazaszállításra váró 300 tetem átadása alkalmából a fentnevezett községben hivatalosan is képviseltesse magát és erről az illetékes osztrák és megszálló Hatóságot is értesítse. Tisztelettel kérjük javaslatunkat magukévá tenni.”

A fennmaradt iratanyag tanúsága szerint Schwarcz Viktor még 1950-ben is az általa alapított *Jüdisches K.Z.-Grabstätten-Eruierungs- und Fürsorgekomitee*-t vezette. Továbbra is a holokauszt Ausztriában meggyilkolt magyarországi áldozatainak sírjaival, az áldozatok beazonosításával foglalkozott. 1950-es iratanyaga a témában folytatott kiterjedt levelezése mellett sok halotti listát, tömegsírokban eltemetettek névlistáit is tartalmazza.

Az 1940-es évek második felében Schwarcz Viktor csak egyike volt azoknak a gyakorlatilag önkéntes zsidó közéleti szereplőknek, akik a háború utáni Európában a túlélőket gyámolták, minden lehetséges eszközt és alkalmat megragadva. Személyes példája is egyértelművé teszi azt, hogy a mai napig elterjedt vélekedéssel éles ellentétben a túlélők – hiszen Schwarcz is a holokauszt túlélője volt – a háborút követő években nem csupán passzívan követték sorsuk alakulását, hanem kezükbe vették annak irányítását. Gondoljunk csak Schwarcz mellett a *Bricha* mozgalom önkénteseire, a hontalantáborok zsidó bizottságaiban szerepet vállalókra vagy akár az egyes államokban megalakuló legkülönbözőbb zsidó önszervező szervezetekben dolgozókra.

A Schwarcz által működtetett két bécsi bizottság – a túlélőkkel és vagyonukkal foglalkozó *Landesfürsorge Komitee für Ungarische Deportierte*, valamint az áldozatokkal, de egyben bizonyos szinten a túlélőkkel is foglalkozó *Jüdisches K.Z.-Grabstätten-Eruierungs- und Fürsorgekomitee* – is a háború utáni zsidó önszerveződés tipikus példája. Mindkét bizottság pontosan meghatározott célkitűzésekkel kezdte meg munkáját, és ezekhez kérte minden érdekelt fél, az állami szervek és a zsidó szervezetek vagy akár a háború utáni európai zsidó újrakezdés legfőbb anyagi támogatója, a Joint segítségét. A Schwarcz-féle bizottságoknak ugyan csak töredékesen maradt fenn a levéltári anyaga, mégis jól rekonstruálhatók belőle azok a törekvések, amelyek leginkább jellemezték a holokausztot túlélő európai zsidó közösséget. Emellett megmutatja azt is, hogy maguk a túlélők milyen elszántsággal és elkötelezettséggel vetették bele magukat a háborút követő újrakezdés legfontosabb feladataiba: értve ezalatt a túlélőkről és ezzel párhuzamosan az áldozatokról való gondoskodás legkülönbözőbb aspektusait.

¹ ÁBTL 3.1.9. V-81610. 34. Schwarcz Viktor kérelme a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának, 1946. október 18.

² ÁBTL 3.1.9. V-81610. 31. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának jelentése a Budapesti Államügyészségnek, 1946. június 6.

³ ÁBTL 3.1.9. V-81610. 21–27. Jegyzőkönyv, 1946. június 4.

⁴ A DEGOB tevékenységéről bővebben lásd: Horváth, 1997; 2008: 475–496.

⁵ A *Bricha* (héber, a. m. 'menekülés') a kelet-európai holokauszt-túlélők illegális kivándorlási mozgalma volt a brit mandátum alá tartozó Palesztinába. A második világháborút közvetlenül követő években a Bricha keretében a legkülönbözőbb utakon mintegy 250 ezer illegális bevándorló érkezett Palesztinába, főleg Lengyelországból, Romániából, Magyarországról, Csehszlovákiából és Jugoszláviából. A Kelet-Európából a főleg ausztriai és németországi hontalantáborokba, majd onnan Palesztinába tartó Bricha-útvonal egyik legfontosabb köztes állomása Bécs volt. A Bricháról bővebben lásd: Bauer, 1970.

⁶ Schwarcz ez irányú tárgyalásairól bővebben lásd: Soós, 2009.

⁷ A második világháborút közvetlenül követő zsidóellenes zavargásokról és véres pogromokról bővebben lásd: Standeisky, 2007: 131–173.; Csósz, (é. n.)a; (é. n.)b.

⁸ YVA M.20/181a. 84. Exposé, 1945. november 8.

⁹ YVA M.20/181a. 114. Protokoll, 1945. augusztus 24.

¹⁰ Az 1946. július 4-én lezajlott, több mint 40 áldozatot követelő véres kielcei pogromról bővebben lásd: Gross, 2007: 81–117.

¹¹ YVA M.20/181b. 3. Taetigkeitsbericht, 1946. december 30.

¹² YVA M.20/181b. 86. Programm, 1946. április 16.

¹³ YVA O.5/14. 97–99. Jelentés, 1948. december 8.

¹⁴ A magyar–osztrák határ mentén létrehozott kényszermunkatáborokról lásd: Szita, 1991.

¹⁵ A dőlt betűvel szedett dokumentumszövegeken belüli álló betűs kiemelések itt és a későbbiekben az eredetiből származnak.

¹⁶ MZSL DEGOB jegyzőkönyvek, no. 277, 1945. július 1.

¹⁷ MZSL DEGOB jegyzőkönyvek, no. 2174, 1945. július 16.

¹⁸ MZSL DEGOB jegyzőkönyvek, no. 597, 1945. július 4.

¹⁹ YVA O.5/14. 50. Schwarcz Viktor levele a Magyar Köztársaság bécsi követségének, 1949. augusztus 4.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-81610

Schwarz Viktor

Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)

DEGOB jegyzőkönyvek

Yad Vashem Archives (YVA)

M.20

A. Silberschein, Relico Archives, Geneva. 181a-b.

O.5

Tuvia Friedman Collection, Jüdische Historische Dokumentation, Vienna. 12, 14.

Hivatkozott irodalom

-
- Bauer, 1970
Bauer, Yehuda: *Flight and Rescue: Brichah*. New York, Random House.
- Csősz, (é. n.)a
Csősz László: Antiszemita zavargások, pogromok és vérvádak 1945–1948, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=140:antiszemita-zavargasok-pogromok-es-vervadak-1945-1948&catid=16:esetek (utolsó letöltés: 2014. augusztus 6.).
- Csősz, (é. n.)b
Csősz László: Népiirtás után: zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepiirtas-utan-zsidoellenes-atrocitasok-magyarorszag-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok (utolsó letöltés: 2014. augusztus 6.).
- Gross, 2007
Gross, Jan T.: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*. New York, Random House.
- Horváth, 1997
Horváth Rita: *A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság története, 1944–1952. /MAKOR Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1./* Budapest, Magyar Zsidó Levéltár.
- Horváth, 2008
Horváth Rita: „A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She’erit Hapletah After the Holocaust (1945–1948)”. In David Bankier – Dan Michman (eds.): *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*. Jerusalem, Yad Vashem – New York, Bergham Books. 475–496.
- Soós, 2009
Soós Mihály: Az aranyvonat eltűnt kincseinek nyomában: A külföldre hurcolt zsidó vagyon sorsa és Schwarcz Viktor tevékenysége. *Betekintő*, 1. sz. http://www.betekinto.hu/2009_1_soos (utolsó letöltés: 2014. július 8.).
- Standeisky, 2007
Standeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum.
- Szita, 1991
Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945*. Budapest, Metalon.

„Szlavkó” és az ÁVH

Megadja Ferenc Miklós nyilas pártszolgálatos beszervezésének és Nyugatra szökésének története

Megadja Ferenc Miklós,¹ egykori nyilas pártszolgálatost 1952. július 16-án tartóztatták le, miközben Jugoszláviába akart szökni, majd nem sokkal később az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) megkezdte kihallgatását. Felmerül a kérdés, hogy egy sokak által ismert gyilkos, a városmajori nyilas csoport egyik vezető tagja hogyan kerülhette el 1945 után a bírósági felelősségre vonást. Jelen tanulmány ezt viszonylag könnyen meg tudja válaszolni. Annak az ésszerű magyarázatát azonban már jóval nehezebb megtalálni, hogy az 1952-ben a politikai rendőrség kezébe került Megadja Ferenc miként úszhatta meg – immár véglegesen – az igazságszolgáltatás elé kerülést. Ez a kérdés azért is rendkívül lényeges, mert az 1950-es években nagyon sokakat meghurcoló, eszközeiben nem válogató, ártatlan emberek életét tönkretévő államvédelmi szervek akaratóból és aktív közreműködésével történhetett meg mindez.

Megadja Ferenc életútja letartóztatásáig

Megadja Ferenc 1919. augusztus 23-án született Budapesten.² Apja többek között dolgozott mint kazánfűtő, mint építési munkavezető, és volt napszámos is. 1946-ban halt meg. Anyja 1937-ig segéd-házfelügyelő volt, majd miután fizikai állapota már nem tette lehetővé, hogy ellássa ezt a feladatot, háztartási munkákkal foglalkozott. Megadja elemi iskolai tanulmányai után 1934 és 1937 között kereskedőtanonc volt, ezzel párhuzamosan Pekh János Németvölgyi úti fűszerkereskedésében dolgozott tanulóként. Segédként Pálmai József fűszer- és csemegeboltjában kapott munkát egészen 1940 októberéig. 1940. december 1-jén katonai szolgálatra vonult be, megjárta a keleti frontot is, 1943 decemberében szerelt le. 1944. január 15-től kezdett ismét dolgozni kereskedősegédként. 1944. február 15-én került Tokai Péter fűszereshez. Ennek azért lett később nagy jelentősége, mivel Megadja – saját vallomása szerint – Tokai közreműködésével lépett be a nyilas pártba.

Ezt követően, 1944 márciusától rendszeresen részt vett a heti gyűléseken, 1944 októberétől pedig aktív tevékenységet fejtett ki a párton belül. Először kitelepítési kormánybiztos lett, majd a Városmajor utca 37. szám alatti nyilas pártházban tevékenykedett mint kerületi „védelem- és megtorlásvezető”. 1944. december 25-én este, mivel a szovjet csapatok már nagyon megközelítették a pártházat, csoportjával elhagyta az épületet, és átvonult Pestre, az Andrásy út 47.-be, az ottani nyilasházba.³ Itt tartózkodott 1945 első napjaiig, majd az Andrásy út 60.-ban, a nyilas „Húségház”-ban rendezkedett be társaival együtt, ahol – öccse, Megadja László 1948-as vallomása szerint a nyilas nyomozóosztály helyettes vezetője – saját, 1952. szeptemberi állítása szerint a „Húségház” parancsnokhelyettese lett.⁴ Január 13-án a nyilas csoportnak, így Megadja Ferencnek is, „menekülésszerűen” távoznia kellett, emiatt a Városház utca 14. alatti nyilas főkerületházba mentek át. Négy nappal később innen is továbbálltak, visszatértek Budára, a Németvölgyi útra, ahol több házban helyezkedtek el.⁵

Megadja Ferenc vallomása szerint „nyilas ténykedése” 1945. február 12-ig tartott.⁶ Ekkor civilbe öltözött, majd szovjet fogságból való kétszeri sikeres szökése után hazatért szüleihez. Nem sokáig tartózkodott náluk, Budapestet hamar elhagyva előbb Szegedre, majd nagynénjéhez Hódmezővásárhelyre ment. Szándéka szerint itt szeretett volna letelepedni, azonban a bujkáláshoz nem tartotta megfelelőnek a helyet, így továbbállt Algyőre, ahol Varga Ferenc felfogadta béresnek. Megadja Ferenc életének következő

mintegy hét és fél éves szakasza itt zajlott. Nyolcvankilenc hónapon keresztül rejtőzködött a hatóságok, illetve az igazságszolgáltatás elől. Hosszú, magányos algyői tartózkodása alatt közeli viszonyba került a szomszédjukban lakó Mórahalmi Jánosnéval, akivel közösen tervezte szökését. 1952 nyarán, útban Jugoszlávia felé, határőrök tartóztatták fel őket, majd hamarosan az ÁVH Csongrád Megyei Osztályának őrizetébe kerültek.

Megadja Ferenc a hatóságnak részletesen beszámolt közel egyéves nyilas ténykedéséről.⁷ Elmondta, hogy 1944 márciusától kezdve minden alkalommal részt vett a szokásos heti pártértekezleteken, 1944 késő nyarán pedig egy „húségközi” szakmai gyűlésen is megjelent. 1944. október 20-tól már funkciót töltött be a pártban. Először a XII. kerület kitelepítési kormánybiztosaként a hadműveletek veszélyeitől mentesülni kívánó párttagok és családtagjaik elhelyezéséről gondoskodott. Ezt követően 1944. november 1-jétől mint védelmi vezető a kerületi pártszervezet tagjai számára szervezte a fegyveres kiképzést, valamint gondoskodott a „harcegységek” szervezéséről, utánpótlásáról és ellátásáról is. Megadja kihallgatása során nem említette másik megbízatását, amelyről öccse még 1948 őszén vallomást tett, azaz hogy nemcsak védelmi, hanem úgynevezett „megtorlásvezető” is volt a XII. kerületben. Azonban külön kérdésre válaszolva, amely arra irányult, hogy milyen formában, hol, mikor vett rész civilek elleni kegyetlenkedésekben, elismerte, hogy a Városmajor utcában tíz-tizenkét esetben volt részese ilyeneknek. Egy további kérdés az úgynevezett „zsidótlanítás” részleteit firtatta. Ez gyakorlatilag zsidó származású személyek elfogását, ingó és esetlegesen még meglévő ingatlan vagyonától való megfosztását, súlyos bántalmazását, adott esetben megölését jelentette. Megadja állítása szerint „zsidótlanítási műveletekben” nagyjából ötször vett részt.

Az ÁVH titkos terve

A volt nyilas pártszolgálatos kihallgatásainak időpontjai közül a beszerzési dossziéjából csak az 1952. szeptember 1-jei ismert.⁸ Ez előtt öt nappal, 1952. augusztus 27-én Vértes János államvédelmi őrnagy, a VIII/1. Osztály vezetője⁹ utasította Rossz Gyula főhadnagyot, alosztályvezetőt az ügy vizsgálata során megkívánt magatartásra.¹⁰ Világossá tette, hogy a hatóság nem Megadja bírói felelősségre vonását kívánja elérni, hanem be akarja szervezni ügynöki hálózatába. Ennek megállapításán túl érdemes bepillantnunk a vizsgálatot alapvetően meghatározó utasításba, mivel további kihallgatási jegyzőkönyvek híján ebből következtethetünk a nyomozás menetére, az államvédelmi tiszteknek a gyanúsítottal szemben alkalmazott taktikájára.

Vértes János elsődleges célja Megadja Ferenc háborús és népellenes bűncselekményeinek a feltárása volt. Ehhez olyan beismerő vallomás kikényszerítését követelte meg beosztottjaitól, amelyben Megadja megnevezi a tettestársait is. Ezt követően 1945 utáni bujkálásának eseményeit, a vele kapcsolatot tartók körét és az esetlegesen elkövetett bűncselekményeket kívánta felderíteni. Végül a volt nyilas pártszolgálatosnak azokat a rokonait és barátait akarta számba venni, akik tudtak „illegális életéről”. Erre azért volt szükség, hogy bűnpártolásuk következményeként őket is könnyen és gyorsan be lehessen szervezni.

Vértes egyébként a gyanúsított számára adott legkisebb engedményt is csak akkor látta indokoltnak, ha az teljes őszinteséggel beszél elkövetett tetteiről. Ezen túl fontosnak tartotta azt is, hogy minden tekintetben a szigorúan vett vizsgálat keretei között folyjanak a kihallgatások, mivel – megítélése szerint – már csak a sejtetése is annak, hogy a későbbiek során valamilyen terve van vele a hatóságnak, alapjaiban veszélyeztette volna ezeknek a terveknek a megvalósítását.

Az utasítás a kihallgatás mikéntjét megszabó részek mellett további feladatokat jelölt ki a vizsgálatot végző nyomozók számára. Ezek közül csak egy kapcsolódott Megadja

személyéhez, mégpedig annak megállapítása, hogy elkövetett bűncselekményeinek milyen jogkövetkezményei lehetnek. Ennek nyilvánvalóan zsarolhatósága szempontjából volt nagy jelentősége, ahogy felderített barátai, rokonai bűnpártolással való gyanúsításának is.

Mórahalmi Jánosné személyével külön foglalkozott Vértes János. Fontosnak tartotta környezettanulmány összeállítását,¹¹ illetve hálózati úton szerzett információk gyűjtését róla, valamint részletes feljegyzés készítését arról, hogy az algyőiek hogyan vélekednek kettejük szökéséről, illetve találnak-e összefüggést Megadja és az ő határátlépési kísérlete között. Ezen túl Vértes utasította az alárendeltjeit, hogy Mórahalmiét továbbra is elkülönítve őrizzék, megakadályozva a külvilággal való érintkezését s ezzel annak a lehetőségét is, hogy hírt adjon fogva tartásáról. A Mórahalmiével kapcsolatos osztályvezetői elvárások – mint ahogy majd látni fogjuk – szerves részét képezték annak a kombinációnak, amelynek során Megadja Ferencet és rajta kívül még néhány embert a rokonai és ismerősei közül ügynöki feladatokkal bíztak meg.

Előkészületek Megadja Ferenc ügynöki beszerzésére

A rendelkezésünkre álló egyetlen, 1952. szeptember 1-jén rögzített gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy Megadja Ferenc beismerő vallomást tett 1944–45-ös cselekedeteit illetően, és tettestársai közül is megnevezett néhány személyt. Az 1945 februárja utáni, algyői életéből viszont csak munkaadóját, Varga Ferencet és közeli ismerősét, Mórahalmi Jánosnét említette.

A jegyzőkönyvek hiánya miatt nincs pontos ismeretünk arról, hogy 1952. szeptember 1-je után hogyan zajlottak Megadja további kihallgatásai, azt viszont tudjuk, hogy 1952. október 13-án elkészült Megadja Ferenc, fedőnevén „Szlavkó” legendája.¹² Ez a meglehetősen hosszú, mintegy kilencoldalas szöveg Megadja egész életét újraírta. A konstruált életrajz azt a célt szolgálta, hogy a hírszerzésre kiszemelt, beszerezett volt nyilas pártszolgálatos Jugoszláviába való átdobását előkészítsék, majd ottani elfogása esetén személye ne váljon gyanússá a szomszéd ország hatóságainak szemében.¹³

A legenda kezdődátuma letartóztatásának a napja, 1952. július 16. Az azt megelőző időre – a legendához hasonlóan – valódi életrajzának és kitalált elemeknek az elegyét állították elő. Vértes János őrnagynak egy 1952. október 14-én kelt utasításából kiderül, hogy Megadja Ferenc bujkálásának sikere érdekében hét és fél éven keresztül álnéven, Kovács Sándorként élt a dél-alföldi tanyavilágban.¹⁴ Az államvédelem szervei ezt a legendaalapot felhasználták, és erre építve találták ki teljes élettörténetét. E szerint az 1917-es zentai születésű és lakhelyű Kovács Sándor 1941-től a magyar honvédségben szolgált, majd 1944 októberében esett szovjet fogságba, ahonnan sikerült megszöknie, és rövid szegedi tartózkodás után Hódmezővásárhely környéki tanyákon dolgozott. Azért nem tért haza, mert félt, hogy Jugoszláviában, mint volt magyar katonát, felelősségre vonják. Zentán élő édesanyjával 1946 és 1950 között levél útján tartotta a kapcsolatot, majd miután katonai nyilvántartásba vették, félve a levelezés következményeitől, megszakította vele az érintkezést. Ezt követően a valódi életével megegyezően alakították az algyői munkájáról, a Mórahalmiével való kapcsolatáról és a külföldre szökési kísérletéről szóló életrajzi részt.

Már többször említettük azt a tényt, hogy Megadja vallomásai közül mindösszesen egynek a jegyzőkönyvét csatolták a dossziéhoz. „Szlavkó” legendájának abból a részéből azonban, amely az illegális határátlépési kísérlete és a beszerzése közötti nagyjából három hónapot öleli fel, számos, nagy valószínűséggel valós információhoz juthatunk kihallgatásairól. Így innen tudjuk, hogy 1952. július 16. és 1952. október 13. között legalább hét-nyolc alkalommal faggatták Megadja Ferencet. A legendában – mivel az egy kitalált személy, a zentai születésű Kovács Sándor életét követi – természetesen egy szó sem esik Megadja 1944–45-ös nyilas tetteit érintő kérdésekről és az arra adott

válaszokról, de a szökéséről folytatott vizsgálatról és fokozatos beszerzéséről meglehetősen árnyalt képet kapunk belőle.

Így megtudhatjuk, hogy alaposan kikérdezték arról, hogy kikkel, milyen „ellenséges személyekkel” tartott kapcsolatot Algyőn, kiknek a felbujtására akart átszökni a határon, kik voltak a segítők ebben. Miután Megadja minden ilyen jellegű kérdésre tagadó választ adott, állítván, hogy senkivel nem tartott kapcsolatot munkaadóján, Varga Ferencen és Mórahalmi Jánosnén kívül, és senkivel nem közölte szökésének tervét Mórahalminé kivételével, mindkettőjükre vonatkozóan kimerítő vallatásnak vetették alá. Különösen a Mórahalminéről elmondottak váltak utóbb nagyon fontossá. Megadja ugyanis elismerte, hogy szoros kapcsolatukból adódóan szöktek közösen, s vitték magukkal gyermeküket is. A legendából az derül ki, hogy a politikai rendőrségi szervek ezt a viszonyt kihasználva, érzelmileg zsarolták meg és szervezték be az őrizetükben lévő, volt nyilas pártszolgálatost. Számára az azonnali, Mórahalminé számára pedig a jövőbeli szabadon bocsátást ígérték meg, amennyiben vállalkozik a neki szánt feladatok elvégzésére. Ez igaz eleme volt a legendának, azonban ismerve a beszerzési jelölt nyilas előéletét és a beszerzéséről szóló jelentést, azt is tudjuk, hogy többirányú presszió hatására lett hálózati személy.

Két nappal legendájának rögzítése után, 1952. október 15-én elkészítették „Szlavkó” felhasználási tervét is.¹⁵ Ebből kiderül, hogy az ÁVH 1952. augusztus 7-től törekedett arra, hogy beszeresse Megadját, mégpedig azzal a céllal, hogy illegális úton Jugoszláviába telepítse, és ott az ügynök beépüljön az UDB szervezetébe.¹⁶ A magyar államvédelmi szervek tervük összeállításakor arra számítottak, hogy miután ügynökük a sikeres határátlépés után feladja magát a jugoszláv határőrizeti szerveknél, az UDB be fogja szervezni, és hírszerző feladattal visszaküldi Magyarországra, esetleg Ausztriába. Ennek megfelelően dolgozták ki a „Szlavkó”-val összeköttetést biztosító elképzeléseiket. Megadtak két címet, s attól függően, hogy az UDB engedélyezi-e Megadjának a rokonaival a levelezést, kellett volna az egyik vagy a másik címre virágnyelven megfogalmazott, illetve sifre alkalmazásával¹⁷ írt levelet eljuttatnia. A terv összeállítói arra is gondoltak, hogy az UDB esetleg csak úgy járul hozzá a levelezéséhez, ha a megírt üzeneteit ők továbbítják postai vagy egyéb úton a címzetteknek. Ebben az esetben édesanyjának vagy egyik testvérének, Megadja Sándornak a címére kellett volna írnia. Magyarországra küldése esetére előírták számára az azonnali telefonos kapcsolatfelvételt a magyar szervekkel, ha pedig a határőrizeti szervek őrizetébe került volna, a határőrparancsnok bevonásával kellett értesítenie az ÁVH Csongrád Megyei Osztályát az érkezéséről. A terv külön intézkedett Megadja kívánatos magatartásáról azokra az esetekre is, ha Magyarországra való átdobása közben elfogásának veszélye állna fenn, és erről az UDB tudomást szerezhetne, ha más személyekkel együtt, diverziós feladatok elvégzése céljából teszik át, illetve ha nem Szeged környékén történik a határátlépés.

A felhasználási terv pontosan megszabta Megadja Ferenc viselkedését az UDB foglyaként és szabadon bocsátása után is. Összeállítói elsősorban óvatosságra, a cellatársaival szembeni bizalmatlanságra, illetve a legendájában szereplő adatokhoz való ragaszkodásra hívták fel a figyelmét. A jugoszláv államvédelmi szerv által kezdeményezett beszerzési kísérlet idejére a lassú, fokozatos elfogadás taktikáját írták elő Megadjának. Hétéves bujkálására, az ÁVH kegyetlenségére, háborús bűncselekményeire, valamint a Magyarországon élő anyja és testvérei biztonságára való hivatkozást határozták meg számára,¹⁸ ezzel késleltetve a jugoszláv szerv ügynöki hálózatába való bekerülést. Ugyanezt a célt kellett szolgálnia annak az érvnek a hangoztatásával is, hogy nem ért ahhoz a feladathoz, amivel meg akarják bízni, valamint hogy eredetileg nem is Jugoszláviába akart disszidálni, hanem Ausztriába, hogy ott élő nyilas barátaival együtt harcoljon a „magyar népi demokrácia” ellen.

Megadja beszerzését közvetlenül megelőzően jó néhány intézkedés meghozatalát tervezte az ÁVH. Ezek közül csak kettő érintette a leendő ügynököt: feladatának teljesítéséhez katonakönyvvel, bejelentőlappal, határsáv-igazolvánnyal és a

legsükségesebb ruházattal kívánták ellátni. Ezenkívül valódi nevének törléséről rendelkeztek a szegedi ÁVH fogdakönyvéből, helyette oda a legendájában szereplő nevet és a hozzá tartozó adatokat akarták rögzíteni. Az összes többi intézkedés rokonainak és ismerőseinek az életét befolyásolta. A fogdában vele együtt levő UDB-ügynököt, Sörös Imrét és még egy másik, Ipolyi nevű személyt, akik tudták, hogy ő valójában kicsoda, teljes izolációra kárhoztatták. Élettársának, az elítélt Móraalmi Jánosnének szintén a külvilágtól való további szigorú elkülönítését, közös gyermeküknek pedig a szegedi nevelőintézetben való elhelyezését tervezték. Megadjának Jugoszláviába való átdobásával párhuzamosan egész családjára és a megadott levelezőcímekekre levélellenőrzést akartak bevezetni. Előkészítették testvérének, Megadja Sándornak, és unokatestvérének, Palotás Jánosnak a beszervezését is.

„Szlavkó” beszerzése és átdobása Jugoszláviába

Megadja Ferencet, fedőnevén „Szlavkó”-t 1952. október 20-án szervezték be Szegeden, az ÁVH Csongrád Megyei Osztályának vizsgálati helyiségében.¹⁹ A beszervezést végző államvédelmi tisztek, Vértés János őrnagy, osztályvezető és Rossz Gyula főhadnagy, alosztályvezető mintegy másfél óra alatt elérték céljukat. Először a jelölt bűncselekményeit vették újra számba. Tudatosították benne, hogy olyan háborús és népellenes bűnösnek számít, akire a legsúlyosabb büntetés, a kötél általi halál vár.

A nyomásgyakorlás újabb elemét alkalmazták vele szemben, amikor emlékeztették 1945 utáni nyolcvankilenc hónapos bujkálására és 1952. júliusi illegális határátlépési kísérletére. Felhívták a figyelmét arra, hogy mindazok sorsáért felelős, akik tudtak rejtőzködéséről, illetve akik vele tartottak a jugoszláv határra. A jelentésből az derül ki, hogy Megadja ezen a ponton tört meg. Sírva fakadt, elmondta, hogy mindenben bűnösnek érzi magát, a saját életével már leszámolt, ám könyörgött, hogy rokonságára ne terjedjen ki a büntetés. Önként vállalkozott arra, hogy bármilyen megbízást, feladatot elvégezzen az államvédelmi szervek számára szeretteinek megmentése érdekében. Az ÁVH tisztjei elfogadták felajánlkozását, ígéretet tettek neki, hogy „munkájával” segíteni tud rokonain, valamint hogy mentesülni fog a büntetés alól, s így lehetősége lesz a társadalomba való visszailleszkedésre is.

Ugyanezen a napon, néhány órás szünetet követően a már beszervezett Megadja Ferencet ismét kihallgatásra rendelték. A nyomozók – ügynökük felhasználhatóságát ellenőrizendő – leginkább arra voltak kíváncsiak, hogy az idő alatt, amíg illegalitásban élt, közvetlen rokonain kívül szerzett-e valaki tudomást valódi személyazonosságáról. Válaszában Megadja arról tájékoztatta beszervezőit, hogy mindig nagyon óvatosan élt, állandó éberséggel őrizte titkát, ezért senki nem jutott olyan ismerethez, amely leleplezhette őt. A hatóság azonban nem elégedett meg ennyivel. „Szlavkó” megkapta első írásbeli ügynöki feladatát. Részletes önéletrajzot írtak vele, amelynek tartalmaznia kellett rokonai algyői ismerőseinek a neveit is. Ezen kívül arra voltak kíváncsiak, hogyan érte el, hogy tartósan titokban maradjon valódi kiléte, illetve milyen módon és mikor árulta el magát mégis valaki előtt. Végezetül magyarországi és külföldi kapcsolatait soroltatták fel vele, valamint azt firtatták, hogy rendkívüli esemény bekövetkezése esetén miként tervezte a kapcsolattartást édesanyjával.

Vértés őrnagy és Rossz főhadnagy a jelentés végén, a beszerzés kiértékelése során bizakodásának adott hangot. Az ÁVH tisztjei úgy ítélték meg, hogy a megbízható, jó munkát ígérő Megadja értelmes, ravasz, sokat tapasztalt ember, akit ha sikerül magukhoz „közel vonni”, olyan ügynök válhat belőle, aki kibírja az UDB kihallgatásainak módszereit, és eredményesen tudja a rábízott feladatokat elvégezni. „Szlavkó”-t beszerzése után tíz nappal, 1952. október 30-án az ószentiváni határőrs²⁰ területén átdobták Jugoszláviába.²¹

Az akció közvetlen előkészítése két nappal korábban, 1952. október 28-án kezdődött. Bánhegyi Zoltán államvédelmi alhadnagy jelentéséből tudjuk, hogy először úgynevezett működési engedélyt kellett kérniük a kiskunhalasi határőrkerület parancsnokától három személy részére, az ószentiváni határőrs területén végrehajtandó művelet lebonyolítására. Az engedély birtokában Bánhegyi Zoltán és Rossz Gyula főhadnagy ezen a napon kereste fel Székely Sándor államvédelmi hadnagyot, az ószentiváni őrs parancsnokát, és megállapodtak vele, hogy az ügynök Jugoszláviába való áttételére Térvár község térségében kerítenek sort.

Másnap, október 29-én Bánhegyi egy másik tisztjával, Csira István államvédelmi főhadnaggal közösen bejárta a kiszemelt területet, és megállapították, hogy az valóban alkalmas az akció végrehajtására. Még aznap este hét órakor Szegedre vitték mórahalmi tartózkodási helyéről „Szlavkó”-t, aki az utolsó magyarországi éjszakáját az ÁVH Kossuth Lajos sugárút 7. szám alatt lévő konspirált találkozási lakásában töltötte.²²

Október 30-án reggel megérkezett Szegedre Vértes János osztályvezető, akivel délelőtt Bánhegyi kiment Ószentivánra, ahol megbeszélték Székely Sándorral, hogy az akció kezdetének időpontja este fél tizenegy lesz. Ezt követően Bánhegyi alhadnagy beszerezte az elaknásított területen való átkeléshez szükséges kellékeket: egy két és fél méter hosszú rudat, valamint egy összehajtható, két és fél méter hosszú deszkát. Este fél hatkor Bánhegyi alhadnagy Vértes őrnaggal, este fél kilenckor pedig az ügynök Rossz főhadnagy társaságában érkezett a színhely közelébe, mindnyájan határőrruhába öltözve. Miután a határátlépés kijelölt helyszínét, a 7. számú magasfigyelő melletti területet, illetve a hozzá vezető utat nem találták, Bánhegyi Zoltán átment az ószentiváni őrsre, s onnan Székely Sándor őrsparancsnokkal tért vissza. Székely hadnagy megmutatta számukra a helyes utat a magasfigyelő felé, gondoskodott arról, hogy a területre érkező mozgó járőr más irányba távozzon, valamint segített elkerülni, hogy a rakéta-jelzőrendszer működésbe jöjjön. A 7. számú magasfigyelőtől nagyjából száz méterre az ügynök saját ruhájába öltözött, az ÁVH tisztjeivel együtt megvárta, amíg az úgynevezett nyomsávellенőőrök elhaladnak az átdobás helyénél, majd körülbelül tizenöt perc elteltével szökellve megindult a határ felé. Miután eljutott a nyomsávig, felállt, keresztülfutott rajta, levette a kabátját, átdobta a dróton, majd a rúd segítségével felmászott rá és egy ugrással átlendült azon. A sikeres akció után már csak annyi maradt hátra, hogy az ÁVH tisztjei, mint „nyomsávellенőőrök”, Székely Sándorral együtt „felfedezzék” a büntetlen határsértés tényét, s az őrsparancsnok utasítást adjon határőreinek, hogy jelentsék az esetet a zászlóaljparancsnokságnak.

Az ÁVH akciói „Szlavkó” legendájának biztosítására

1952. november 11-én Bánhegyi alhadnagy és Csira István főhadnagy felkereste Algyőn Varga Ferencet, Megadja egykori munkaadóját.²³ Az államvédelem tisztjei arról érdeklődtek tőle, hogy mit tud a neki fényképen mutatott személyről. Varga a válaszában elmondta, hogy a nála 1945-től 1952. július 16-ig alkalmazásban álló Kovács Sándor van a képen, aki Mórhalmai Jánosnéval együtt próbált átszökni a jugoszláv határon. A határőrök elfogták őket, Mórhalminé négyéves börtönbüntetést kapott, azonban Kovács további sorsáról nincs tudomása. Arra a kérdésre, hogy azóta mikor látta Kovácsot, azt felelte, hogy Algyőn nem látta, és nem is hallott róla senkitől. Varga Ferenc javaslatára megkérdezték az algyői kompnál pénztárosként dolgozó Varga Jánost, Varga Ferenc fiát is „Szlavkó”-ról, aki az apja által elmondottakkal megegyezően tájékoztatta Bánhegyiéket.

Ugyancsak november 18-án készült egy másik jelentés is, amely arról tájékoztat, hogy Bánhegyi Zoltán „Szlavkó” átdobása után felkereste Kiskunhalason Érsek Bertalan őrnagyot, a határőrkerület parancsnokát is.²⁴ Bánhegyi Érsek őrnagytól arról érdeklődött, hogy az ószentiváni akcióval kapcsolatban az elhárító tisztektől kapott-e bármilyen tájékoztatást. A kérdésre Érsek Bertalan azt a választ adta, hogy ő semmilyen

jelentést nem kapott, és még arról sincs tudomása, hogy a működési engedélyben kért titkos akciót mikor és hogyan hajtották végre. Ezután Bánhegyi alhadnagy megkérte Érseket, hogy amennyiben a jövőben ezzel kapcsolatban akármilyen jelentést kapna, haladéktalanul értesítse a korábban tőle működési engedélyt kérő államvédelmi tisztet.

Az ÁVH-t mindkét esetben az vezérelte, hogy megbizonyosodjanak arról, „Szlavkó” személye nem dekonspirálódott-e. Tudni akarták, hogy Mórahalminél kívül az egyetlen nem rokon, akivel ügynökük egykor érdemi kapcsolatot tartott, Varga Ferenc, ismeri-e annak valódi személyazonosságát és 1952. július 16. utáni sorsát. Vargának és a fiának a válasza megnyugtathatták őket, mivel „Szlavkó” előttük nem lepleződött le. Ugyanígy Érsek Bertalan felelete is megfelelő lehetett a számukra, mivel a működési engedélyt kiadó kerületi határőrparancsnok sem tudott semmit Megadjáról mint beszervezett ÁVH-ügynökről.

Hasonló cél vezette az államvédelmi szerveket, amikor Mórahalmi Jánosnak és Megadja három közeli hozzátartozójának beszerzéséről döntöttek, és azt egy hónapon belül végre is hajtották.²⁵ Elsőként, 1952. november 26-án, Mórahalmi János algyői lakost szervezték be pressziós alapon. Ő a vele való beszélgetéskor bevallotta, hogy már „Kovács Sándor” algyői tartózkodása alatt gondolt arra, hogy „nem egészen tiszta ember”, és talán álnevet használ. Vetró György államvédelmi százados erre közölte Mórahalmmal, hogy mivel ezt nem jelentette a hatóságoknak, súlyos bűncselekményt követett el, amiért börtönbüntetés jár. Erre Mórahalmi elmondta neki, hogy ha most találkozna vele, azonnal feljelentené, s hajlandó lenne segíteni az ÁVH-nak „Szlavkó” kézre kerítésében. Ezt követően rövidesen sor került formális beszerzésére, a titoktartási nyilatkozat megírására. Vetró százados elmondta Mórahalminak, hogy ezzel teheti jóvá a feljelentési kötelezettségének elmulasztásával elkövetett bűncselekményét, majd kioktatta a konspirációs szabályokra, és meghatározta feladatát. Ez mindenféle ellenséges megnyilatkozásnak és bármilyen „Szlavkó”-val kapcsolatos értesülésnek a jelentése volt.

Kis eltérésekkel, ám a Mórahalmi Jánoséval megegyező pressziós alapon szervezték be a hódmezővásárhelyi Palotás Jánost, Megadja egyik unokatestvérét 1952. november 27-én. Mórahalmi, Palotás, valamint az 1952. december 17-én megszarolt másik unokatestvér, Hajnal Antal beszerzésével az ÁVH elsősorban azt szerette volna elérni, hogy „Szlavkó” valódi személyének konspirálása, illetve legendájának biztosítása – az ügynöki titoktartás szigorú szabályai miatt – zavartalan legyen. A hatóság másik célja pedig az volt, hogy a jugoszláv államvédelmi szerv bármilyen – „Szlavkó”-n keresztül vagy csak rá hivatkozó és a fenti személyeket felhasználni kívánó – közeledéséről azonnal értesüljön.

Némiképp más volt a helyzet a titkos együttműködésbe 1952. december 18-án bevont Megadja Sándor, „Szlavkó” bátyja esetében. Természetesen őt is fel akarták használni a Jugoszláviába átdobott ügynökük legendájának biztosítására. Azonban azzal, hogy vele az igazságot elferdítve azt is közölték, hogy testvére „átszökött” a délszláv államba, több célt is igyekeztek elérni. Egyrészt így akarták a rá irányuló pressziót fokozni, hiszen Ferenc öccse cselekedete Megadja Sándor feljelentési kötelezettség elmulasztásával elkövetett bűncselekményének a megítélését súlyosbította. Másrészt ezzel nyomatékosították számára, hogy neki mint ügynöknek elsődleges feladata az lesz, hogy az UDB „Szlavkó”-val kapcsolatos terveinek a meghiúsításában részt vegyen. Ennek érdekében tudomására hozták, hogy mindent jelentenie kell, amit „Szlavkó”-ról megtud, minden levelet, amit tőle vagy az ő megbízása alapján másoktól kap, átadni köteles, továbbá jeleznie kell a hatóságnak minden olyan esetet is, amikor az UDB megbízottai testvéreire hivatkozva felkeresik őt. Az már ismét a politikai rendőrségi szervek hazugságai közé tartozik, s jól jelzi a hatóság cinizmusát, hogy Megadja Sándor számára – elkövetett bűncselekménye jóvátétele érdekében – feladatul szabták a „Jugoszláviába szökött” háborús bűnös, Megadja Ferenc kézre kerítésében való aktív közreműködést is.

Az ügynökök titkos tevékenységének mérlege

„Szlavkó” kapcsolatai közül az 1952 novemberében és decemberében beszerezett személyek ügynöki munkája az ÁVH szempontjából nem volt túl nagy jelentőségű. Palotás János szerepéről Megadja Ferenc felhasználási tervéből annyit tudunk, hogy lakhelye „Szlavkó” egyik levelezőcíme lett.²⁶ Ennek megfelelően egy későbbi jelentésben már úgy említik, mint „Erdész” fedőnevű ügynököt, akit levélcím-tulajdonosnak²⁷ szerveztek be a „Szlavkó”-val való összeköttetés biztosítására.²⁸ Három hónappal később, 1953 októberében az „Erdész Dezső” fedőnéven szerepeltetett Palotás János rövid életrajza és jellemzése készült el, s egyben javasolták további tartását „Szlavkó” legendájának biztosítására.²⁹ Nem tudjuk, hogy „Erdész” meddig állt a politikai rendőrségi szervek szolgálatában, ám mint levélcím-tulajdonos minden bizonnyal munka nélkül maradt, mivel a rendelkezésünkre álló iratokból az tűnik ki, hogy Megadja Ferenc egyetlenegy levelet sem küldött a számára.

Mórahalmi János, fedőnevén „Hegyesi Béla” ügynök 1952 novembere és 1954 júniusa között állt titkos kapcsolatban az ÁVH-val. Ebből a másfél éves időszakból egyetlenegy saját jelentését sem olvashatjuk, csak öt olyat találunk beszerzési dossziéjában, amelyet a vele való találkozókról készítettek tartótisztjei, Bánhegyi Zoltán és Vargyai Antal.³⁰ Ezek közül egy, minden bizonnyal a legelső, az 1952. december 10-én lebonyolított találkozóról szóló tartalmaz értékelhető információt „Kovács Sándor”, „Szlavkó”, vagyis Megadja Ferenc személyéről.³¹ A jelentésben az áll, hogy „Hegyesi Béla” a nagyfai Martonosi Mihálytól hallott róla, akinek pedig egy ismeretlen nevű maroslelei gátőr számolt be a Megadjával történekről. Eszerint „Kovács Sándor” és Mórahalmi Jánosné közösen akartak Jugoszláviába disszidálni, elfogták őket, ám „Kovács Sándor”-nak sikerült megszöknie úgy, hogy lemászott a villámhárító vezetékén a harmadik emeletről. Az ÁVH azóta keresi a szökevényt. Erre reagálva állapította meg Bánhegyi alhadnagy, hogy Megadja Ferenc, azaz „Szlavkó” ügynök legendája Algyőn biztosítottnak látszik, mivel sikeres szökésének híre terjedt el a faluban. A „Hegyesi Béla” által elmondott, félig igaz, félig kitalált eseményeket tartalmazó történeten kívül a második találkozón még elhangzott a maroslelei gátőr neve, de egyéb új információval már nem tudott szolgálni az ügynök.³²

Ugyanígy a további három találkozóról szóló jelentés egyike sem tartalmaz újabb híreket Megadja Ferencről. Az 1953. június 26-i jelentésben olvashatjuk, hogy Bánhegyi alhadnagy azt közölte ügynökével, a jövőben nem hetente, hanem már csak havonta fognak találkozni. Indoklása egyértelmű volt. „Hegyesi Béla” nem tud az ÁVH számára elhárító munkát végezni, mert ehhez sem személyi tulajdonságai, sem hírszerző lehetőségei nincsenek meg. Egyedüli feladata „Szlavkó” legendájának biztosítása, amelyhez elegendő a havi egyszeri találkozó is.³³ 1953 októberében még arról született javaslat, hogy „Hegyesi Béla” továbbra is maradjon tagja az ügynöki hálózatnak a fenti feladat ellátása érdekében,³⁴ ám 1954. június 16-án már a kizárásáról szól a jelentés.³⁵ Nem közölték vele, hogy kizárása miért történt, mindössze annyit mondtak neki, hogy „különböző okok miatt” nincs szükség további rendszeres találkozókra közte és az ÁVH tisztjei között, ezért az addig vele fennálló kapcsolatot megszüntetik.

A Földeákon élő „Ajtai Sándor” fedőnevű ügynök, valódi nevén Hajnal Antal hálózati karrierje nagyon hasonló volt Mórahalmiéhoz.³⁶ Őt is elsősorban azért szervezték be, hogy – szigorú ellenőrzése és hallgatásra kényszerítése következtében – biztosítva legyen „Szlavkó” legendája. Bár ellene munkahelyi magatartása miatt, „munkafegyelm-lazítás” címén 1952 őszén eljárás volt folyamatban, a szükséges pressziót az ő esetében is a feljelentési kötelezettség elmulasztása jelentette. Beszerzése előtt közvetlenül gyanúsítottként hallgatták ki, és jegyzőkönyvben rögzítették, hogy a leendő hálózati személy bűnpártolást követett el, amikor nem jelentette fel az álnéven bujkáló volt „Szálasi-katonatiszt” unokatestvérét.³⁷ A beszerzési beszélgetésen aztán Hajnal elmondta az általa ismert további részleteket is Megadja életével kapcsolatban. Ekkor

közölte Bánhegyi alhadnaggal, hogy tudott arról, hogy az Algyőn Kovács Sándor álnéven rejtőzködő Megadja időnként Földeákon találkozott édesanyjával. Szökésének történetét is ismertette. Elmondta a határátlépési kísérlet következményét, Mórahalminé börtönbüntetését, de azt is, hogy semmit nem tud arról, mi történt ezután unokatestvérével.³⁸

Ahogy „Hegyesi Bélá”-tól, úgy „Ajtai Sándor”-tól sem rendelkezünk írásos beszámolókkal. Tartótisztjeinek vele való találkozásairól is jelentések készültek, amelyek közül négy maradt fenn. Az időben legkorábbi, az 1953. január 12-i tartalmaz egyedül új információt Megadjával kapcsolatban, ám az sem közvetlenül rá vonatkozik, hanem édesanyjára.³⁹ „Ajtai Sándor” elmondása szerint saját édesapja levélben hívta az idős Megadjánét fiának szökése után Földeákra, hogy megbeszéljék a történeteket. 1953 júniusától az ÁVH vele is már csak havi rendszerességgel kívánt találkozót folytatni, s megállapították, hogy „Ajtai Sándor” – hasonlóan „Hegyesi Bélá”-hoz – lehetőségek és műveltség hiányában nem alkalmas elhárítási feladatok elvégzésére.⁴⁰ 1953 októberében még az ő további tartását is javasolták „Szlavkó” védelme érdekében.⁴¹ Ezt követően azonban nagyon hamar, már a következő év januárjában, minden indoklás nélkül kizárták az ügynöki hálózatból.⁴²

Megadja Sándor beszerzésekor ugyanúgy a feljelentési kötelezettség elmulasztása miatti presszió eszközét alkalmazták az ÁVH tisztjei, mint a már említett másik három esetben.⁴³ Azt is láttuk, hogy fivére „Jugoszláviába szökésének” közlésével miként fokozták a rá nehezedő nyomást. Megadja Sándor végül akkor tört meg és vallotta be, hogy tudott testvére bujkálásáról, amikor Vetró György államvédelmi százados földeáki látogatásáról kérdezte. Vetró százados ekkor már birtokában volt Megadja Ferenc korábban említett 1952. szeptember 11-i tanúvallomásának.⁴⁴ Ebben Megadja elmondta, hogy rokonai közül „bujdosásáról” tudott anyja, Hódmezővásárhelyen lakó nagynénje, özvegy Palotás Jánosné, akinek a segítségével 1945-től 1948-ban bekövetkezett haláláig minden nyáron találkozott anyjával, valamint unokatestvére, Palotás János. Bujkálásának tényét ismerte még a földeáki Hajnal Lászlóné, anyja unokatestvére, akinél 1948-tól 1951-ig évente találkozhattak, másod-unokatestvére, Hajnal Antal, és fivére, Megadja Sándor is.

Vallomásában beszámolt bátyjának 1951 augusztusában, Földeákon tett látogatásáról, amely alkalmával családjuk ügyeiről beszélgettek, s amelyen tőle azt a tanácsot kapta, hogy szökjön külföldre, mert Magyarországon, ha a hatóságok kezébe kerül, felakasztják. Beszerzése előtt Megadja Sándor, ügynöki fedőnevén „Csihalik Gábor”, részletes beismerő vallomást tett, ám azt tagadta, hogy az ország elhagyására biztatta volna testvérét.⁴⁵

Bár „Csihalik Gábor” is kényszer hatására lett az ÁVH ügynöke, a hatóság több ízben is pozitív véleményt fogalmazott meg róla. A beszerzési javaslatához tartozó kérdőíven politikai jellemzését így foglalták össze: „A párthoz és a Szovjetunióhoz való viszonya jó, politikailag képezi magát. Sztahanovista, munkájában példamutató, és állandóan élen jár.”⁴⁶ Közvetlenül a titkos együttműködésbe vonása után pedig Vetró György azt a megjegyzést tette, hogy „Megadja kezdeti tagadása ellenére is becsületes embernek látszik, aki szívvel-lélekkel fog dolgozni.”⁴⁷

Mivel „Csihalik Gábor”-nak – hasonlóan „Hegyesi Bélá”-hoz és „Ajtai Sándor”-hoz – nincs meg az írásos jelentéseket tartalmazó munkadossziéja, az ő ügynöki tevékenységére is csak a beszerzési dossziéjában megtalálható, tartótisztjei által írt néhány jelentésből következtethetünk. Ezekből az tűnik ki, hogy olyan feladatot végezni, amiért beszervezték, s amiért tartották, nem tudott. Ennek oka pedig az, hogy sem az öccse, sem az öccse által vagy a jugoszláv UDB által küldött személy nála nem jelentkezett, levelet ilyenektől nem kapott. Osvald Károly államvédelmi hadnagy – a fentiek ellenére – Megadja Sándor további ügynöki foglalkoztatását javasolta 1953. október 17-én.⁴⁸ „Csihalik Gábor” így a javaslatnak megfelelően ezután is a politikai rendőrség

szolgálatában maradt, ám a következő két és fél év alatt mindössze egyetlen olyan esemény történt ügynöki „praxisában”, amelyet a szervezési dossziéjában rögzítésre méltónak találtak.

„Csihalik”(?) 1955 szeptemberében levelet kapott Ausztráliában élő rokonaitól. Az addig vele kapcsolatot nem tartó távoli családtagok jelentkezése kiváltotta a hatóság figyelmét. Különösen a levélben említett, Németországból hozzájuk érkezett, szegedi ismerős személyére figyeltek fel. Arra gyanakodtak, hogy ez az ismerősük nem más, mint „Szlavkó” ügynök, akinek az irányításával a rokonok megfogalmazták a levelüket, s akiről 1955 tavasza óta már tudták, hogy elhagyta Jugoszláviát, és Nyugatra távozott. 1955. október 12-én válaszlevelet is írtak „Csihalik Gábor” és családja nevében, hogy minderről megbizonyosodhassanak.⁴⁹ Néhány hónappal később kiderült, hogy gyanújuk alaptalan volt. Miután „Szlavkó” 1952 ősze óta nem jelentkezett, és újabb levelek sem érkeztek Ausztráliából, 1956. április 6-án, a személyes kapcsolattartást feleslegesnek ítélve, megfogalmazták „Csihalik Gábor” hálózatból való kizárásának a javaslatát.⁵⁰

Ószentivántól Sidney-ig

A Jugoszláviába áttelepített Megadja Ferencről majdnem két éven keresztül semmit nem tudtak megbízói, ennek ellenére fel sem merült bennük, hogy a hálózatból kizárják. 1953 februárjában értelmi képességeit, bátorságát, határozottságát dicsérve Rossz Gyula alosztályvezető annak a meggyőződésének adott hangot, hogy ügynökük anyja és testvérei miatt erősen kötődik Magyarországhoz, így nem lesz áruló. A kérdést hasonlóan látta Farkas Vladimir alezredes, a VIII. (Hírszerző) Főosztály vezetője is.⁵¹ Ugyanezen év októberében Bánhegyi alhadnagy írt róla elismerően, ezúttal jó szónoki tehetségét és szervezőképességét emelve ki. Annak megállapítása mellett, hogy 1952. október 30-i átdobása óta még nem jelentkezett, az ügynöki hálózatban tartását és bejelentkezése után a vele való kapcsolatfelvételt javasolta.⁵²

1954 nyarán, illetve őszén a Belügyminisztérium (BM) Csongrád Megyei Főosztályán kihallgattak olyan személyeket, akik illegális határátlépést kíséreltek meg Magyarország területére, s közben elfogták, majd letartóztatták őket. Az egyik ilyen, Varga Kálmán vallomásaiban elmondta, hogy amikor ő 1953. június 9-én a Pétervárad melletti Kamenicára került,⁵³ már ott dolgozott az UDB felügyelete alatt tizenegy emigráns, köztük Megadja Ferenc is. Ezt követően néhány hétig még együtt végeztek munkát a település körüli szőlőkben, aztán Megadját és társait vonaton a horvátországi Gerovóba szállították, ahová két héttel később ő maga is került. Megadja a múltjáról Vargának azt mesélte, hogy hét év illegalitás után, félve a felelősségre vonástól, Ószentivánnál szökött át Magyarországról Jugoszláviába, ahol nemsokára elfogták, megverték és bebörtönözték. Péterváradon hat hónapig sötétzárkában tartották kenyéren és vízen, mivel egy ideig nem volt hajlandó elárulni még valódi nevét sem a fogvatartóinak.

Varga beszámolója szerint Gerovóban – a viszonylag jó körülményeket biztosító Kamenica után – Megadja nemsokára magánzárkába került, valószínűleg mert kémgyanús személynek tartották. Varga azt is vallotta, hogy Megadja Ferenc neki még Kamenicán elárulta, hogy Nyugatra szeretne távozni, azonban ez 1954. március 13-ig biztos nem következett be. Ő ugyanis ezen a napon került el Gerovóból, és vallomása szerint Megadja akkor még horvát területen tartózkodott.⁵⁴ Némi eltéréssel hasonlóképpen vallott a Megadjával történekről a másik kihallgatott, Schreiner Gábor is.⁵⁵

„Szlavkó” ügynök, azaz Megadja Ferenc Nyugatra szökésének pontos időpontját a rendelkezésre álló iratokból nem lehet megállapítani. 1954 őszén a fenti vallomások alapján a magyar politikai rendőrségi szervek még azt gondolhatták, hogy „Szlavkó” Jugoszláviában van, és a megelőző két esztendő történései ellenére hajlandó elvégezni a rá bízott feladatokat. 1955 májusában azonban már legalább is el kellett volna

gondolkozniuk ennek a realitásán. Ekkor ugyanis a római rezidentúra⁵⁶ kapcsolatba került egy hazatérésre jelentkező magyar emigránssal, akinek a Megadjáról szóló információi merőben új helyzetről árulkodtak. Schmidt János elmondta, hogy a trieszti táborban, ahol egy ideig ő is élt, hozzávetőlegesen húsz magyar tartózkodik, köztük Megadja Ferenc is, aki 1954 októberében érkezett illegálisan Jugoszláviából Olaszországba.

A táborbeli beszélgetéseik alapján Megadja jövőbeli terveiről annyit tudott elmondani, hogy a nyugat-németországi nyilas emigrációval készült kapcsolatot teremteni, hogy majd segítségükkel az NSZK-ba távozhasson. Ezek után nem meglepő, hogy Schmidt János – bár állítása szerint Megadja Magyarországról és a fennálló rendszerről soha nem mondott rosszat – valószínűtlennek tartotta, hogy az egykori nyilas századosnak szándékában állna valaha is hazatérni. Schmidt állítása szerint egyébként Megadja 1955 tavaszán is a trieszti tábor lakója volt, mivel az ő év eleji távozásakor még ott élt, és semmi reményt nem látott arra, hogy onnan eljöhessen. A fentiek tükrében már ekkor érthetetlennek tűnik, hogy a jelentés végén „Szlavkó” felvételének, azaz titkos együttműködésük felújításának a lehetőségéről írt az államvédelem tisztje.⁵⁷

Azt a tényt, hogy a magyar szervek nem mondtak le „Szlavkó”-ról, bizonyítja az is, hogy 1955. június 8-án levelet írtak a börtönben lévő, közben (ekkor már?) elvált Mórahalmi Jánosnéval, „Szlavkó” egykori szeretőjével úgy, mintha az nem elítélt rab volna, hanem otthon, Algyőn lakna. A levélen keresztül megpróbálták a trieszti táborban egyedül élő férfi érzelmeire hatni. A „már azon is ábrándozok, hogy egyszer csak betoppansz, gondoljuk minden reményünk valóra válik, de leírni úgy se tudjuk” mondat vagy a közös gyermekükről szóló levélrészek valószínűleg Megadja magatartásának megváltoztatását, a politikai rendőrség szolgálatába való visszaterelését kívánta elérni.⁵⁸ Ugyanez a szándék mutatkozik meg egy 1955. július végén született javaslatban is. Itt Semmel Tibor államvédelmi hadnagy azt vetette fel, hogy a római rezidentúráról utazzon valaki Triesztbe, és tanulmányozza „Szlavkó” helyzetét. Elképzelését azzal indokolta, hogy a volt nyilas századosnak jó hírszerző lehetősége lenne Nyugat-Németországban, ezért egy olyan terv kidolgozását javasolta, amelynek végrehajtása biztosította volna aktivizálását, majd az NSZK-ba küldését is.⁵⁹

Megadja Ferenc a következő egy esztendő még bizonyíthatóan Triesztben töltötte. A politikai rendőrség ugyan továbbra sem tudott a közelébe férkőzni, ám itthon élő hozzátartozóin, Mórahalminén és kislányán keresztül megpróbálták befolyásolni. 1955. november 10-én készült az a feljegyzés, amelyből kiderül, hogy mielőtt Megadját átdobták volna Jugoszláviába, az ÁVH megígérte neki, hogy gondoskodnak az asszonyról és gyermekéről, normális életkörülményeket biztosítanak számukra.⁶⁰ Ehhez képest többek közt innen is értesülhetünk arról, hogy a négy évre elítélt Mórahalminé fogsága első tizenhárom hónapját magánzárkában töltötte, volt férjénél lévő két gyermekéről semmit sem tudva. 1955 novemberében viszont Vargyai Antal hadnagy már azt javasolta, hogy – még büntetésének 1956 közepén esedékes lejáta előtt – feltételesen bocsássák szabadon. Vargyai hadnagy ezt nem emberbaráti megfontolásból tette, hanem mert a politikai rendőrség érdeke abban a helyzetben ezt kívánta. Így akarták a nő életét „rendbe hozni”, hogy a valamiért továbbra is igen fontosnak ítélt „Szlavkó”-kapcsolat működtetésének ez ne lehessen akadálya. *„Meglátásom szerint az egész ügyben két intézkedést kell végrehajtani, hogy »Szlavkó« magyarországi dolgaival kapcsolatban ne legyen több probléma: egyrészt Mórahalminé szabadlábra helyezése, másrészt kislányának visszajuttatása.”*⁶¹

1956. január közepén Mórahalminét feltételesen szabadon bocsátották a kalocsai börtönből. Nem sokkal később a Szegedi Járásbíróság mindkét gyermekét az ő felügyeletére bízta.⁶² 1956. május 3-án a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a rá kiszabott büntetés hátralévő részét kegyelemből elengedte, valamint a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól mentesítette.⁶³ A döntést követő napokban Székelyi

László államvédelmi őrnagy – magát az Igazságügyminisztérium dolgozójának kiadva – a kegyelmi határozat hírével felkereste Mórahalminét, aki a rehabilitáció miatt érzett öröme mellett anyagi nehézségeire és lakhatási gondjaira panaszkodott. Beszélgetésük során közölte Székelyi őrnaggal, hogy „Szlavkó” ragaszkodik hozzájuk, és gondoskodni akar róluk, valamint azt a tényt is, hogy levelezést folytat vele. Erre Székelyi kérte Mórahalminét, hogy majd alkalom adtán mutassa meg a hatóságok számára a „Szlavkó”-tól kapott leveleket.⁶⁴

Négy nappal később, 1956. május 15-én Bánhegyi Zoltán főhadnagy is meglátogatta Mórahalminét, akitől megtudta, hogy „Szlavkó” még korábban írt neki a börtönbe, így tudta meg annak trieszti címét. Kiszabadulása után az asszony levelet küldött Megadjának, amelyben közölte, hogy feltételeken szabadlábra helyezték, tájékoztatta életkörülményeiről és gyermekük sorsáról.

Bánhegyi kérésére Mórahalminé két napra átadta neki a „Szlavkó”-tól kapott három levelet.⁶⁵ Ezek közül a harmadik, az időben legkésőbbi, az 1956. április 22-én keletkezett a legkevésbé fontos. Ebben – vélhetőleg Mórahalminé gyermekelhelyezésért folytatott pereskedése idején írhatta – támogatásáról és egyetértéséről biztosította az igazságáért bíróságra járó asszonyt.⁶⁶ Az első levelet 1956. február 5-én írta az ügynök Triesztből, és kiderül belőle, hogy „Szlavkó” honnan értesült Mórahalminé sorsáról. „Egy pár hónapig itt együtt voltam a kis Geda Ferkóval, és ő a szüleitől kapott levelek alapján tájékoztattott a veled kapcsolatos dolgokról. Természetesen ez csak annyi volt, hogy megtudtam rólatok, hogy megvagytok, és hogy te nem voltál otthon.”⁶⁷

Ezek után teljesen nyilvánvaló, hogy az államvédelmi szervek 1955. júniusi próbálkozása „Szlavkó” megpuhítására Mórahalminé „Algyőről küldött” levele útján teljesen felesleges és célszerűtlen volt, ügynökük ugyanis ekkor már mindent tudott Mórahalminé valós helyzetéről. A második levelét 1956. március 21-én fogalmazta „Szlavkó”. Ennek szövegéből csak annak az egy mondatnak van jelentősége, amelyben azt közli, hogy illene írnia Szegedre, Hódmezővásárhelyre és haza is, de körülményei nem az elképzelései szerint alakultak, ezért azt mellőznie kell.⁶⁸ Bánhegyi főhadnagy ezeket a sorokat úgy „fordította le”, hogy Megadja nem feledkezett meg vállalt kötelezettségeiről. Ebből a feltételezésből kiindulva, Mórahalminéről, valamint kislányáról a gondoskodást szükségesnek tartotta, hogy ügynöküket még jobban magukhoz tudják kötni.⁶⁹

A már-már komikusan naiv helyzetértékeléshez két nappal később Székelyi László is csatlakozott, megfogalmazva azt, hogy Megadjának a fenti mondatában a városnevek a számára 1952-ben megadott levélcímeket jelzik. Javaslati ehhez a helyzetértékeléshez adekvátnak tekinthetők, s egyenes folytatásai azoknak az elképzeléseknek, amelyeket 1955 tavasza óta az államvédelmi szervek Megadjával és Mórahalminével összefüggésben próbáltak megvalósítani. Legfontosabb pontjai a „Szlavkó”-val való kapcsolatfelvétel, ennek megvalósulása esetén az ügynök Nyugat-Németország felé irányítása, Mórahalminé ezer forint pénzsegélyben részesítése, illetve lakáshoz jutásának elősegítése, ha kell, újabb pénzbeli támogatás árán is.⁷⁰ Az, hogy ezekből a javaslatokból mi valósult meg, a rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki. Mórahalminé későbbi sorsáról csak annyit tudunk, hogy valamikor 1956–57-ben kislányával együtt elhagyta az országot.⁷¹

Az államvédelmi szervek még a Megadjára vonatkozó utolsó feljegyzés szerint is 1952-es felhasználási tervének végrehajtásában gondolkodtak.⁷² Figyelmen kívül hagyták az összes arra utaló jelet és információt, amelyek szerint ügynökük átdobásának pillanatától fogva nem a neki megszabott feladatok elvégzésére törekedett. Azt valószínűleg helyesen látták, hogy „Szlavkó” nem árulta el jugoszláv kihallgatóinak a megbízóit és azt sem, hogy milyen céllal küldték át Magyarországról. Azzal azonban hogy „nem lett áruló”, kizárólag a saját sorsára gondolt, a saját életét mentette, és megteremtette Nyugatra kerülésének a lehetőségét. Ügynöki feladatai valószínűleg teljességgel közömbösek voltak a számára.

Az utolsó „Szlavkó”-tól érkezett levél, amelyet beszerzési dossziéja tartalmaz, 1956. június 12-én íródott Triesztben. Benne kitartásra, türelemre inti Mórahalminét, és megígéri számára, hogy amint teheti, legalább anyagilag segíteni fogja őt és gyermeküket.⁷³ Életének további alakulása forrásaink alapján nehezen rekonstruálható.

Láttuk, hogy 1956 kora nyarán még Triesztben tartózkodott. Nem tudjuk, mikor hagyta el Olaszországot, és hogyan került Ausztráliába. Csak annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy életének utolsó szakaszát az Európától távoli kontinensen töltötte. Erre több forrásból is találunk bizonyítékokat. A XII. kerületi nyilas fegyveres pártszolgálatosok ügyében az 1960-as években indított nyomozás iratanyagai között néhány helyen előfordul a neve. Ezek közül említésre méltó egy összefoglaló jelentés Zima Péter rendőr őrnagy, alosztályvezető, valamint Lóránth István rendőr százados saját kezű aláírásával. Ennek mellékleteként készült egy kimutatás, amely a XII. kerületi nyilasok közül a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélt személyek neveit és legfontosabb életrajzi adatait sorolja fel. E személyek egyike Megadja Ferenc volt. Adatait hibátlanul rögzítették, ám utána téves információk következnek, hiszen azt írták róla, hogy nyilas tevékenysége miatt 1952-ben letartóztatták, egyes társai szerint halálra ítélték. Már az árulkodó, hogy azt is rögzíteniük kellett, hogy az anyagában bírósági ítélete és a kivégzésére vonatkozó adatok nem találhatóak. Utóbb aztán, valószínűleg újabb ismeretek birtokában, kézzel rávezették a lapra, hogy Ausztráliában él. Megnevezték az információ forrását is, Lóránth századost.⁷⁴

A fentiekből láttuk, hogy a belügyi szervek ismeretei szerint is Megadja 1968-ban már a tengerentúlon élt. Ennél azonban jóval korábban, talán már 1956 során elhagyta Európát, és Ausztráliában telepedett le. Ezt támasztja alá az a több nevet tartalmazó lista, amelyet a Magyar Népköztársaság Sidney-ben levő főkonzulátusa figyelemfelhívás céljából kapott egy Enyedi Fazekas János nevű ausztráliai magyartól 1976 májusában. Ezen más nyilas, jobboldali vagy antikommunista személyek neve mellett szerepelt Megadja Ferencé is. Enyedi Fazekas leírt róla olyan állításokat is, amelyek szinte biztosan nem fedik a valóságot. Így nem valószínű, hogy Megadja 1956 októberében Csepelen munkások vagy ávós tisztek százait mérszázolta volna le, illetve, hogy 1958 óta ő lett volna Új-Dél-Wales állam náci pártjának a vezetője. Ez utóbbi állítás azonban két szempontból is érdekes, és valós tényeken alapul. Egyrészt Megadja 1958-ban már egy ideje valóban Sidney-ben élehetett, másrészt mint változatlanul szélsőjobboldali gondolkodású, nyilas eszméket valló ember, ilyen szellemiségű emigráns csoportokhoz talált magának utat, amelyekben vezető szerepet töltött be.

Erről számolt be Henney Árpád⁷⁵ 1970 őszén az Ausztriában őt meglátogató Jancsuskó Gábornak,⁷⁶ aki az állambiztonsági szervek ügynökeként „Bácskai” fedőnéven írta a jelentéseit. *„Az ausztrál vezetők közül a legértékesebb munkát Megadja Ferenc végzi, aki Sidney-ben él, de látogatni szokta a többi nyilas szórvány szervezetet is.”*⁷⁷ Lényeges még, hogy Enyedi Fazekas említett írásában pontosan közölte a főkonzullal, hogy a városban melyik postára szoktak érkezni Megadja levelei, de a lakáscímét nem ismerte.⁷⁸ Enyedi Fazekas János levelének következményeként Megadja Ferencet 1976. augusztus 6-án tiltónévjegyzékre vették, amellyel meg tudták akadályozni, hogy ausztrál állampolgárként beutazhasson Magyarországra. A tiltást a magyar állambiztonsági szervek egészen a rendszerváltásig fenntartották.⁷⁹

Epilógus

Megadja Ferenc volt nyilas pártszolgálatos, aki 1945 tavasza és 1952 nyara között álnéven élt, a dél-alföldi tanyavilágot rejtekhelyül használva, édesanyja, valamint jó néhány rokona tudtával és segítségével elkerülte a bírói felelősségre vonást. A ritkán előforduló, de a korabeli viszonyok között nem elképzelhetetlen történéseket viszont egy olyan követte, amelyre józan ésszel továbbra sem találunk megfelelő magyarázatot. Az

Államvédelmi Hatóság – megfelelő, sőt kiváló ügynöki tulajdonságai miatt, és bízva Magyarországon élő szeretteiért való felelősségérzetében – hírszerző ügynökévé tette Megadját.

Beszervezése után abba az országba küldte át kémkedni, ahová nem sokkal korábban ő maga próbált szökni, hogy hét és fél éves bujkálásának véget vessen, és megoldja magánéletének égető problémáját. A politikai rendőrségi szervek magatartása ügynökük átdobásától egészen annak Ausztráliába szökéséig szintén érthetetlen. Bár az évek anélkül teltek el, hogy „Szlavkó” egyszer is jelentkezett volna megbízóinál, majd 1955 tavaszán már Olaszországba kerüléséről kaptak hírt, kitartóan bíztak benne és már az NSZK-ba irányítását tervezgették. Közele ismerőse, Mórahalminé felhasználásával is kudarcot vallottak.

Ausztráliába szökése után jó pár évvel, 1964-ben a BM III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökségén felülvizsgálták „Szlavkó” irattározott szervezési dosszióját, amelynek végén Kotra Rudolf rendőr alezredes határozatban foglalta össze a teendőket és az ügynökről alkotott véleményét.⁸⁰ „A fentiek alapján javaslom »Szlavkó« fn. ügynök operatív nyilvántartásban való meghagyását,⁸¹ valamint B-dossziójának további irattározását, mert esetleg valamely vonalunkon felmerülhet személye, bár múltja alapján inkább elítélni, mint sem beszervezni kellett volna.”⁸² Kotra alezredes utolsó félmondatával – kivételesen – teljesen egyetérthetünk.

¹ Megadja nevét a hivatalos iratokban Ferenc Miklós keresztnévvel tüntetik fel, ugyanakkor az 1952. szeptember 1-jei kihallgatási jegyzőkönyveket Megadja Miklósként írta alá. A későbbiek során azonban egyértelműnek tűnik, hogy ő maga inkább a Ferenc nevet használta, így a továbbiakban Megadja Ferencként említjük.

² ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 34–35. Feljegyzés, 1952. szeptember 1.

³ ÁBTL 3.1.9. V-55770. 42–45. Jegyzőkönyv gyanúsított kihallgatásáról, 1948. november 12.

⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 35. Feljegyzés, 1952. szeptember 1.

⁵ ÁBTL 3.1.9. V-55770. 44. Jegyzőkönyv gyanúsított kihallgatásáról, 1948. november 12.

⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 35. Feljegyzés, 1952. szeptember 1.

⁷ Uo. 36–41. Feljegyzés, 1952. szeptember 1.

⁸ Megadja Sándornak, a nyilas pártszolgálatos fivérének a szervezési dossziójában (ÁBTL 3.2.1. Bt-352) található még egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv, amely 1952. szeptember 11-én készült. Ez Megadja Ferenc bujkálásáról és az azt ismerő családtagjairól szóló vallomását tartalmazza.

⁹ A VIII/1. Osztály volt felelős az ÁVH-n belül a Jugoszlávia elleni hírszerzésért. Cserényi-Zsitnyányi, 2009. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi.pdf. A letöltés ideje: 2014. július 28.

¹⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 31–33. Utasítás, 1952. augusztus 27.

¹¹ Környezetanulmány: összefoglaló jelentés, amely az állambiztonsági szervek érdeklődési körébe került személyek életkörülményeire, politikai és általános emberi magatartására, személyi tulajdonságaira vagy más kapcsolódó operatív értékű adatokra vonatkozó megállapításokat tartalmaz. ÁBTL 4.1. A-3036. 113.

¹² „Legenda: Hihető és ellenőrizhető magyarázat egy operatív intézkedés vagy kombináció legalizálására. A valóság elemeire épül és szükség esetén dokumentálható. Dekonspiráció esetén is ragaszkodni kell hozzá.” ÁBTL 4.1. A-3036. 120.

¹³ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 58–66. Legenda, 1952. október 13.

¹⁴ Uo. 67. Utasítás, 1952. október 14.

¹⁵ Uo. 68–75. Felhasználási terv, 1952. október 15.

¹⁶ Uprava Državne Bezbednosti, korabeli jugoszláv államvédelmi szerv.

¹⁷ „Sifre: rejtjel, titkosírás. Egyéni rejtjel, két egymással kapcsolatot tartó személy közötti érintkezésre érvényes.” ÁBTL 4.1. A-3036. 168.

¹⁸ Ezen a ponton a legenda és a felhasználási terv szövege összeütközésbe került egymással. Ha az UDB előtt „Szlavkó” a fentiek szerint tett volna vallomást, ellentmondásba keveredett volna önmagával.

¹⁹ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 76–82. Jelentés, 1952. október 22.

²⁰ Öszentiván mai neve Tiszasziget.

²¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 83–86. Jelentés, 1952. november 15.

²² Ezek a lakások az ügynöki hálózattal történő titkos kapcsolattartást, operatív akciók, figyelések bonyolítását szolgálták. A találkozási és konspirált budapesti lakásokról, főként az 1956 és az 1978 közötti időszakra vonatkozólag lásd Tabajdi, 2010. <http://www.betekinto.hu/node/30>. A letöltés ideje: 2014. augusztus 10.

-
- ²³ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 88–89. Jelentés, 1952. november 18.
- ²⁴ Uo. 90. Jelentés, 1952. november 18.
- ²⁵ Uo. 96–100. Jelentés, 1952. december 24.
- ²⁶ Uo. 68. Felhasználási terv, 1952. október 15.
- ²⁷ „Levelezőcím tulajdonos: a személytelen összeköttetést teszi lehetővé. A hálózati személy a részére meghatározott fedőcímmel küldi postai úton a kódolt, virágnyelven megírt vagy szimbolikus közleményeit, onnan viszont választ nem kap. A hálózat tagja megfelelő legendával kell, hogy rendelkezzen a levelezőcím tulajdonosával fennálló kapcsolatáról.” ÁBTL 4.1. A-3036. 122.
- ²⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 103. Jelentés, 1953. július 13.
- ²⁹ ÁBTL 3.2.4. K-1309. 76. Javaslat, 1953. október 17.
- ³⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-35.
- ³¹ Uo. 54–55. Jelentés, 1952. december 15.
- ³² Uo. 56. Jelentés, 1952. december 17.
- ³³ Uo. 64–65. Jelentés, 1953. június 26.
- ³⁴ Uo. 67. Javaslat, 1953. október 17.
- ³⁵ Uo. 69. Jelentés, 1954. június 16.
- ³⁶ ÁBTL 3.2.1. Bt-97.
- ³⁷ Uo. 43–45. Jegyzőkönyv, 1952. december 17.
- ³⁸ Uo. 48. Jelentés, 1952. december 17.
- ³⁹ Uo. 62. Jelentés, 1953. január 12.
- ⁴⁰ Uo. 66–67. Jelentés, 1953. június 26.
- ⁴¹ Uo. 73. Javaslat, 1953. október 17.
- ⁴² Uo. 74–75. Jelentés, 1954. január 9.
- ⁴³ ÁBTL 3.2.1. Bt-352. 33–41. Jelentés, 1952. december 20.
- ⁴⁴ Uo. 46–47. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1952. szeptember 11.
- ⁴⁵ Uo. 28–29. Gyanúsított jegyzőkönyv, 1952. december 18.
- ⁴⁶ Uo. 21. Kérdőív (dátum nélkül).
- ⁴⁷ Uo. 40. Jelentés, 1952. december 20.
- ⁴⁸ Uo. 89. Jelentés, 1953. október 17.
- ⁴⁹ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 118–119. Javaslat, 1955. október 12.
- ⁵⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-352. 87–88. Javaslat, 1956. április 6.
- ⁵¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 101–102. Feljegyzés, 1953. február 4.
- ⁵² Uo. 104. Javaslat, 1953. október 18.
- ⁵³ Mai neve Sremska Kamenica, Újvidék egyik déli városrésze.
- ⁵⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 107–109. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1954. október 22.
- ⁵⁵ Uo. 110–111. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1954. november 8.
- ⁵⁶ „Rezidentúra: állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens.” ÁBTL 4.1. A-3036. 165.
- ⁵⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 114–115. Jelentés, 1955. május 17.
- ⁵⁸ Uo. 112/5–112/7. Móraalmi Jánosné levele Megadja Ferencnek, 1955. június 8.
- ⁵⁹ Uo. 117. Javaslat, 1955. július 29.
- ⁶⁰ Uo. 120. Feljegyzés, 1955. november 10.
- ⁶¹ Uo. 122. Feljegyzés, 1955. november 10.
- ⁶² Uo. 130. Jelentés, 1956. május 18.
- ⁶³ ÁBTL 3.1.5. O-9697/4. 138–139. Az Elnöki Tanács határozata, 1956. május 3.
- ⁶⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 130–131. Jelentés, 1956. május 18.
- ⁶⁵ Uo. 125–126. Jelentés, 1956. május 16.
- ⁶⁶ Uo. 127. Megadja Ferenc levele Móraalmi Jánosnének, 1956. április 22.
- ⁶⁷ Uo. 129. Megadja Ferenc levele Móraalmi Jánosnének, 1956. február 5.
- ⁶⁸ Uo. 128. Megadja Ferenc levele Móraalmi Jánosnének, 1956. március 21.
- ⁶⁹ Uo. 115. Jelentés, 1956. május 16.
- ⁷⁰ Uo. 131. Jelentés, 1956. május 18.
- ⁷¹ ÁBTL 3.1.9. V-140765. 33/2. Kérdőjegy (dátum nélkül).
- ⁷² ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 132. Szolgálati jegy, 1956. május 28.
- ⁷³ Uo. 112/8–112/9. Megadja Ferenc levele Móraalmi Jánosnének, 1956. június 12.
- ⁷⁴ ÁBTL 3.1.5. O-14761. Összefoglaló jelentés, 1. sz. melléklet: Kimutatás, 1968. március 6.
- ⁷⁵ Henney Árpád (1895–1980), honvédtiszt, akit a nyilas mozgalommal való kapcsolata miatt 1941. január 1-jén nyugállományba helyeztek. 1944. november 26-án Szálasi altábornaggyá léptette elő. 1945. január 4-én a

nemzetvezető munkatörzsének országos munkarendvezetőjévé és a személye körüli miniszterré nevezte ki. 1945-ben Németországba távozott, majd élete hátralevő részében Ausztriában élt.

⁷⁶ Jancuskó Gábor (1911–?), újvidéki ügyvéd, a városi nyilas szervezet vezetője. 1944. október 25. után a Duna–Tisza közti terület országmozgósítási és hadműveleti kormánybiztosa. 1944 decemberétől 1945 márciusáig Endre László mellé beosztott pártmegbízott. 1945. március végén Szálasi helyettese lett. Tevékenységéért tizenöt, majd jogerősen tizenkét év fegyházbüntetésre ítélték. 1956 augusztusában szabadult a börtönből.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-14937/3. 289. Jelentés, 1970. november 28.

⁷⁸ ÁBTL 1.11.13. 0020-947-4. 7–9. Enyedi Fazekas János levele Korbacsics Pálnak (dátum nélkül).

⁷⁹ Uo. 10. Szolgálati jegy „tiltónévjegyzék”-re, 1976. augusztus 6.

⁸⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 135–136. Határozat, 1964. április 22.

⁸¹ „Operatív nyilvántartás: adattároló és szolgáltató tevékenység az elkövetett bűncselekményekről, az állambiztonsági szempontból jelentős tényekről, a hálózatról.” ÁBTL 4.1. A-3036. 145.

⁸² ÁBTL 3.2.1. Bt-389. 136. Határozat, 1964. április 22.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.13.	Külföldiek Ellenőrző Osztály iratai	
	0020-947-4	Megadja Ferenc Miklós
3.1.5.	Operatív dossziék	
	O-9697/4.	Bírósági rehabilitáltak
	O-14761	„Budai gyilkosok”
	O-14937/3.	A Nyilaskeresztes párt
3.1.9.	Vizsgálati dossziék	
	V-55770	Megadja László, Cigány Ferenc, Dobrocsi Lajos, Hortobágyi Sándor, Dési Miklós
	V-140765	Mórahalmi Jánosné
3.2.1.	Bt-dossziék	
	Bt-35	„Hegyesi Béla”
	Bt-97	„Ajtai Sándor”
	Bt-352	„Csihalik Gábor”
	Bt-389	„Szlavkó”
3.2.4.	Kutató dossziék	

	K-1309	Jugoszláv vonal. 1953–54-es ügynöki állomány
4.1.	Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok	
	A-3036.	Állambiztonsági értelmező kézikönyvtár. Összeállította: Gergely Attila r. alezredes. BM Könyvkiadó, Budapest, 1980.

Hivatkozott irodalom

Cserényi-Zsitnyányi, 2009

Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953). *Betekintő*, 2. sz.

http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi.pdf.

Tabajdi, 2010

Tabajdi Gábor: Kis állambiztonsági topográfia: titkos lakások Budapesten 1956–1978. *Betekintő*, 4. sz. <http://www.betekinto.hu/node/30>.

Az elmaradt szembenézés

Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr-alezredes a népbíróság előtt*

(Budapest, Scolar – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2014)

A holokauszt 70 évvel ezelőtti magyarországi történéseire emlékezünk 2014-ben. Számos könyv, kiadvány és kiállítás mutatja be 1944 tragikus valóságát, illetve próbálja megmagyarázni és megérteni a megmagyarázhatatlant és a megérthetlent. Talán még azt is gondolhatnánk, hogy most már aztán mindent, de legalábbis sok mindent tudunk és ismerünk az eseménysor históriájából, illetve utóéletéről.

Amikor azonban kezünkbe vesszük a Molnár Judit által szerkesztett, összeállított és bevezető tanulmánnyal ellátott *Csendőrtiszt a Markóban – Ferenczy László csendőr-alezredes a népbíróság előtt* című könyvét, akkor kénytelenek vagyunk önvizsgálatot tartani e téren. Hiszen Ferenczy László az ún. „deportáló trió” – vagy más néven a „három Laci” – egyike volt. A két belügyminisztériumi államtitkár, Baky László és Endre László mellett így őt terheli a legnagyobb felelősség az 1944-es magyarországi deportálások gyors és zökkenőmentes lebonyolításáért. Vagyis szerepének részletes leírása, a vele kapcsolatos, illetve róla készült források feltárása és elemzése kulcsfontosságúnak mondható.

A könyvet jegyző szegedi egyetemi docens számára nem ismeretlen legújabb könyvének műfaja, vagyis hogy az egykori kulcsszereplők háború utáni népbírósági pereiről tesz közzé forrásközlő köteteket. Szerzőtársával, Karsai Lászlóval együtt közölték már a Jaross Andor belügyminisztert és államtitkárait, Endre Lászlót és Baky Lászlót elítélő per iratait (*Az Endre-Baky-Jaross per*, Budapest, Cserépfalvi, 1994), illetve a Sztójay kormányt elmarasztaló per anyagát is (*A magyar Quisling-kormány – Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*, Budapest, 1956-os Kht., 2005). Vagyis, ha jól meggondoljuk, akkor a magyar zsidók deportálásban központi szerepet játszó figurák közül szinte már csak a magyar és a német szervek közötti összekötő tiszt, Ferenczy László csendőr-alezredes perét bemutató könyv hiányzott. Ilyenkor írja azt a recenzens, hogy a munka hiánypótló – s ez a könyv valóban az.

Maga a kötet két, jól elkülöníthető részből áll. Az elején egy igen tartalmas, több fejezetre tagolt bevezetőt olvashatunk, majd tucatnyi dokumentumot. Ezek nagy része 1945–46-ban keletkezett, de közölnek számos 1944-ben, a deportálások kapcsán keletkezett dokumentumot is. Majd mutatók és kislexikon segíti az olvasót. A kötet végén pedig jól összeállított fényképanyag található, és a korabeli sajtó Ferenczyvel kapcsolatos cikkeit böngészhetjük.

Randolph L. Braham professzor emeritus kedves bevezetői szavai és a szerző-szerkesztő köszönetnyilvánításai után ismerkedhet meg az olvasó a kötet egyetlen „hőisével”, Ferenczy Lászlóval. Az őt bemutató tanulmány in medias res kezdődik: 1945. október 26-án Budapestre megérkezett a háborús bűnösök negyedik csoportja, s a mintegy húsz ember közül az egyik Ferenczy volt. A szerző – nagyon ügyesen – már itt megpendít olyan kényes kérdést, hogy vajon a Ferenczyt kinevező Faragho Gábor nemhogy nem volt vádlott, hanem egyenesen miniszter volt ekkor... Hasonlóan fontos észrevétel, hogy 1945 februárja és 1946 februárja között, tehát alig egy esztendő alatt az Ideiglenes Kormány 106 háborús bűnös nevét tartalmazó listája miként bővíthetett 618 főre...

A szerző ezek után írja csak meg Ferenczy biográfiáját. Ez egy szépen felfelé ívelő karrier, amelyet nyilván semmilyen esemény vagy történés nem hátráltatott. Magyarország német megszállása előtti két év azonban kulcsfontosságúnak tűnik: Ferenczy ekkor a központi csendőrnnyomozó alosztály parancsnoka. Sejthetjük, hogy

ebbéli pozíciója már alkalmas volt arra is, hogy komolyabb kapcsolatokat építsen ki, illetve bizalmat teremtsen személye iránt. Másként nehezen magyarázható, hogy a németül nem tárgyalási szinten beszélő Ferenczy hogyan lehetett összekötő tiszt. Karrierje ugyan megbicsaklani látszott 1944 augusztusában, de a nyilas hatalomátvétel után újra visszanyerte régi önmagát. Az életrajz rövid, de velős.

Molnár Judit az életrajznál nagyobb terjedelemben elemezte azonban a Ferenczy ellen benyújtott vádiratot, illetve annak létrejöttét. Itt nem pusztán arról olvashatunk, hogy mi szerepelt a vádpontok közül, s azok az éppen hatályos népbírósi törvény melyik tényállásának feleltek meg. A szerző felhívja arra is az Olvasó figyelmét, hogy ekkor több per is zajlott párhuzamosan, és nem kevesen – köztük Ferenczy is – hol vádlottak, hol pedig tanúk is ekkortájt. Másrészt bemutatja, hogy a rendszer türelmetlen volt. Ugyanakkor Ambrus József népügyész is folyton sürgették, hogy minél előbb legyen meg a vádirat, minél előbb induljon meg a népbírósi per. Vagyis Ferenczy szerepével, annak fontosságával és – valljuk be – propagandacélra is könnyedén felhasználható perével már a korban is tisztában voltak.

Az elkészült vádirat alapján lezajlott per tárgyalása mellett talán a legizgalmasabb rész Ferenczy védekezésének leírása. Tulajdonképpen ez a fejezet világít rá legjobban Ferenczy jellemére. Védekezésében az ártatlan és egyszerű résztvevő toposza, akit csak sodortak az események, éppúgy megjelenik, mint a zsidómentő humanistáé, aki még az embermentő svéd diplomatáknak is segített, nem is szólva a Baky-féle puccskísérlet – ha egyáltalán volt ilyen – megakadályozásáról... Ellentmondásba keveredik akkor is, amikor arról beszél, hogy mikor tudta meg, hogy mi lesz az Auschwitzba deportált zsidók sorsa. Szerencsénkre Molnár Judit mindezeket összeszedte, kiemelte és aprólékosan, de lendületes stílusban elemezte.

Ferenczy működésének egyik legismertebb hivatali produktumai az ún. „Ferenczy-jelentések”. Lényegében ezen tizenhét darab írásbeli jelentésből tudjuk meg, hogy miként és hogyan, milyen ütemterv szerint deportálták a zsidókat. Érdemes megjegyezni, hogy a korabeli magyar adminisztráció is mennyi eufemisztikus kifejezést használt a gettósításra vagy éppen a deportálásra (például: „táborba való terelés”, „összeszedett zsidók”, „szállítmány”). Mintha nem is emberekről lenne szó...

Nem lehetett kérdés, hogy Ferenczyt elítéli-e a népbírósi, és ha igen, akkor milyen büntetést szab ki rá. Természetesen Ferenczy fellebbezett és védekezett, de mindhiába. 1946. május 31-én végrehajtották rajta a halálos ítéletet.

A Ferenczy-per megértéséhez elengedhetetlenül fontos Molnár Judit bevezető tanulmányának az a fejezete, amelyben a per forrásértékét vette górcső alá. Nem vitatja azt, ami már az első olvasatra is kiderül a dokumentumokból: Ferenczy hol hazudozik, hol pedig elkendőz... De mindezek mögött, összevetve más tanúvallomásokkal, mégiscsak kirajzolódik a magyar holokauszt története.

A kötet terjedelmének több mint 2/3-át teszik ki az alaposan jegyzetelt források. Megtaláljuk közöttük számos ismert és kevésbé ismert tanú vallomását, vagy éppen Ferenczy kihallgatási jegyzőkönyveit, tanúvallomásait. Olvashatjuk, miként hárítják át egymásra a felelősséget az egykori deportálók, miként emlékeznek – pontosabban, hogy nem tud semmit – Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer. A két talán legérdekesebb vallomás Lulay Lászlóé és Faragho Gáboré. Előbbi a tolmácsa volt Ferenczynek, utóbbi a kinevezője. Lulay nem tudott semmit, de azért megvan a maga negatív véleménye egykori feletteséről. Faragho pedig ki sem akarta nevezni a csendőr-alezredest, aztán „valahogy” mégiscsak Ferenczy lett az összekötő tiszt. Ferenczy talán még az egykori Zsidó Tanács, illetve Gettó Tanács tagjainak vallomásaiban is bízott, akik azonban tisztában voltak pálfordulásaival, kétszínűségével, kegyetlenségével, és egy mindenáron és minden körülmények között deportálni akaró csendőrtiszttel találkoztak.

Molnár Judit nem akart ítéletet mondani Ferenczy felett. Azt megtették 1946-ban, s talán megtette az is, aki elolvasta a könyvet. Molnár Judit pusztán dokumentumok segítségével, de alapos forráskritikával próbálta meg megrajzolni a „magyar Eichmann” pályaképét, és ez sikerült is neki.